

Українське літературознавство

Випуск

56

ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ІВАНА ФРАНКА

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

В И П У С К 56

Виходить з 1966 р.

Іван Франко.
Статті і матеріали

Л Ї В І В
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1992

У збірнику заповнюються передусім «білі плями» Франкіани: публікуються невідомі або замовчувані матеріали. Це і стаття про його науково-природничі зацікавлення, і спогади М. Грушевського про Каменяра, а також розвідка З. Франко про ту спадщину письменника, яка залишилася за бортом 50-томного видання його творів. На архівних матеріалах побудоване дослідження про контакти сім'ї Франків з Косачами, інтригуюча за постановкою питання та фактажем стаття «Втеча» про таємничий момент у житті автора «Зів'ялого листя».

Для науковців, викладачів вузів, учителів середніх шкіл, студентів. Бібліогр. в кінці статей.

В сборнике заполняются прежде всего «белые пятна» Франкианы: публикуются неизвестные или ранее замалчиваемые материалы. Это и статья о его научно-природоведческих интересах, и воспоминания М. Грушевского о Каменяре, а также исследование З. Франко о том наследии писателя, которое осталось вне 50-томного издания его работ. На архивных материалах построено исследование о контактах семьи Франко и Косачей. интригующая постановкой вопроса и фактажем статья «Побег» о таинственном моменте в жизни автора «Увядших листьев».

Для научных работников, преподавателей вузов, учителей средних школ, студентов.

Библиогр. в конце статей.

Редакційна колегія: проф., д-р філол. наук Л. І. Міщенко (відп. ред.), проф., д-р філол. наук І. О. Денисюк (заст. відп. ред.), доц., канд. філол. наук Ю. М. Безхутрий, проф., д-р філол. наук Р. Т. Гром'як, проф., д-р філол. наук Л. С. Дем'янівська, д-р філол. наук М. М. Ільницький, доц., канд. філол. наук О. Г. Ковальчук, проф., д-р філол. наук М. І. Кочерган, д-р філол. наук О. С. Кухар-Онишко, доц., канд. філол. наук Б. І. Мельничук, доц., канд. філол. наук В. Є. Панченко, доц., канд. філол. наук В. Поп, доц., канд. філол. наук О. О. Рисак, доц., канд. філол. наук Т. Ю. Салига, проф., д-р філол. наук К. П. Фролова, проф., д-р філол. наук П. П. Хропко, проф., канд. філол. наук М. Й. Шалата, доц., канд. філол. наук Н. М. Шляхова.

Відповідальний за випуск проф., д-р філол. наук
І. О. Денисюк

Адреса редакційної колегії:
290000 Львів, вул. Університетська, 1, держуніверситет,
Інститут франкознавства

Редакція історико-філологічної літератури
Редактор І. Д. Сібіковська

4603000000—011
у М225(04)—92 71—92

© Львівський
держуніверситет, 1992

М. О. МОРОЗ, наук. співроб.,
Львівське відділення Інституту мистецтвознавства,
фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР

З науково-природничої спадщини Івана Франка

В останньому десятиріччі свого життя І. Франко написав декілька статей-спогадів про події років його дитинства та юності. Це «Причинки до автобіографії», «Спомини із моїх гімназійальних літ», «Моя вітцівська хата» та ін.

Сюди належить і не опублікована досі стаття під назвою «Причинки до фавни східної Галичини». Автограф чужою рукою на 8 сторінках зберігається в архіві І. Франка (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. № 3, № 184). У примітці, яка походить з первісного опису архіву, зазначено, що рукопис знайдено в матеріалах президії Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Текст писаний кимось із секретарів І. Франка або переписаний з автографа письменника, який не зберігся. Матеріал призначався до надрукування у збірнику математично-природописної та лікарської комісії Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, його схвалено до друку під заголовком «Фізіографічні замітки»*. З невідомих причин матеріал не було надруковано.

Стаття «Причинки до фавни східної Галичини» є свідченням всебічних зацікавлень великого Каменяра. В юнацькі роки він пильно придивлявся до всього довкола себе. Цікавив його побут у всіх його проявах. Стаття, текст якої подається, є доказом того, що письменник уважно спостерігав і за природою.

В окремих випадках у ній відбиті тогочасні народні погляди на тварин. Деякі із тверджень І. Франка з точки зору наукового рівня зоології нашого часу є помилковими, що зазначено у примітках до відповідних місць. Ці коментарі допоміг скласти доцент кафедри зоології біологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка І. М. Бублик.

Водночас слід звернути увагу на те, що в статті наявні негативні відгуки на адресу Івана Верхратського, відомого філолога, природознавця, вчителя І. Франка в Дрогобицькій гімназії. Зауваження торкаються інколи другорядних, а то й дріб-

* Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. 1911. № 48. Вип. 4. С. 14.

ничкових питань, але зрозуміти їх можна, якщо взяти до уваги неприязні відносини, які на той час склалися поміж ними. Але не будемо вдаватися до з'ясування цього питання, яке виходить поза межі даної публікації.

У праці І. Франка наявні діалектизми, вживані тоді народні назви тварин. Все це залишено без змін. Згідно з правилами публікації документів минулого зміни внесено до правопису, щоб наблизити його до сучасного.

Причинки до фавни східної Галичини Подав д-р Іван Франко

Як любитель природи, що мав нагоду різними часами бувати в різних околицях нашого краю, я скрізь любив придивлятися не тільки до життя людей, але також до явищ живої і неживої природи. Особливо в молодих літах від найвчаснішого дитинства. Я мав нагоду бачити деякі такі явища, які не кожному доводиться бачити. І так ловлячи рибу в місцевій річці мого родинного села Нагуєвич, я не раз мав нагоду бачити на її берегах водяні щурі, сірі звірики, менші від звичайного міського щура, що шмигали в прибережні нори. В жерелі на луці під лісом Радичовим я мав нагоду бачити не раз водяні волоси, чорні й білі, звірики тонкі як кінська волосінь, довготи коло 3 см.; виняті з води на паличок, вони скручувалися на ній спіраллю. Такі ж волоси, тільки самі чорні, я бачив 1869 р. в сусіднім селі Ясениці Сільній літом у придорожніх дощових калюжках. Примірник дуже великого водяного волоса, може пів метра довготи, з значно грубшою головою й шиєю*, я в кінці 80-х років минулого століття бачив в околиці Львова в потоці т. зв. Волянки, висше т. зв. Собківського ставу**.

В Нагуєвичах я мав нагоду бачити черв'яки, що живуть у людських зубах. У мого брата Захарії боліли зуби. За порадою деяких людей він на пасовиську, зв[аному] Село, назбирав насіння німиці***, всипав жменю того насіння до миски, наливої окропом, і над парою того окропу держав кілька хвиль лице з отвореним ротом, випускаючи з нього слину. Разом із тою слиною виплило з рота сім або вісім черв'яків, дуже тонких, білих з чорними головками, довжини одного до двох мілімет-

* Волос, волосатик (Nematomorpha) насправді голови не має. Напевно, за голову було прийнято роздвоєний задній кінець тіла.

** Названі тут місцевості були розташовані у південній частині Львова.

*** Погляд, що причиною болю зубів у людей є черв'яки, дуже поширений серед населення України і взагалі слов'янських народів. Біль зубів найчастіше лікували засобами народної медицини. Насіння німиці (*Hyoscyamus niger* L.) кидали на жар вугілля або на сковорідку і вдихали дим. В такому лікуванні є раціональне зерно: дим німиці справді заспокоював біль. Докладніше про це див.: Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця XIX—початку XX століття. К., 1980. С. 19.

рів, які він, віділлявши окріп, повиймав із миски і поклав на столі *.

В Нагуєвичах бачив я уперве їдовиту гадюку (*Pebias begus*), забиту селянами на ниві, званій «Під бузьком», де вона гніздилася під корінем терна на межі. Її вбито і повішено за голову на заостреній тичці **. Мала не повний метр довготи і була, очевидно, самиця. Другу незвичайної величини гадюку того самого роду вбив проф. Іван Верхратський у червні 1870 р., будиши зо мною і з декількома учениками дрогобицької гімназії на екскурсії в Нагуєвичах, а власне, в моїм батьківському домі. Проф. Верхратський описав сю екскурсію в своїм часописі «Денниця», який він видавав у Станиславові 1880 р., на стор. 121—123 ***, але описав девчому недокладно. Поперед усього не знаю, чому проф. Верхратському захотілося назвати моє рідне село Нагаєвичами, коли в кожному шематизмі міг прочитати його власну назву. В описі самого знайдення гадюки проф. Верхратський свідомо чи несвідомо допустився многих недокладностей. Гадюку ми здибали на пополудневій прогульці на Унятицькім ґрунті під лісом, що зветься «Висока гора», на лісовій стежці, що веде на т. зв. Галевиці. Нас кілька учеників, що йшли переважно босо, перейшли наперед стежкою, не бачивши гадюки, аж проф. Верхратський, що йшов іззаду, побачив її, як лізла поперек стежки з луки до ліса. Він кликнув нас, і ми збіглися до нього та спокійно гляділи, як гадюка переповзла через стежку і вповзла під корінь гнилого дубового пня, що стояв тут же над стежкою в лісі. За першою великою надповзла зараз друга значно менша і яркіша і вповзла в ту саму нору. Проф. Верхратський стояв безрадий, бачучи втеку гадюк, але ученики кинулися зараз прочищувати місце від дрібніших корчів та пробували розбити пень, копаючи його обцасами чобіт. Це тривало досить довго, але не мало ніякого успіху, поки ученик Теодор Савула не виломав патику, який устроїв у нору і почав крутити в ній. По хвилі ми побачили, як із нори почала виповзати велика гадюка. Хлопці зараз приготованим розщипом ухопили її за голову і витягли насеред стежки, де проф. Верхратський малим прутиком принявся бити її по голові, поки вона не перестала сичати. Тим часом Савула витягнув із пня меншу гадюку, що навинулася на палик. Її привітали хлопці

* Черв'яки, які нібито випадали з зубів, насправді могли бути тільки лушиною німиці. Могли це бути також личинки паразитичних мух.

** У народі існувало повір'я, що гадюк потрібно вбивати. Гадюки є ворогом сонця, вони смокчуть його, зокрема влітку, і тому тоді сонце мале, а взимку ні, тому воно велике. Якщо дозволити надто розмножуватись гадюкам, то сонце могло б зникнути зовсім. Тому кожний повинен убити гадюку, яку зустрів. Хто зустріне гадюку, а не вб'є її, для того сонце не буде світити цілих три дні. В давнину було два сонця, але одного дня схилилося одно, щоб напиться води, і гадюки випили його (*Moszyński K. Kultu- ga Ludowa słowian. Kraków, 1934. Ch. 2. S. 452—453*).

*** Стаття І. Верхратського «Екскурсія на гадюки-сорокулі» надрукована у журналі «Денниця. Письмо літературно-наукове під ред. Івана Верхратського». Станиславів, 1880. № 8. С. 121—123. В автографі помилкова дата: «1870».

голосним криком, і, неважаючи на її дуже бистрі рухи, проф. Верхратський убив її також ударами в голову. Він тут же звернув нашу увагу на те, що велика гадюка самиця, а мала самець, який ніколи не доростає до величини самиці і різниться від неї живішими красками, особливо білою при сірій і швидкими рухами. Цікаво, що проф. Верхратський у своєму описі не подав того розрізнення, хоча воно важне для біології цієї гадюки, як свідоцтво того, що вона живе парами. Про це я мав нагоду переконатися зараз слідуєчого року, здибавши знов на унятицькій ґрунті, але в іншій лісі, т. зв. «Під залісем» під лісковим корчем біля стежки, пару таких же гадюк, більшу самицю і значно меншого самця*.

З великою гадюкою, вбитою проф. Верхратським, був іще маленький епізод, який він у своїй замітці описав також невірно. Він привіз її до Дрогобича, зміряв і зважив і переконався, що вона має довготи 28 цалів**. Та поки це сталося, трапилася пригода, яку проф. Верхратський промовчав, заступивши її ось яким оповіданем: «Домівники, цікаві побачити гадюки, прийшли до мене, наполягаючи, щоб їм показав їдкі бестії. Но яке ж було моє здивоване, коли отворив шкатулку, а велика гадюка почала кидатись! Тая через кілька годин віджила. Зрітелі ужахнулися і підняли такий крик, що я справді в першій хвилі трохи не випустив гадюки. Але відтак, успокоївши перепуджених, за поміччю довгих кліщів я втасував сорокулю в великий слой, наповнений спіритусом, в котрім іще скільки минут дрогала, по чім зовсім заціпла» (ст. 122). Направду було троха інакше. Проф. Верхратський вернув із Нагуевич додому вечером, а обі гадюки в дерев'яній скринці принесли за ним ученики і ніякі домівники не могли бачити, що в скринці криються «їдкі бестії». Другого дня рано проф. Верхратський прислав по мене, що жив недалеко від його помешкання у кравця Гутовича. Прийшовши до нього, я застав його біля отвореної скринки, в якій ворушилася, але зовсім не кидалася жива ще гадина. У проф. Верхратського не було таких кліщів, якими б можна було виняти гадину із скринки і «втасувати до слоя», але він покликав мене і велів мені рукою взяти гадину за хвіст, тільки сміло і скоро, щоб не мала часу повернути голови і підняти її вгору. Я, не вагаючися ані хвилі, зробив це і підняв гадину вгору, так що голова її внизу хиталася лише троха направо й наліво, але не могла піднятися догори. Аж тоді проф. Верхратський підставив слій під гадину і я легко впустив її до нього.

В оповіданні про сю гадину, перед кінцевим епізодом, проф. Верхратський вставив речення, логічно не зв'язане з оповіданням про гадюк, і хронологічно досить далеке від нього. З його опо-

* Гадюка, яку І. Франко називає „*Pebias begus*“, за сучасною систематикою подається як „*Vipera begus*“. При описі цього виду гадюк, які І. Франко спостерігав у Нагуевичах і сусідніх селах, допущена неточність, ніби самець гадюки за зовнішніми ознаками відрізняється від самки. Напевно, то були два різні види, яких і прийнято за самця і самку.

** Цаль — міра довжини (24,8 мм).

відання виходить, що, вертаючи з Нагуевич до Дрогобича, він «з'їмав в ріці Тисьмениці один примірник піскозобиці (Petro-myzon Planeri), риби у нас досить рідкої, належачої до круглоротів (Cyclostoma) і тим помітної, що часто присисується до каміней, звідки іменье у люду «піскозобиця» або «піскоглід» (ст. 122). Отже, мушу завважити в інтересі правди, що ніяка дорога з Нагуевич не веде через ріку Тисьменицю і ніякої риби проф. Верхратський у своєму житю, мабуть, не зловив, а примірник риби піскозуба або пискозуба (назви піскозобиця, ані піскоглід я не чував ніде) зловив у Тисьмениці я сам руками одної неділі перед екскурсією до Нагуевич, або по ній і приніс її проф. Верхратському. Ся риба помітна, зрештою, не тільки своїм круглим ротом, переміненим на ссавку, але також тим, що замість зів по обох боках голови має по шість дірок *.

Не вірно зазначив проф. Верхратський, що в лісі на Залісью під корою поваленого пня він знайшов примірник саламандри, яку він по-руськи називає «сисаком», додаючи відомість, буцімто «тамошній люд пророчить, що ся ящірка ссе корови» **. Можу подати жерело сеї нісенітниці нашого шановного зоолога. Мій шкільний товариш Ізидор Пасічинський робив собі не раз жарти з проф. Верхратського, подаючи йому фантастичні назви звірів або рослин за людові. Так між іншим він подав йому назву північноєвропейського птаха, що по-німецьки називається Eisevogel, а по-польськи zimorodek, буцімто бойки називають його «курколід», хоч у Бойківщині певно ніхто його не бачив ***. Так само видумав Пасічинський назву «сисак» для саламандри, яка в наших горах стрічається досить часто. Саламандру під корою перевернутого пня знайшов також я в часі екскурсії з проф. Верхратським до Урича, але знайшов не на Залісью, а тільки на Ділу, на захід від Тустанович. Багато саламандр довелося мені бачити літом 1906 р. **** на одній горі повисше Кут; усі вони повзли до гори, що мало значити настане довшої погоди. Одну саламандру також за корою пня я стрічав минулого року в Криворівні. Людові назви для сеї ящірки мені не довелося чути нігде.

В своїй висше цитованій розвідці проф. Верхратський на стор. 123 згадує про чорну відміну їдовитої гадюки, яку гуцули називають «гарчъ». Такої назви в гуцулів я не чув, що ж до чорної гадюки, то не знаючи, чи проф. Верхратський писав про неї десь докладніше, зазначу тут, що мені вдалося знайти два примірники тої гадюки, один на горі Ватанарці поконець села Гриняви в Гуцульщині в р., мабуть, 1905 у супроводі др. Володимира Кобринського *****. Ми здибали сю гадюку в лісі край

* Опис піскозобиці вимагає уточнення. Це не риба, а мінога струмкова (Petro-myzon Planeri), що належить до класу круглоротих (Cyclostomata).

** Саламандра не є ящіркою, а представником хвостатих земноводних.

*** Сучасна назва птаха, який по-німецьки „Eisevogel“ і по-польськи „zimorodek“, *рибалочка* (Alcedo attis).

**** В Кутах І. Франко був у 1905 р.

***** Кобринський Володимир Йосафатович (1858—1940), лікар, приятель І. Франка.

дороги і вбили її там, почім др. Кобринський узяв її з собою до Буркута, а відтам завіз до Коломиї, де передав її до природничого габінету тамошньої руської гімназії, що був тоді під управою др. Івана Раковського. Другий примірник знайшли ми літом 1908 р. в Дидьовій Турецького повіту *. Знайшовши в лісі сю чорну гадину, ми зловили її живу і привезли живу до Львова, де одначе 14 день по зловленю здохла з голоду. Мій син Петро передав її до природничого габінету руської академічної гімназії також на руки др. Івана Раковського. Оба примірники чорної гадини були самиці. Один примірник такої самої гадини, самця незвичайної довготи (майже 70 см.) і незвичайної матово сірої краски, знайшов я восени 1910 р. в Криворівні на лісовій стежці. Гадина лежала спокійно, гріючися на сонці, і я стояв над нею, любуючися її незвичайною краскою та розрисованем її хребта, поки не надійшов мій син Андрій. Коли гадина пустилася втікати, я придержав її обутою ногою, а Андрій за моїм розказом злегка притиснув каменем її голову до землі, так що з неї виступила капля крові, і вона тут же розсталася з житем. Сю гадину ми привезли до Львова, і я передав її до природничого габінету тутешнього університету.

До сего варто додати, що в р. 1885 я бачив у Дидьовій край ліса над селом червону гадину, яка звинувшись швидко перед моїми очима, зараз сховалася в моху. Подібну червону гадину бачив я також у Криворівні, десять літ пізніше **, як у гаряче полудне від Черемоша поперек стежки лізла у сусідній огород. В обох разях я не мав можности ані задержати, ані вбити сих гадюк і міг доглянути тільки темночервону, немов мідяну краску їх хребта, а також те, що оба рази були самці довжини не більше як 40—50 сантиметрів ***.

До природничого габінету руської гімназії у Львові передав мій син Петро також незвичайний, як мені здається, оказ хрущика грабаря, що в Дидьовій вечером влетів до лампи у нашої кімнаті на попівстві. Досі я знав у нас два роди того хруща: звичайний чорно-жовтий і значно рідший і більший чорний. Сей третій найменший із них і має колір чеколядовий.

Коли мова про хрущів, то зазначу тут, що 1871 р., будиши ще учеником Дрогобицької гімназії, я зловив на дубовім пні в лісі Пептюжу коло Дрогобича незвичайно великого і гарного хруща з роду т. зв. *Rosenkäfer*, завбільшки майже такого, як т. зв. *Kaffee-käfer* і передав його проф. Верхратському. В селі Кунині Жовківського повіту літом 1895 р. у тамошнім сосновім ліску я бачив велике множество рогових крил т. зв. *Junikäfer*, подібного до маєвого хруща, але значно більшого і з білими

* Дидьова — село у Турківському районі Львівської області, на самому кордоні з Польщею. Останній раз у цьому селі І. Франко був у 1904 р.

** Перший раз І. Франко був у Криворівні 1901 року.

*** Щодо опису двох самців гадюк — «червоної гадини», що мали «немов мідяну краску їх хребта», то це, напевно, були не гадюки, а веретільниці, що є безногими ящірками, та і твердити, що це були самці, аж ніяк не можна.

поперечними цятками на крилах *. Живого, розуміється, ані одного такого хруща вже не було. В р. 1895, бувши літом у Циганах Борщівського повіту **, ми в половині липня застали там іще значне число великих рогачів (Hirschkäfer), які вечером літали довкола дерев ***.

До рибної фавни східної Галичини додаю іще, що в двох місцях у наших горах, а власне в Велдіжі Долинського повіту і в Дидьовій, мені довелося знайти рибу з роду кругоротих, подібну до Petromyzon Planeri, але значно тоншу, зате вдвоє довшу і блідорожевої краски. Вона живе в мілкім, водою намуленим піску, досить глибоко під його поверхнею, розуміється, в місцях покритих водою. В Велдіжі я почував її існування тоді, коли, ставши ногою на пісок і загрузши в ньому майже по коліна, я почував під підошвою ноги досить енергічне тиснене, мов від зігненої гиліаки. Сягнувши обома руками в те місце і набираючи повну пригорщу піску, я разом із ним виніс на берег також ту рибку, яка одначе зараз висховзнулася крізь пальці і впала на сухий пісок, де я міг її зловити. В Дидьовій я тільки раз побачив її, розгрибаючи руками купи намуленого піску при самім краю води, почім вона зараз зeszла знов у піску. Примірни́к Petromyzon Planeri, такий самий, яку Тисьмениці біля Дрогобича, я зловив 1888 р. в Карльсдорфі у верхньому Стрию, і тоді мав нагоду кушати його смачне м'ясо.

До орнітологічної фавни додаю іще ось які спостереження ****.

В Унятичах над рікою, в місці, де сходиться річка Ясеницька, звана Шум, і Нагуївська, звана Бар, — се місце називається Лази — я бачив одного року восени згаданого вже північноєвропейського пташка, званого по-польськи zimogodek, що визначається незвичайно гарною синьою краскою. Над рікою Стриєм біля Дуліб я бачив літом 1875 р. кілька білих риболовів, подібних до ластівок, тільки далеко більших, що ненастанно літали над водою *****.

Закінчу причинком до звірячої фавни. В р. 1880 або 81 на унятицькім ґрунті під горою на дорозі, що від коршми Заліся веде до Унятич, я бачив зовсім білого звірика великості куниці, але формою подібного до ласиці, як ішов поперек дороги і зesz у лісі. Догадуюся, що се був горноста́й. В тих же роках появи-

* За ознаками опису це могли бути надкрилля мармурових хрущів (Plyrhylla fullo), розвиток яких зв'язаний з піщаними ґрунтами соснових лісів.

** Тепер село Рудка Борщівського р-ну Тернопільської обл.

*** Жуки-рогачі (Hirschkäfer), про яких йдеться в статті, це т. зв. жуки-олени (Lucanus cervus).

**** Після цих слів закреслено: «На моїй пам'яті, але ще в дуже молодім віці, десь у першій половині 60 років селянин Станяк в Унятичах на тамошнім ставі застрелив лебедя».

***** Щодо птахів білих риболовів, яких спостерігав письменник, то це могли бути річкові крячки (Sterna hirundo) із ряду мартинів (Lari), що літали над рікою Стриєм.

лася була в Нагуєвичах біла ворона, яка довгий час літала по селі і яку я також бачив*.

Львів дня 16 червня 1911.

Стаття надійшла до редколегії 02.03.90

М. І. ГНАТЮК, доц.,
Львівський університет

Спогади М. Грушевського про І. Франка

Стосунки двох геніїв нашої культури Івана Франка і Михайла Грушевського — проблема, яка потребує нового висвітлення. Справа в тому, що після смерті академіка М. Грушевського у 1934 р. на ці стосунки була кинута тінь протиставлення, говорилося переважно про те, що в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка І. Франко очолював революційно-демократичний напрям, а М. Грушевський — буржуазно-націоналістичне крило. Сьогодні можемо з певністю твердити, що ці відносини трактувалися тенденційно.

Дійшло до того, що начебто М. Грушевський та І. Франко постійно ворогували. Насправді все було далеко не так. Збереглося кілька групових фотографій з 90-х років XIX—початку XX ст., на яких І. Франко та М. Грушевський завжди поруч. І зустрічалися вони не тільки в приміщенні Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, а й удома, бо жили поруч. Але найпліднішою була їх співпраця саме у першій національній академії українського народу — Науковому товаристві, де М. Грушевський у 1895 р. стає головою, а І. Франко найактивнішим працівником. Жодний номер «Записок Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» не виходив без участі цих двох титанів. Праці І. Франка та М. Грушевського вражають як глибиною осмислення, так і широтою охоплення всіх ділянок українознавства.

Після хвороби І. Франка, яка особливо загострилася у 1908 р., ставлення його до М. Грушевського дещо змінилося. З цього часу починається значний спад у творчості й у фізичному стані великого Каменяра. Це позначилося не тільки на ставленні І. Франка до М. Грушевського, а й до С. Єфремова, М. Мочульського та інших людей, які знали й оточували його в цей час. В пропонованих спогадах йдеться про Франкову хворобу, і про це не можна забувати. Всі ці аспекти можна простежити, прочитавши спогади про І. Франка М. Грушевського, С. Єфремова, М. Мочульського. До речі, три післявоєнні видання «Спогадів про Івана Франка» (1956, 1972, 1981) не містили

* Біла ворона (*Corvus corone*) — це альбінос і справді зустрічається дуже рідко.

цих спогадів, де, може, найвиразніше І. Франко постає як письменник, громадський діяч, людина.

Особливе місце серед згаданих мемуарів посідають спогади М. Грушевського «Апостолові праці», написані у 1926 р. до 10-річчя з дня смерті І. Франка і надруковані в ювілейному, шостому збірнику журналу «Україна» (1926), який повністю присвячений творчості Каменяра.

У спогадах М. Грушевського перед нами І. Франко — велетень праці, який працював «з титанічною витривалістю, гарячковою запопадливістю, з правдивою різноманітністю і многосторонністю, немов передчуваючи недалеку катастрофу, що мала затьмарити його ясний інтелект, закаламутити його гостру і прозору, як кришталю, думку».

Мемуарист скрупульозно розкриває участь І. Франка в соціалістичному русі. Крім цього, М. Грушевський широко представляє польсько-українські взаємини 90-х років ХІХ ст. і участь у них І. Франка. Всі події, про які говорить академік, — точно вивірені, адже їх учасником був він сам.

Наскільки скрупульозним був він у доборі фактів, може свідчити те, що свої думки М. Грушевський підтверджує, посиляючись на франкознавчі матеріали, надруковані М. Возняком на сторінках українських радянських видань.

М. Грушевський досить повно відтворює картину свого співробітництва з І. Франком у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка у Львові, починаючи від 1894 р. «Се був незабутній момент, коли Франко «виелімінований» відразу з українського і польського громадянства, а в своїх радикальних кругах підміновуваний потихеньку і помаленьку його старим антагоністом Павликом, заявив мені, що тепер одинокє джерело прожитку для нього й його родини — се його заробіток в Науковому товаристві. І тоді ми, прихильники, поставили пунктом честі не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які очевидно прагли його приниження. Франко не мусив іти до них на поклін. Навпаки, від свого часу і до смерті він мав змогу працювати виключно для українського народу, на українській мові».

Не обминає М. Грушевський і того, як дехто у Науковому товаристві намагався зіграти на франковій амбіції, «уболіваючи і дивуючись, як се він, такий старий, заслужений діяч, «слухається Грушевського», молодшого від нього на десять літ чоловіка, та ще й, так би сказати, загранишнього зайди». Але академік М. Грушевський добре знав, що ці «уболівання» ніколи не приводили до бажаного ефекту.

Свідченням тісного співробітництва М. Грушевського та І. Франка може бути той факт, що два генії нашої культури спілкувалися і в позаробочий час: «Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко завжди заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головно вечорами і ночами, а я лягав рано і працю-

вав ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріал, визначаючи потрібні перерібки і зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію тощо».

Не втратили свого значення думки М. Грушевського щодо Франкового інтернаціоналізму: «В ходячих характеристиках Франка часто можна стрінути протиставлення перших стадій його діяльності і творчості, коли він, мовляв, одушевлявся ідеалами інтернаціонального соціалізму, і стадій пізніших — коли він став українським націоналістом. Се не зовсім вірно. Все своє життя Франко був перейнятий змаганнями до інтернаціональності і до переведення в життя соціалістичних ідеалів, але ніколи, в самих молодих літах і так само в пізніших, він при тім не спускав з ока національних інтересів робітничо-селянських мас». І далі: «Інтернаціоналіст в культурі, далекий всякої провінціальної вузькості і національної виключності, він навіть в хвилях найбільшого захоплення ідеєю інтернаціональної солідарності пролетаріату вважав українське національне почуття не то що гармонійним доповненням, а логічним вислідом з загальнолюдського почуття, що його поповняло». Справжнє почуття патріотизму, любов до українського народу, українське слово — були ті найвищі заповіді, які, на думку М. Грушевського, І. Франко залишив своєму народові.

Написані майже 65 років тому спогади М. Грушевського «Апостолові праці» є свідченням не тільки схилення найбільшого історика Слов'янщини перед пам'яттю І. Франка, а й вірного служіння автора своєму народові. Друковані вперше після їх появи в 1926 р., спогади освітлять ще одну тенденційно перекручувану в нашому літературознавстві проблему.

АПОСТОЛОВІ ПРАЦІ

Якби само велике страждання
Могло тебе, Вкраїно, відкупити, —
Було б твоє велике панування,
Нікому б ти не мусіла вступити.
Якби могутість, щастя і свобода
Відмірялись по мірі крові й сліз,
Пролитих з серця і з очей народа, —
То хто б з тобою суперництво зніс?

О горе, мамо! Воля, слава, сила
Відмірюються мірою борби;
Лиш в кого праця потім скронь зросила,
На верх той виб'ється із темної юрби.
Та праці тої, мамо, в нас так мало,
Лежить облогом лан широкий твій,
А скільки нас всю силу спрацювало,
Щоб жить без дяки в каторзі чужій!

Так виливав свої гадки Франко в тім часі (1897), коли, знайшовши деяку опору і можливість науковій і літературній праці на українському ґрунті, він востаннє скидав з себе многолітню каторгу на чужих невдячних ланах, котрим віддав стіль-

ки часу, праці й хисту в перших двох десятиліттях, — щоб останнє десятиліття своєї творчої діяльності вповні і безроздільно присвятити культурній праці для свого народу, — вбачаючи в ній визвольну зброю даного моменту. У своїх «Великих роковинах», з нагоди чвертьтисячоліття Хмельниччини (1898) покликав він нас, а перед усім себе самого:

До великого моменту будь готовий кожний з вас, —
Кожний може стать Богданом, як настане слухний час.
Мовиш: «нині інші війни», — ну, то іншу зброю куй:
Ум гостри, насталою волю, — лиш воюй, а не — тоскуй!
Лиш борися! не мирися! Радше впадь, а сил не трать!
Гордо стій і не корися! Хоч пропадь, але не зрадь;
Кожний думай, що на тобі мільйонів стан стоїть;
Що за долю мільйонів мусиш дати ти одвіт!
Кожний думай: тут в тім місці, де стою я у вогні,
Важиться тепер вся доля величезної війни, —
Як подамся, не дестою, захитаюся, як тіль, —
Пропаде кривава праця многих, многих поколінь!
У таких думках держися і дітей своїх ховай, —
Коб лиш чистая пшениця — буде паска й коровай!

В тривозі за добро поколінь, в свідомості відповідальності перед мільйонами за великий талант, повірений йому, він безоглядно обірвав ті пута, що прив'язували його до праці на чужім заgonі, і, не дбаючи про свою долю, забезпечення своєї старості, спочинок і добробут по тяжкій чвертьвіковій праці, поспішав віддати здобутки свого досвіду, знання й хисту, всі без останку своєму народові, як безцінний засіб його визволення, згідно з тим переконанням про актуальні потреби українського життя, які в нім зложилися під сю пору: усвідомлення народних українських мас і піднесення в них самоповаги, віри в свої сили і в свою будучину, як перші передумови їх самоохорони. Культурний мінімум, як необхідний засіб, що його мусять негайно і невідхильно сотворити культурніші верстви, для вжитку мас, як умову їх солідарності, як той цемент, що об'єднає та зв'яже в нерозривні монолітні фаланги в бою за своє право і право своєї землі. Нагадаю ці слова, писані ним кілька літ пізніше в характеристиці «Молодої України», як він її назвав: тих творчих елементів, що підіймали на його очах сю велику, відповідальну й затяжну працю — а він був її передовиком.

Свобідно парафразуючи оповідання нашої старої літописи про заклепаних в горах людей, що просили заліза — він казав у сих своїх перемиських відчитих 1901 р.:

Історія нашого українського національного руху в останніх двох десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику віковичну скалу, яка ділить його від свободних, повноправних, цивілізованих націй, а при тім позбавленого найважливішого знаряддя для сеї праці — заліза, себто національної свідомості, почуття солідарності і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих

надій, розтоптаних екзистенцій, загинених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопічно йшли перші кроки! І як малі й досі наші здобутки, осягнені нами результати в порівнянню до того, що за той час осягли наші сусіди, в порівнянню до тої конкуренції, яка на кождім кроці грозить нам із їх боку!

Отже, заліза! Заліза національної свідомості, почуття солідарності і віри в себе, в свою працю і в свої сили! Сього залізного знаряддя визволення бажав своєму народові сей син підгірського сільського коваля і сам великий коваль Нової, Робітниче-Селянської України. І сій роботі віддав він повно і нероздільно останнє десятиліття своєї творчості.

З титанічною витривалістю, з гарячковою заппадливістю, з предивною ріжноманітністю і многосторонністю, немов передчуваючи недалеку катастрофу, що мала затьмарити його ясний інтелект, закаламутити його гостру і прозору, як кришталь, думку, він працював, то горнучи до української народної скарбниці витвори вселюдської культури — поетичні, наукові, публіцистичні, в перекладах, витягах, популяризаціях, то стараючися з української книжно-літературної, фольклорної, побутової традиції видобути те, що може служити пізнанню динаміки народного життя, її скріпленню та відновленню зв'язлості і солідарності фрагментів українського народу. Працював і за се останнє десятиліття свого життя дійсно дав своєму народові такий невичерпний скарб, викував для нього таку зброю — що її значіння можна буде оцінити відповідно тільки згодом, з далекої перспективи історії.

Творче життя Франка в згаданих межах, 1878—1908, як відомо, розпадається на три цикли — три десятиліття. В першій, після останнього іспиту дозрілості, зложеного в соціалістичнім процесі 1877 р. і у львівській в'язниці по своїм засуді Франко віддає свої сили й енергію галицькому соціалістичному рухові, будуючи його разом на ґрунті польським і українським. Ідучи за кличами міжнаціональної солідарності пролетаріату, він сподівався, що нова соціалістична польсько-руська партія вирівняє національні конфлікти і утворить підставу для нових справедливих відношень. Отже заподалливо працював для усвідомлення польського робітництва, засідав у робітничім комітеті, викладав польські популярні курси в робітничих гуртках, писав у польській соціалістичній пресі, зложив соціалістичний катехізіс і першу соціалістичну програму для Галичини, — теж випущені польською мовою. Тимчасом як львівський український (нароdoвецький) осередок виключав («виеліміновував») його з свого колу після процесу 1877 р. і цуравсь його як прокаженого, він тішив себе надією, що разом з польськими та єврейськими соціалістично-настроєними елементами він збудує нову Галичину, в котрій не буде сих національних протилежностей, польського панування і визиску українських мас.

Та згодом став помічати, що польські провідники соціалістичного руху використовують його працю й працю інших со-

ціалістів-українців для організації національно-польської соціалістичної партії, солідарної в національно-політичних державних питаннях з іншими польськими буржуазними партіями. Се збентежило його й кінець кінцем змусило відійти від сеї роботи. А не маючи змоги з тісною купкою однодумців українців ні організувати українську соціалістичну партію, ані утримати власними силами український соціалістичний орган, він став пробувати, під певними умовами, утворити для себе можливість праці в народовецьких органах («Ділі», «Зорі»). Але й тут незадовго переконався, що й «свої» його так само використовують для чужих йому завдань, нагинають його під консервативно-клерикальний ранжир, обмежують його свободу думки і чину. Тому розійшовсь і тут восени 1886 р. по короткій і невдалій пробі заснування радикального партійного органу, зимою 1886—1887 рр. став знову пробувати співробітництва з суголосними польськими елементами — сим разом з народницькими, «людовими». З літа 1887 р. входить він до складу польської газети „Kurjer Lwowski“ — радикальної, з народницьким ухилом, та разом з новими товаришами праці заходиться коло організації польської селянської («людової») партії, — знов-таки в тій надії, що, зломивши панування польської шляхти, можна буде здобути кращі соціальні і політичні умови також для всього селянства Галичини — польського й українського. На ціле десятиліття праця в сій польській газеті стала для нього головним заняттям і джерелом прожитку, а одночасно таку ж саму роботу веде він і на українським ґрунті. Підтримує всякі поступові течії, звідки б вони не виходили: редагує першу жіночу збірку — маніфестацію жіночого руху; приймає на себе редакцію органу радикального студентства; з Драгомановим разом пробує співробітничати з київськими українцями; бере визначну участь в організації селянської соціалістичної (т. з. радикальної) української партії (1890), як один з головних учасників її партійних органів; за поміччю київських українських кругів організує свою літературно-наукову часопись «Жите і Слово» (1894—7).

Але все се не задовольняло його: він не находив оточення, в котрім міг би працювати рівно і гладко, без тертя і перебоїв, а при тім незадоволеним зіставався потяг до суто наукової праці, що з літами духової дозрілості наростав у нім все більш сильно і непоборимо¹.

¹ Рішучо в'дкидаю висновки д-ра Щурата, зроблені ним на підставі Франкових занять Вишенським — що він ним інтересувався більш як поет, ніж як учений. «Тою поемою, — пише д-р Щурат, — обличив себе Франко як ученого, сильніше ніж се могла б зробити найгостріша критика. Аспірації ученого, були в нього, видно, збуджені тільки життєвими рахунками. Раз ті рахунки прийшлося перечеркнути, аспірації ученого послабли, перемогу над ними взяла природна вдача поета (Франків «Іван Вишенський», Львів, 1925, ст. IV (підчеркнення наше). Наукова робота Франка ніяк не може бути пояснена «життєзими рахунками». Вона розвинулась найбільше тоді, коли для нього зникли перспективи наукової кар'єри, і зверталась вона на такі «не виіграшні» теми, з становища «життєвих рахунків», що цілком ясно, що не «рахунками» ся праця диктувалася.

От тут мій перехід до Галичини, заповіджений в 1893 р., здійснений в 1894 р., дав Франкові надію на спілку зо мною повести таку наукову працю, для котрої доти ще не було підстав у Галичині.

Було се під осінь 1894 року, коли я приїхав до Львова на початок університетського року, щоб розпочати свій перший курс історії України, і в скриньці на листи, що висіла на моїх дверях, знайшов я одного дня жмуток кольорових окравків, записаних характеристичним, рогатим письмом покійного — що стало таким знайомим і близьким мені з роками. Се був проспект видання корпусу апокрифічної і легендарної літератури в Науковім товаристві імені Шевченка. Кілька день по тім, давши мені роздумати над справою, покійний відвідав мене й ширше розвинув свій план.

Досі він стояв осторонь від Шевченківського Товариства. Воно мало стару репутацію установи дуже виключної, обсадженої вибраною народовецькою публікою і неприступної для «инако мислящих»: високі вкладки і різні вступні формальності хоронили його від сторонніх впливів. Перетворення його з такої тісної корпорації в «наукове товариство», переведене в рр. 1891—1892, знизило вкладку й улекшило приступ ширшим кругам наукових робітників, але Товариство далі зіставалось при репутації твердині правого, консервативного народовецтва, котрого ідеологом був померлий Володимир Барвінський, а його брат Олександр фактично кермував Товариством. Лівішим елементам — радикальним і соціал-демократичним не було що шукати там собі місця для праці, і коли сам Франко після згаданої реформи подав заяву про своє бажання вписатися в члени Товариства, управа («виділ») його не прийняла. Але він тим не знеохотивсь, і коли став відомий мій перехід до Львова, рішив його використати, вірно вгадавши, що сам сей мій перехід, як людини нової й галицькими рахунками не зв'язаної, а узброєної так би сказати — всеукраїнським мандатом, фактично порушить галицькі межі й перегорожі, і спеціально Наукове Товариство, де я перед усім муситиму працювати, не вдержиться в своїх традиціях.

Ще з Києва я брав діяльну участь в новім науковім його органі, новозаснованих «Записках», і з приїздом став їх редактором, а zarazом був вибраний директором історичної секції — се місце відступив мені покійний Анатоль Вахнянин. На сій підставі і як представник закордонних співробітників і жертводавців, я став брати участь в засіданнях і рішеннях управи Товариства (його «виділу»), і мушу констатувати, що вона йшла на зустріч моїм проектам, так що я дійсно мав змогу проводити те, чого добивались через мене лівіші елементи, такі, як Франко. Сього не передчував Драгоманів, інформований Павликом, і в передсмертних листах він робив Франкові докори, що він не витримує лінії, і лє, так би сказати, свою воду на чужий млин. Але Франко краще орієнтувався в ситуації і дуже скоро став одним з стовпів тої наукової праці, яка почалася в

Товаристві й наоколо нього. Поданий ним проект корпусу апокрифів і легенд був першою притокою; він був прийнятий виділом, і ним розпочалася нова видавнича серія «Пам'яток українсько-руського письменства». Поруч того Франко став найдіяльнішим співробітником «Записок»: зараз же, 1895 р. почала друкуватись його перша велика праця порівняно-літературна: про Варлаама й Йосафа, а поруч неї він став давати всякі історично-літературні й історичні замітки, рецензії тощо. Разом з ним ми розпочали того ж року, 1895, видавання «Етнографічного Збірника», і він взяв на себе нагляд за друком і додавання порівнянних вказівок до матеріалів, зібраних його учениками в етнографії: В. Гнатюком, О. Роздольським й ін. Коли 1897 р. виділ Товариства за моєю пропозицією рішив перетворити стару «часопись для руських родин» — «Зорю» на літературно-науковий журнал, названий «Літературно-Науковим Вістником», Франко ввійшов разом зо мною до редакційної колегії нового журналу, і став найбільш діяльним членом сеї колегії на весь час, аж до своєї недуги. Коли рік пізніш, з нагоди «великих роковин», для котрих він написав той свій пролог, ювілейні збори прийняли мій проект заснування видавничого товариства, що дістало назву «Українсько-Руської Видавничої Спілки», і розвинуло, особливо в рр. 1899—1908, незвичайно живу й широку, як на тодішні обставини, видавничу роботу, Франко став найціннішим і найактивнішим членом його управи і редакційної колегії.

Так з кінцем 1890-х років виробилося для нього досить широке поле роботи на своїм, українському ґрунті, і ся свідомість дала йому моральну силу до того пам'ятного бунту проти всього, що досі тяжіло на нім, піднятого ним в тім моменті, що я отсе зачепив.

Ославлені баденівські вибори 1897 року, — в котрих сам Франко ставав кандидатом, з наказу радикальної партії, особливо яскраво й болюче відкрили перед його очима всю ту цинічно-криваву систему, котрою польські феодали на спілку з буржуазією підтримували своє панування над українськими масами, а правіші українські угруповання своєю невиразною опортуністичною тактикою не раз улекшували їм сю роботу. Під впливом тяжких переживань він не завагався сказати гірку правду на адресу і польських владущих верств, і тих консервативних українських кругів, які лавірували «поміж дощ» — між сею польською системою і соціалістичним українським рухом, не перебираючи в способах боротьби з його провідниками.

На початку року в своїм тодішнім органі «Жите і Слово» Франко надрукував дуже нервово і різко написану статтю: «Як я став казенним радикалом», против наклепів москвофілів у «Галичанині», що з приводу його кандидатури, мстяться за опозицію Франка против т. зв. «консолідації» (політичного боку Українців з Москвофілами), пустили поголоски про порозуміння Франка з польською адміністрацією і новосформованим «Русько-католицьким союзом» (Ол. Барвінського, А. Вахняни-

на й ін.). Трактуючи панів з «Галичанина» за їх інсинуації як простих політичних бандитів, Франко сильно заатакував і панів з українсько-народовецького «Діла», що лицемірно секундували «Галичанинові» в його напастях («Казенний радикал!» голосить «Галичанин», а за ним і «Дѣло» встидливо, як стара проститутка, солоденько як люкреція¹ шепче: «Може се для того д. Франко так поступає, що йому обіцяли мандат» — починає він свою статтю). «Політикам соєдинених партій» він закидав «циганство і крутарства» і рішучо відмежувався від якої-небудь причетності до них.

По кривавих виборах, що проходили в місяці березні, Франко до віденського тижневика „Die Zeit“, в котрім він брав постійну участь, дав статтю, що з'явилася в травні т. р. під заголовком Ein Dichter des Verrates («Поет зради»). Аналізуючи в ній ідеологію «Конрада Валенрода» Міцкевича, він через його голову кидав обвинувачення в зрадництві й підступстві не тільки польській владущій верстві, але й польській інтелігенції Галичини, яка в кінцевім рахунку вся ставала по її стороні в боротьбі з українським елементом².

Одночасно з тим у вітринах польських книгарень з'явилась книжечка популярного видавництва Biblioteka Mgrówki — вибірка Франкових оповідань під заголовком Obrazki Galicyjskie з автобіографічною статтею, чи авторською сповіддю Франка (Niemo o sobie samum), в котрій він не пожалував різких слів на адресу не тільки української інтелігенції, але й українського народу «яко раси», і вона викликала багато гніву й закидів, які використовували особливо ту справді неприємну обставину, що ці палкі докори й песимістичні рефлексії з'явилися в видавництві польським — саме в хвилю великого обгострення національної боротьби.

Я в тих роках не сходився з Франком так часто, як потім — ми жили на двох відlegлих кінцях міста, стрічалися звичайно тільки на засіданнях Наукового Товариства, і я не пам'ятаю,

¹ Лакриша.

² Ця стаття з'явилася сими днями, в перекладі М. Возняка, в книзі: «Іван Франко. Збірник під редакцією І. Лакизи, П. Филиповича, П. Кияниці». Тому не переказую ширше її змісту, а наведу тільки закінчення:

«Ми розглянули майже всю поезію Міцкевича і сподіваємося, що ми дали досить доказів того, що зрада в своїх найрізноморідніших формах творила головну тему майже всіх його поезій, що ся зрада — і се найхарактерніше — малюється тут не як низька хиба, як заперечення етичного почуття, але дуже часто як щось героїське, а деколи навіть як щось ідеальне, продиктоване найвищим патріотизмом.

Сумний, мабуть, був час, коли геніального поета зіпхали на такі манівці, але сумно стоїть справа і з нацією, котра без застереження уважає такого поета своїм найвищим національним героєм і пророком, та годуює щораз нові покоління отруйними творами його духа».

Др. Щурат в своїй статті: Франків «Іван Вишнєвський» (1925) пригадує, що Франко, за згодою з членом редакційної колегії Каннером, підписав сю свою статтю не повним іменем, а тільки літерою К. Але коли стаття йшла до друку, Каннера заступав інший член колегії й не захотівши такої дражливий статті друкувати без повного підпису, телеграмою зажадав від Франка підпису, і він, мовляв, рад не рад дав згоду.

аби він поясняв мені мотиви сього свого одночасного виступу на обидва фронти. Але психологію своєї статті про Міцкевича він доволі докладно вияснив сам вісім літ пізніше, коли з польських кругів залунали заклики до польсько-української згоди — на адресу української інтелігенції київської і взагалі велико-української, що тоді, після революційних починів 1905 року, почала виявляти перші позначки своєї політичної активності. Подаючи, через голову польських братолюбців, осторогу київським українцям, — котрих краківські публіцисти закликали до безпосереднього порозуміння, минаючи Львів, небіжчик писав тоді, пригадуючи свої досвіди з співробітництва з поляками:

«Розумію дуже добре, що моє слово стрінеться з недовір'ям і ніхитю з того власне боку, де б повинно числити бодай на об'єктивну оцінку. Та маю на увазі, з одного боку, важність хвили, а з другого й те, що поклик до згоди в моїй душі збудив сильнішу реакцію, ніж у кого іншого. Надто я потроху маю право забирати голос у тій справі, як одинокий, може, українець, що, не зрікшися свого характеру і своїх національних поглядів, працював серед поляків і пройшов, значить, практичну школу того, до чого тепер теоретично, самим чуттям і «сердечним словом» покликає Українців із над Дніпра д. Конечний.

І чим скінчилася моя практика? Певно кожному Галичанинові звісний той факт, той скандал, яким вона скінчилася — скандал, зрештою, далеко менше мій, далеко більше галицько-польської суспільності і преси. Я не хочу розбирати ані оцінювати його, хоча признаюся, що й досі не жалую свого кроку, як не жалую нічого, що було логічним впливом фактів сильніших від мене. Та власне ті факти, що примусили мене бризнути польській суспільності в очі різким докором, певно мало кому відомі. Найтяжший, найстрашніший із них, що захопив мене особисто до глибини душі, захопив як грім, як нагла хвороба, се були криваві вибори 1897 року. Не будши русином і не живши тоді серед руської суспільності, ніхто не може мати поняття про вражіння, яке робили тодішні події. Вся перверзія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закона і законности у галицько-польських верховодів виринула тоді наверх, як олива на воду. Пригадую лиш один факт — не дуже голосний, але характеристичний. Міністер внутрішніх справ гр. Казимір Бадені, їдучи до Відня з інспекції львівського намісництва, де видав докладні вказівки для переводження виборів, зупинився на пару день у Кракові і там на якімось панськім зібранню виголосив промову, в якій з цинізмом, гідним фігурувати в історії польсько-руських відносин, заявив із натиском: „Wybory w Galicyi odbywaja, sie całkiem legalnie!“ І се в ту саме пору, коли біля моїх вікон у Львові день у день водили десятки закованих і скатованих Давидівських селян (русинів і поляків), яких тягнуто до в'язниці за вбивство виборчого комісара, коли до мене, хорого, немічного і розбитого, день у день і ніч у ніч надбігали розполохані «легальністю» виборів міщани та селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з мостиського,

то з перемиського, то з бог зна яких інших повітів, благаючи поради й бодай захисту, переночувати їх та прогодувати кілька день; поки минуть страховища легальних виборів. Слова міністра гр. Бадені розтелеграфовано скрізь по світі, і заграничні газети не хотіли приймати дописів про галицькі вибори, заслоняючися тим, що прецінь ексцеленція гр. Бадені запевнив торжественно, що вибори відбуваються легально! А львівська прокураторія конфіскувала статті про вибори та дописи з провінції про вбивства, каліцтва та масові арешти, знов-таки на тій підставі, що екс. гр. Бадені заявив, що вибори відбуваються легально, значить, усякі дописи про нелегальності мусять бути брехнею.

Та не досить того: в ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп близьких і дорогих мені серед польської суспільности; я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією я працював, і в хвили розпуки я кинув каменем у прірву і усувався на бік, покинув на завсіди експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові. Одно лише додаю іще: як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависті до польської народности, до того, що вона має гарного, високого, широкого та справді людяного. Я міг би покликатися на свідоцтво кількох благородних Поляків, які, вирозумівши та річево скритикувавши мій крок, про те впевнилися, що я зробив його не з злої волі і не відвернули від мене своєї приязни».

І далі: «В однім огляді Поляки не ігнорували нас, в однім пункті польська преса від самого 1848 р. дає багатий-пребагатий матеріал для історії польсько-руських відносин. Не було ані одного кроку, одного замислу, одного плану Русинів, якого б ся преса не оплювала, не зогидила, не перетолкувала на некористь русинів. Не було ані одного виднішого Русина від Маркіяна Шашкевича аж до наймолодших із нинішніх студентів, якого-б та преса не очернила, не осьмішила, не денунціювала, не відсудила від честі й віри або хоч принагідно не копнула. Клевета на Русинів, се такий товар, який у польській пресі має все попит і приймається з найбрудніших рук. Сей попит із генерації в генерацію притягає до себе слабкі, безхарактерні, ігнорантні або зовсім здеморалізовані одиниці з посеред нас, та рівночасно обнижує інтелектуальний і моральний рівень польської преси, затроює атмосферу, серед якої виростають нові польські й наші покоління. Дійшло до того, що галицькі Поляки нездібні ані на хвилю перенестися в наше положення і зрозуміти, які мусять бути почуття кожного інтелігентного Русина, що кожної хвили мусить надіятися, ану ж його з причини або й без причини обкинуть болотом, спаплюжать, осміють, заденунціюють у польській пресі. Адже всі наші інституції так і висять на тім, що не сьогодні, то завтра сю або другу заденунціюють, опоганять у польській пресі, очорнять її найліпших робітників, а бодай кинуть на них тінь низькими інсинуаціями.

Річі, яких жадна польська газета не помістила-би про жадного польського діяча і про жадну польську інституцію, друкують «чільні» польські газети про Русинів без найменшого скрупулу, як щось зовсім собі звичайне і натуральне: адже се руське, то й виняте з під права загальнолюдської учтивости!

І при тім яке підле фарисейство, яка безсоромна дволичність! З одного боку *pulla dies sine huzia* на *Rusinów*, а з другого боку потоки фраз на тему *bratniego ludu* або навіть аrogантні твердження в роді того: *wszystko, co mają Rusini, zawdzięczają naszej wspieraniafomyślności*! Ні, супроти сеї безличности хвалю собі вже той варшавський кукіль, що тепер так буйно розростається на нашій землі і величає себе „*wszechpolakami*“. Ті бодай відразу виявили себе нашими ворогами, в ім'я пруської доктрини „*egoizmu narodowego*“ проклямували як мету своєї діяльності в східній Галичині переведення колись, у відповідній хвилі *walki* на *poże z Rusinami*. Люблю за відвагу і за щирість. Якби ми були мали між собою таких Поляків ще від 1860 року, то вже досі русько-польські відносини в східній Галичині були-б значно упрощені; порядна операція була б відкинула те, що гниле, а вздоровила те, що здібне жити, і східна Галичина не смерділа-би сьогодні гноєвою раною на тілі всеї Славянщини».

І накінець: «Тепер ми, галицькі Русини, не можемо потішатися тим, що терпимо від «шляхецької господарки» — ні! Ми чуємо чим раз виразніше, що против нас стоїть уся польська нація, всі її верстви від шляхти і магнатерії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату. Ся солідарність доходить до того, що не тільки в чисто національних справах поляки всіх верств ідуть разом проти Русинів, але і в соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають або приймають без протесту та противділання такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкоду й польському мужикові та робітникові, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити Русинам»¹.

Психологічного підкладу своєї філіпіки на адресу Галицької Руси Франко не пояснив так вичерпуючо. Один з молодших його знайомих др. Щурат оповідає, що ся сповідь Франка була написана ним ще в 1895 р., під вражінням провалу його доцентури, — що він вважав підстроєним українськими політиками пізнішого «Русько-католицького союзу». Книжечка, мовляв, тоді ж, вже в 1895 р. була видрукована, тільки затримана видавцем, який побоювався недобрих наслідків для Франка від його сповіді, і випустив її аж тепер, коли він своєю статтею про Міцкевича порвав усі зв'язки з поляками. Та ся історія про видруковану книжечку, що була затримана два роки, не дуже здається правдоподібною, і в кождім разі вимагає провірення. А в усякім разі не легко повірити, щоб поява сеї Франкової сповіді сталась незалежно від його волі і настроїв 1897 р.: його роз-

¹ Русько-польська згода і українсько-руське братання. ЛНВістник, 1906, I с. 157—158, 163—164, 166.

дражнення й гніву на поводження «сконсолідованих руських партій» супроти його посольської кандидатури¹. Він дав вираз сим своїм настроям супроти тактики сконсолідованих українських народовців і москвофілів в згаданій статті «Життя і Слова» на початку року, і поява його філіпіки против «руської інтелігенції», незалежно від того, чи була вона написана в р. 1895/6 чи в 1897, відповідала тим почуттям презирства і зневаги до лицемірства і двоєдушності «нашої Руси», що наповняли Франка в першій половині 1897 року.

Я вважаю потрібним подати цілу сю цікаву, а мало звісну статтю (не повторену в пізніших виданнях сеї збірки), в перекладі М. Возняка, що він був ласкав зробити для мене, з видання 1897 р.

Дещо про себе самого

Є письменники, що їх життєпис цікавіший від їх творів, що їх твори це тільки знадібки до їх характеристики, частинки до їх життєпису. Се генії, вибранці долі, великі й оригінальні в доброму та злому, в щасті й стражданні. Се корифеї літератури, творці нових напрямків. Можна назвати їх експонентами того часу, в котрому жили, а їх життєпис у кожному разі дасть змогу більше-менше глибоко увійти в таємниці духа їх доби, бо в них саме сей дух має свій зміст, в них немов витворюється й знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на подрібні та в усім джерельним апаратом оброблені біографії, бо ж їх життя само собою не такий архитвір, як їх твори, само собою, і навіть нездарно розповіджене, збагачує скарбницю людського духа.

За нечисленним гуртом цих велетнів іде величезна юрба письменників-робітників і ремісників менше чи більше талановитих, менше чи більше роботящих, впливових, читаних і заслужених, що одначе не доростають до міри тих майстрів. Почуть вони, як говорив Крашевський, щоденний хліб для умового споживання, роздроблюють на дрібну монету ті груди ідеального золотa, що їх майстри видобули з таємничих глибин натхнення, заповнюють своєю працею ряси, які вони створили. У сих людей звичайно бібліографія їх творів вистачає за життєпис; людина неначе зникає поза тим, що зробила. Такі письменники не знаходять біографів; се немов ті робітники, котрі помагають ставити будинок цивілізації, але прізвища котрих не виписуються на причілку цього будинку.

Як один із тих робітників, що докладають цеглу по цеглі до тієї будови, ніколи не відчував я живіше цього свого характеру ніж у хвилині, коли з обов'язку чемности маю представитись польській публіці, якій подаю до рук своїх новелістичних образків. Що маю сказати їй про себе? Що я вродився? Га, сей

¹ Се були часи так званої «консолідації» — політичного блоку українських народовців з москвофілами, тим часом як радикали з одної сторони, а угодовці з другої були противниками сього блоку.

неособливий випадок притрапився кожному з нас, шановні читачі. Що я трохи вчився? Що я любив і страждав? Чейже й фарисеї роблять те саме, говорячи словами святого письма. А поза тим нема нічого гідного уваги в моєму житті крім тієї сверблячки до писання, крім нахилу обсервувати людське життя в його найрізномородніших проявах, крім тієї ніколи й нічим незаспокоєної гарячки, котра змушує мене перейматися стражданнями й радощами, думками й мріями інших людей. Але й ті всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене: це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Was ist denn an dem ganzen Wicht
Originell zu nennen? ¹

На се Гетеве питання відповідає хіба те, що я Русин, і походжу правдоподібно від зукраїнцених німецьких колоністів, — що мій батько був звичайним селянином і робив панщину — не жадному дідичеві, але цісарсько-королівській камері, — не вмів ані читати ані писати, та, не зважаючи на те, був світлою людиною й віддав мене, слабовиту й до селянської праці нездатну дитину, до школи. Вихід з-під селянської стріхи на ширшу публичну арену це у нас досі надзвичайно рідка річ. Уроджений у 1856 р. в Нагуєвичах, Дрогобицького повіту, ходив я протягом двох років до сільської школи в Ясениці Сільній, потому до т. зв. нормальної школи в оо. Василіян у Дрогобичі, а опісля там же до гімназії. Склавши іспит зрілості, я ходив на університет у Львові, але мої студії перервав соціалістичний процес 1877—8 року, до якого, бог-зна чому, вмішано мене, ба навіть засуджено на 6-тижневий арешт (по 8 місяцях слідчої тюрми) за приналежність до тайного товариства, до якого дійсно я ніколи не належав і якого, наскільки знаю, ніколи не було. Се одна з небагатьох оригінальних рисів у моєму житті, бо подібне не кожному притрапиться.

Дальший опис мого життя може заступити бібліографічний опис моїх праць, але його залишаю Естрайхерам 20 віку, коли взагалі котрому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що творять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу тільки коротко, що відтоді ще кілька разів арештовано мене й завсіди випускано на волю без розправи; що, не зважаючи на се, я скінчив університет і навіть на великий гнів деяких моїх ближчих братів-Русинів відважився здати з відзначенням докторат із славістики у Відні й габілітуватися на виклади української літератури на львівському університеті. Об'єднаній коаліції урядових сфер із інкармованими Українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким без сумніву були би сталися мої виклади. «Бійтеся бога, як можна сього чоловіка пустити на університет! Подивіться тільки, в якому сврдвті він ходить!» Так укваліфікував мою кандидатуру брат-Русин — той самий, котрий, за свою патріотичну працю для добра Руси й Австрії побирає шість чи

¹ Що-ж: можна назвати оригінальним у наскрізь бідолашньої людини?

сімь платень. Очевидно, перед таким аргументом моя кандидатура на приватного доцента мусіла впасти, а мотив „politisches Vorleben“ (політичне минуле) тільки чемніше прикривав справжню причину... Одначе не хочу обвинувачувати. З гіркістю привик я робити те саме, що о. Бодуен, котрий, коли його вдарено в лице, сказав: «Це для мене, пане, а що ж для дітей?» Очевидно, для дітей, в даному разі для суспільности, треба чогось іншого. Отже замість біографічних подробиць декілька признань.

Передовсім признаюся до гріха, котрий багато патріотів вважає мені за смертельний: не люблю Русинів. Супроти цієї горячої любови, що бризкає часто для «братнього племенн» із шпальт польських реакційних газет, моя сповідь може видатись дивною. Але щож робити, коли вона правдива? Я вже не в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І тому повторяю: не люблю Русинів. Так мало серед них найшов я справжніх характерів, а так багато дрібничковости, тісного егоїзму, дволичности й пихи, що дійсно не знаю, за що я мав би їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, нераз у найкращому намірі, вбивали мені під шкуру. Розуміється, знаю між Русинами декілька виїмків, декілька особистостей чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян!), але ці виїмки на жаль тільки стверджують загальний висновок.

Признаюсь до ще більшого гріха: навіть нашої Руси не люблю так і в такій мірі, як се роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для сього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для сього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства й волі, щоб я не мав почувати, як мало в історії Руси прикладів справжнього громадянського духу, справжньої посвяти, справжньої любови. Ні, любити сю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь як расу, — сю расу отяжілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномірнішого сорту? Чи може маю любити світлу будучину тієї Руси, коли тої будучини не знаю, і для світлости її не бачу ніяких основ?

Коли, не зважаючи на те, відчуваюсь Русином і по змозі й силі своїй працюю для Руси, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. До сього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, вигодований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, відчуваюсь до обов'язку панщиною цілого життя відробити ті шеляги, що їх видала селянська рука на те,

щоб я міг видряпатись на висоту, де видко світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, вложене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу стиха проклинати долю, що вложила мені на плечі се ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І коли що полекшує мені двигати се ярмо, так се те, що бачу, як руський нарід, хоча він гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні бідний, недолугий і непорадний, але все таки поволі підноситься, відчуває в що раз ширших масах жадобу світла, правди та справедливости, й до них шукає шляхів. Отже варто працювати для сього народу й ніяка чесна праця не піде на марне.

Називають мене не раз щирі польські патріоти неприятелем Поляків. Що маю сказати на сей закид? Чи покликатись на свідоцтво тих Поляків і Польок, котрих люблю, котрих високо ціню і для котрих маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу відкрито: не люблю занадто щирих патріотів, тих, котрі мають уста повні Польщі, а серце котрих холодне для недолі польського селянина й наймита. Скептично аналізуючи свій власний руський патріотизм, прикладаю ту саму міру й до патріотизму патентованих польських патріотів і не можу в них засмакувати. І не дивуюсь, що вони платять мені тєю самою монетою, з добрим процентом.

Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Якщо до польської шляхти зарахувати Ожешкову й Конопніцьку, Пруса і Ленартовича, Остою й Карловича, — то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо цю справжню польську шляхту, цю еліту польського народу ціню й люблю, як люблю всіх благородних людей власного й кожного іншого народу. Що таким самим почуванням не обгортаю того чи іншого галицького шляхтича або й навіть більшої їх частини, то, певно, з причин цілком відмінної натури від сих, які велять мені любити перших. Якщо серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні виїмки, не занедбаю ударити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Руська приповідка каже: Не робися солодким, бо тебе злижуть; не робися кислим, бо тебе оплюють. А в таких оповіданнях про себе самого нема нічого легшого ніж упасти в одну або іншу крайність. Відчуваю, що й так уже сказав я неодно таке, за що дістануться мені удари з ріжних боків, але нехай і так буде! Того, що я сказав, — не візьму назад і закінчу руською приповідкою: «Добре так моїй жінці, най мене б'ють».

Др. Іван Франко.

Народовці сю його сповідь поспробували використати для нової анахтеми. Пригадую собі з тодішніх оповідань, яку хвилю злорадства викликала вона в народовецьким осередку: руки собі зтирали потішаючися, що от сей «землетрясець» нарешті

морально вбив себе в очах громадянства, і можна буде його як нешкідливого трупа викинути на смітник. В «Ділі» з'явилась стаття («Смутна Поява»); вона була анонімна, але автор — «сідоглавий» сеніор львівської Русі — був відомий всім. Він «звільняв» у ній Франка від таких тяжких для нього обов'язків супроти свого народу, інакше сказавши: давав йому відставку від Русі, — ще раз «внеліміновував» з суспільності. Се одночасно з тим, як редактор „Kurjера“ «з щирим жалем» повідомляв Франка, що він виключається з складу редакції, другим словом — позбавляється всяких джерел існування і засуджується за бунт на голодну смерть.

Подаю сю статтю «Діла» в цілості — тільки переведену на сучасний правопис з тодішньої «етимології».

Смутна поява

„Nie kocham Rusinów. Tak mało pośród nich znalazłem prawdziwych charakterów, a tak dużo małostkowości, ciasnego sobkowstwa, dwulicowości i pychy, że zaiste nie wiem, za co bym miał ich kochać. Rozumie się, znam parę wyjątków, lecz te wyjątki tylko stwierdzają ogólny wniosek.

Neawet Rusi naszej nie kocham. Co w niej mam kochać? By ją kochać jako pojęcie geograficzne, na to zbyt wielkim jestem wrogiem czczych frazesów, zbyt dużo widziałem świata, bym miał utrzymywać, że nigdzie niema tak ładnej przyrody, jak na Rusi. By kochać jej dzieje, na to zbyt dobrze je znam, zbyt gorąco kocham ideały ogólnie ludzkie sprawiedliwości, braterstwa i wolności, bym nie miał czuć, jak mało w dziejach Rusi przykładów prawdziwego ducha obywatelskiego, prawdziwego poświęcenia, prawdziwej miłości. Czy może mam kochać Ruś jako rasę — tę rasę? ociężała, niesforna, sentymentalną pozbawioną hartu i sily woli. tak mało zdolna do życia politycznego na własnem śmieciu, a tak płodna, w perekińczków najrozmaitego gatunku? Czy może mam kochać świetną przysłość tej Rusi, której nie znam, dla której świetności żadnych nie widzę podwalin?“

Хто сказав ті слова? Певне якийсь Поляк на Русі живучий або який руський перекиньчик? Ні, се один з найвизначніших Русинів, з головних проводирів руських, з перших теперішніх поетів і писателів на Русі — се — др. Іван Франко. То сказав десь в тіснім кружку, під якимсь хвилимовим враженням? Ні, він сказав се з повною розвагою, написав се для широкого світа, для польської публіки, в популярнім і дуже розповсюдженім видавництві польським „Biblioteka Mgrówki“ (н-ри 287—289) в передмові до польського видання своїх «Галицьких образків».

В тім самім уступі каже д-р Франко дальше, що „prawie na każdym kroku trzeba by płakać nad dziejami Rusi“. Се правда. Ледве кільканадцять літ минуло, як подібно талановитий і заслужений діятель руський, померший недавно майже в забуттю Панько Куліш зафрапував Русь своєю Крашанкою, аж тепер

знов ще більшу несподіванку зробив їй д-р Франко своєю сповіддю перед Поляками.

Отже д-р Франко не любить Русинів і Руси. Га, на миловання нема силовання, — але у чужих. Як нас не любить Поляк, Москаль, Румун, Мадяр, Німець, то Бог з ними, неможемо їм за те докоряти. Але як Русин не любить Русинів і Руси, то зовсім що инше.

Д-р Франко, правда, подає причини, чому він нас не любить: він «не знає, за що мав би любити Русинів, і не знає, що має любити в Руси». Ах, якаж то груба, егоїстична натура: любити тільки там, де є за що! Правдива любов; сеж д-р Франко яко поет повинен знати, не питає, чи є за що любити, але любить. Д-р Франко аналізує Русь, розбирає її, як анатом, на поняття географічне, історію, расу і будучність. Але хоч він поет і трохи філософ, а не попав на те, що є найближче, т. є. що Руссю єсть передусім руський нарід, а нарід єсть великою родиною. Отже любимо Русь, як любимо свою родину, і то цілу родину, не одного або другого члена її, як любимо батька й матір, і братів і сестри, і діти і всю дальшу рідню разом взявши. Та і не питаємо за що і що в ній любити, але любимо, бо то наше, бо то родина. Мати не розбирає, чи дитина красна чи погана, чи здорова чи каліка, чи розумна чи слабша здібностями, — ба навіть противно, слабшу нераз більше любить, бо така більше потребує любови.

На жаль, д-р Франко не знає, що то є любов, і не має любови. Він любить вправді гаряче, як каже, загально людські ідеали справедливости, братерства і волі, — але така абстракційна любов мало варта, вона дуже часто криє під собою егоїзм, любов себе тільки самого. А вжеж любов не егоїстична і не абстракційна єсть найвищим людським чувством і найвищою людською чеснотою, за таку признали її загально всі люди ві всіх віках і у всіх народів. Коли-ж д-ру Франкові того чувства не достає, то ми можемо над тим тільки глибоко жаліти.

Чувство любови старається д-р Франко заступити почуттям обов'язку. Він працює для Руси, як каже дальше, *przedewszystkiem z poczucia psiego obowiazku*. «Викормлений хлопським хлібом», відчувається до обов'язку відробити гріш, виданий хлопською рукою на його виображення. «Мій патріотизм руський то тяжке ярмо, вложене долею на мої плечі. Можу за те проклинати долю, але скинути ярма не можу». Жалвемо Вас, Пане Доктор, отже хочемо Вам прийти в поміч. На Ваше виображення ішла праця не лише руського хлопа, але і польського і німецького і чеського, тай не тільки хлопа, але й інших працюючих верств. Таж вищі школи, хоч би і в нашім краю, не удержуються самим коштом краю, а тим менше коштом руського хлопа. Отже коли Ви лише з обов'язку руський патріот, а не з пересвідчення, не з прив'язання, не з любови, то можете се тяжке ярмо скинути без церемонії.

Та нехай би д-р Франко не любив Русинів і Руси, нехай би йому праця для Руси видавалася тяжким ярмом, а не милою,

солодкою роботою, як матері захід коло дитини, — але по що він з тим похвалився перед світом, перед польською публікою? За нелюблення Русинів і Руси можемо його жалувати, але публічне поганення їх мусить таки обурювати. Коли він те все, що наговорив на Русинів і на Русь, вважає за правду і хотів конче похвалитися відкриттям такої великої правди, то міг би був ту правду нам в чотири очі сказати: може би воно було на що придалося. Може би слабші духи, почувши від такого авторитета, як д-р Франко, що «не видить ніяких підвалин для світлої будучности Руси», загірлися й одушевилися для народної праці! Може би ті звичайно пусті голови, котрі тепер з гори дивляться на всіх і найщиріших тружеників руських та «з засади» для нашого мізерного народу нічого не хотять робити, після слів д-ра Франка навчилися шанувати щирий, хочби й недолугий труд та й самі забралися до такого труда!? — Ні, сього д-ру Франкові було би за мало: йому ходить о те, щоби ширший світ знав, що межі Русинами нема характерів, що Русин то лінивий, неспосібний чоловік, без почуття ладу і без сили волі.

О правдивість тих висказів не будемо з д-ром Франком спорити: судили о нас нераз чужі люди, але такого суду не пригадаємо собі. Одно тільки скажемо: буває нераз, що чоловік судить других після себе, а д-р Франко дав багато доказів, що його вдача дуже суб'єктивна; отже коли серед Русинів дійсно мало єсть правдивих характерів, то на сей його тяжкий докір пригадаємо йому слова Спасителя: Нехай кине перший камінь той, хто чує себе цілком чистим.

Ми згадали о Крашанці Куліша, котру засудили навіть поступові Поляки (як Свентоховський в „Prawd-i“), а сам д-р Франко назвав її мабуть патологічним об'явом. Але всеж Крашанка не містила таких напастей на Русинів тай появилася в руській мові, отже була мовби лише для своїх написана. А який однодушний осуд стрітила вона всюди, і в Галичині і на Україні, навіть у старих приятелів Куліша!

Ледве чи й у чужих писателів багато знайдеться напастей, дорівнюючих брутальністю сій сповіді д-ра Франка! Коли Поляк Сенкевич у своїй повісті „Ogniem i mieczem“ зганьбив давнє козацтво, отже, лише одну часть історії Руси, то навіть чесні Поляки як напр. Жигмонт Качковський, виступили за те против нього. Д-р Франко перейшов і Куліша і Сенкевича.

Не будемо запускати в досліджування причин, котрі спонукали д-р Франка до подання Русі такої також великої писанки. Ми раді би винайти причину, найменше для нього некорисну. Може вона лежить в тій *angeborene Widerspruchs-lust*, до якої сам признається д-р Франко в своїй статі о Міцкевичу, в любованню в парадоксах і позованню на оригінальність, а жадобі відзначитися від всіх людей, показати, що ось я не такий собі звичайний чоловік, як другі люди. Тільки ж такі чувства і такі прикмети характера не ведуть до діл Олександра Великого, але скорше вже до діл Герострата...

По крайній мірі д-р Франко хоче належати до людей зовсім «модерних», до найпоступовіших межі поступовими, забуваючи, що не досить єсть ступати наперед, але треба іти також прямою дорогою, хоч-би повільно, а не сходити, в жадобі скоршого поступу, на манівець, з котрого опісля муситься завертати. Він встидається такого давнього, звичайного, пережитого чувства, як любови до своїх родимців і своєї вітчизни. «Я не стою вже в віці наївних і засліплених коханків і можу о такій делікатній матерії, як любов, говорити тверезо», каже д-р Франко. Але деякі чувства і деякі погляди суть вічні. Любов своєї рідні була, від коли світ стоїть, та й останеться, поки світ стояти буде. Такого чувства ніхто не потребує і не повинен встидатися, або величатися тим, що він вищий над такі сентиментальності, що з них вже виріс. Природа є тут найліпшою руковідницею, а таке покидування дотеперішніми чувствами і ідеалами людскости задля мнимої їх пережилости, подібне до позування недорослого хлопчика або дівчинки на дорослу особу і встидання діточих забав та почувань, природних вікові.

Ми, малі люди, не «модерні» і не перепоступові, будемо як досі любити Русинів і Русь і будемо працювати для неї не з «псячого обов'язку», але з щирого прив'язання. Яка нас, Русинів, чекає будучність, чи світла чи несвітла, того ми не годні проникнути. Сам жеж д-р Франко каже дальше, в суперечності до свого попереднього висказу: «Руський люд таки помалу підноситься, почуває в щораз ширших масах жажду світла, правди і справедливости, і шукає доріг до них, праця для такого люду не піде на марне».

Ми держимося народньої пословиці: «Не вважай на врожай; сій жито, хліб буде!».

(Діло, Львів, четвер 1 (13) мая 1897. Річник XVIII, ч. 97).

Се був незабутній момент, коли Франко «виелімінований» відразу з українського й польського громадянства, а в своїх радикальних кругах підміновуваний потихеньку й помаленьку його старим антагоністом Павликом, заявив мені, що тепер одинокє джерело прожитку для нього й його родини — се його заробіток в Науковому Товаристві. І тоді ми, його прихильники, поставили пунктом чести не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які очевидно прагли його пониження. Франко не мусів іти до них на поклін. Навпаки, від сього часу і до смерти він мав змогу працювати виключно для Українського Народу, на українській мові.

На анахтему, кинену з української й польської сторони, він відповів у черговім числі свого «Життя і Слова» афоризмами в альбом «Ділу», де стояло між іншим:

Любов не обов'язкова — але почуття обов'язку обов'язкове.

Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм і нетолерантність.

Посол Вельовецький прилюдно заявляє, що любить Русинів. Ну, кого такі пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу не любити.

Від народного обов'язку сам бог не може звільнити; нахвалявся звільнити від нього сатана.

Се було на адресу «своїх». На польську адресу вписав він тут-же болючу цитату з Словацького:

Polsko! Lecz ciebie błyskawkami ludzę;
Pawiem narodów byłeś i papuga;
A teraz jesteś służebnicą cudzą.
Choc wiem, że słowa te nie zadrzą długo
W sercu gdzie nie trwa myśl nawet godziny...

(Польщо! тебе дурять блискотками! Ти була у народів павою й папугою — а тепер стала служебницею чужою. Та щож! знаю, що мої слова не викличуть довшого зворушення в твоїм серці — де й на годину не потриває яка небудь думка).

А в своїй черговій збірці «Мій Ізмарагд», випущеній з кінцем того року, Франко видав ряд поезій, що давали коментар і корективи до його сповіди в *Obrazkach* — одну з них я подав на початку сеї статті, а тепер наведу ще другу:

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
Не легкий твій тягар!
Мов під хрестом отсе під ним я упадаю,
З батьківської руки твоєї допиваю
Затроєний пугар.

Благословлю тебе! Чи ждять тобі ще треба
Поваги й блиску від будучини,
Чи ні, — одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпшії сини.

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління,
На глум не брало і на сміх.
Щоб молументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючез насіння
Ще при життю обкидувано їх.

«Сідоглавому» авторові «відставки», надрукованої в «Ділі», присвятив він відповідь, в якій були між іншим такі строфи:

Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала,
Я-ж гавкаю раз-в-раз, аби вона не спала.
Ти любиш в ній князів, гетьманне, панування,
Мене ж болить її відпичнеє страждання.
Ти любиш Русь! За те тобі і честь і шана.
У мене ж тая Русь кривава в серці рана!
Ти, брате, любиш Русь, як дім, воли, корови,
Я ж не люблю її — з надмірної любови.

Для нас інцидент був вичерпаний, і така була моральна сила того невеличкого, але сильного своєю щирістю й рішучістю гуртка, що згрупувався тоді коло наукових видань Наукового Товариства, Літературно-Наукового Вістника, Видавничої Спільки, і «взяв на свої плечі» Франка в його конфлікті з «своїми-чужими», а протестуючи против опортунізму і сервілізму в «високій політиці», против «консолідації» (з москвофілами) в національних відносинах, против реакційного «рутенства» в ідеології — мав на своїй стороні всю українську молодіж, — мо-

ральна сила його, кажу, була така велика, що з нею народовецькому осередкові скоро прийшлося порахуватись самим серйозним способом! Юбілейний рік 1898 був рядом серйозних, хоч і безкровних, навіть не дуже гамірливих, але симптоматичних і важких, битв на сім полі. Протип «п'ятдесятиліття знесення панщини», що народовецький осередок задумав святкувати весною, разом з москвофілами, б'ючи чолом цісареві за се добродійство, молодіж зробила демонстрацію, яка закінчилася малим «ізбієнієм младенців»¹, відсвяткованим молодіжю вечіркою, на котрій вона зробила овацію своїм ідеологічним провідникам². Тому ж цісаре-поклонному святові ми протиставили юбілей Хмельниччини (250-ліття), століття Енеїди, чверть століття Шевченківського Товариства — і двадцятип'ятиліття літературної творчости Франка, і сі свята, восени 1898 року, випали так імпозантно, і з ідеологічного погляду — серйозно і далекосягло, що ніхто навіть не міг і передбачити! Юбілей Хмельниччини розворушив почуття активності, натхнув довір'ям до сил народніх мас. Ентузіастично був прийнятий його святочний пролог — «Великі Роковини», написаний Франком для парадної вистави, як фанфара виступу «Нової України» на політичній арені — що вповні здійснився за кілька літ потім. Вперше твердо зазвучали гасла самостійности України — в промовах молодіж. В промові моїй на юбілейній вечірці присутні з захопленням підхопили ноти конкретної всеукраїнської програми і акції за своє національне право. А в своїй юбілейній промові Франко зложив свою ісповідь життя: догмату праці, як провідного принципу свого — і свого покоління.

Рік пізніш львівський народовецький осередок звернувся до нас з Франком з пропозицією об'єднання лівіших народовецьких елементів на соціалістичній програмі з нашим гуртком і з радикалами. Ми пішли на зустріч сим бажанням соціалізації програми галицької інтелігенції і ввійшли в комітет реформи, а хоч скоро переконалися в несерйозності сих замірів, і по кількох засіданнях вийшли, — я підчеркую тут сей момент як повну реабілітацію Франка, котру мусів дати йому сам народовецький осередок після його бунту і відставки 1897 року.

В таких обставинах зложилось тісне мое наукове й організаційне співробітництво з Франком, що потривало коло десяти літ, до катастрофи, що його спіткала на початку 1908 року. Співробітництво в наукових виданнях Шевченківського товариства, в Літературно-Науковім Вістнику, в Видавничій Спілці і в різних культурних заходах, що ми їх на спілку підіймали рік за роком, все тісніш зв'язувало нас і витворяло між нами братство праці, котре не маніфестувалося в голосних деклараціях, але мало міцні підстави в спільності завдань, в солідарності, в тактиці, в безмежнім обопільнім довір'ю і поважанню. Обста-

¹ Младенець у «твердій» галицькій мові означав юнака, молодого чоловіка.

² Як таких витано тоді Франка, Павлика, Терлецького й автора сих рядків.

вини складалися так, що на мою долю припадало більше організаційної керівничої праці, і не раз «благоприятелі» пробували заграти на Франковій амбіції, уболіваючи й дивуючись, як се він так старий, заслужений діяч «слухається Грушевського», молодшого від нього на десять літ чоловіка, та й ще так би сказати — загранишнього зайти. Але я добре знав, що сі уболівання ніколи не робили бажаного ефекту. Франко цинив наше співробітництво, — певну витриманість і авторитет, який приносила моя участь в роботі, не тільки в очах людей мені прихильних, але й неприхильних, у котрих містична «рука Грушевського» часто викликала навіть мало обгрунтований страх. Не раз коли я вважаючи певну справу, певне видавництво настільки налаженим і організованим, що воно може йти й без мене, з огляду на се хотів звільнитися від нього, Франко спиняв мене і намовляв лишитись, хоч би навіть тільки «на страх ворогам». Так було напр. з «Літературно-Науковим Вістником», коли його перестали пускати на Україну, і він став локально-галицьким видавництвом, а я був занадто завантажений і перетомлений працею і хотів трохи себе розвантажити й зняти своє ім'я з журналу. Франко настояв, щоб я сього не робив, і принаймні хоч переглядав коректури: мовляв він, Франко, тоді почуватиме себе певніш і сильніш; і я мусив згодитись, — хоч приходилось мені тоді дуже тяжко.

Особливо часто стали ми бачитися й працювати в тісній спільності, коли я в році 1901 купив кусень ґрунту під містом, щоб поставити собі хату, і Франко захотів бути моїм сусідом. Я відступив йому частину ґрунту і ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували, одним заходом. Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головно вечорами і ночами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріял, визначали потрібні перерібки й зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію то що. Потім Франко йшов до друкарні, до бібліотек, а о полудні невідмінно на газети до «Віденської кавярні». Ця щоденна полуднева порція газет була необхідним, як хліб, елементом його життя: як фаховий газетяр він прочитував їх в величезній кількості, і се стало його другою натурою. Часто, коли вичитав або довідався він що небудь пильне і важне, заходив, вертаючи з вечірніх газет, до мене вдруге, щоб обговорити подію й зайняти супроти неї певну позицію. Так і 18 жовтня 1905 р., пізнього вечора, ставши під фірткою і не заходячи до середини, він крикнув «Конституція в Росії!» — і ми всі вийшли на двір і стиснули собі руки через браму. Поки що нічого-ще не було, крім голого слова!

Ріжносторонність його інтересів, потягів і тем роботи була незвичайна, і не було такої сфери, де його не тягло-б прило-

жити свою працю. Він не гордував ніякою працею, коли вона в його концепції десь ув'язувалась з загальнішими проблемами економічного, культурного чи політичного піднесення Українського народу, особливо його трудящих мас. В сім було щось від спадщини хлопів-господарів, що неустанно обзирали хазяйським оком своє газдівство, і негайно прикладали свої руки, де щось могли поправити, приспорити, поліпшити. При всіх різницях нашої індивідуальної долі, се була та спільна риса, яка зв'язувала нас в роботі й надавала їй увязку й солідарність. В противність до так званих «аристократів духа», що вибирають працю тільки відповідно їх генієві, ми були чорноробами духа. Сліпли разом над правкою «недозрілих плодів» наших молодих співробітників. Пріли над коректами, над рахунками і слізницями по датки на видавництво. Бігали по всяких організаційних нарадах та гурткових зборах. Франко був геніальним галицьким хлопом, не імпульсивним, але безконечно витривалим і працездатним. В його роботі реалізувалась спадщина робочих поколінь, для котрих праця стала не категоричним імперативом, а фізіологічною функцією, що автоматично перетворює азот поживи і кисень пиття в робочу енергію, яка вимагала негайного виладовання. Вона се, очевидно, давала себе знати в сім непогамованім потягу до праці: чи до творчої, конструктивної-художньої, наукової, публіцистичної, — чи то більш буденної, чорноробочої, механічної, й ділом інтелекту, правлящої ідеї, широкого робочого плану було вибирати найбільш актуальні завдання для приложення сеї невгавучої енергії, а відсувати на дальший план, що можна було відсунути без шкоди для діла. В згаданій промові на своїм юбілейнім святі 1898 р. Франко дає таке ідеологічне толкування сьому планові і своїй робочій програмі:

Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жодним героєм, ані таким вірцевим характером, щоб моя особа могла загригти всіх до себе. Двадцять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народній розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки гранітові квадрати, але як випадє, то і труск і обломки, і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може знайдеться й деякий твердий камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки й шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі я відмалку за-

своїв собі дві заповіді. Перша, то було власне почуття того обов'язку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходитьсь без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім, як нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загально-людських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загально-людські права, тим самим здобуває собі національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього ч о л о в і к о м. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Се було власне впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, konieczність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будуються, а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може часом здвигнутися пишне, сміле склепіння.

Се почуття обов'язку перед трудящими масами, які дали нам змогу віддаватись науковій і культурній роботі, було поруч культу праці другим міцним ognивом солідарности, що зв'язувала нас і весь наш робочий гурток в тодішній праці. Франко був вихованцем західньо-європейської, перед усім німецької культури; він володів німецькою мовою як своєю; в німецькій літературі був у себе дома. Проте ідеологію йому як і мені дало українське революційне народництво. Поминаючи півроку тому Драгоманова, я підніс його помічення над глибокими впливами, які се революційне народництво, скристалізоване в творчості Кирило-Мефодіївців 1840-х років і відроджене в 1860-х, мало не тільки на українську, але й російську ідеологію 1870—1880-х рр. Драгоманов був могутнім пропагатором його в Галичині 1870-х років, коли формував свій громадський світогляд Франко. Те, чого не могла сказати в сій сфері українська сучасна література, задавлена в цензурних і всяких інших лещетах, — він знаходив у народницькій літературі російській, що сю народницьку ідеологію розвинула — як нагадував сам Драгоманов, під українськими впливами, але далеко свободніше від

цензурних обмежень, і тому Драгоманов пильно рекомендував її галицькій молодіжі. Спеціально Гліба Успенського, найталановитішого й найкращого з виразників сеї ідеології, Драгоманов уважав найкращим учителем для сього покоління, і можна сказати силоміць втикав у руки молодих Галичан. Одночасно «Вперед» Лаврова, популяризований між молодими Галичанами Сергієм Подолинським та цюрихськими Галичанами, ширив між ними теорію сплати довгів робочому народові в політиці як категоричний імператив моменту. В тім був спільний ідеологічний ґрунт між Українцями наддніпрянськими, що школилися в тій же ідеологічній школі — од них же був і аз прегрішний, — і Українцями наддніпрянськими, згуртованими з кінцем 1880-х років в радикальній партії, котрої світильником був великий Франко.

Нагадую ще раз вже підчеркнене вище — який то був момент піднесеної енергії, які широкі перспективи підіймались перед нашими очима: Соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубані. Самостійна Держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури. Постулят Української Академії Наук (що мала витворитися з Товариства Шевченка), постулят повного Українського Університету (з паралельних українських катедр львівського університету). Академія Мистецтв, Консерваторія і т. д.

Обриси будови стояли ясно перед нашими очима — але скільки величезної, ріжноманітної довгої праці над їх виконанням! Почавши від вирівнання тих глибоких ровів, — копаних не завсіди тільки чужими ворожими руками, — що ділили ріжні частини України, а перед усім Галичину від Великої України, ще більше ніж цісарські чорно-жовті стовпи. Над всякими ріжницями: правописними й язовими, політичними й соціальними, конфесійними упередженнями й побутовими відмінами, належало перекинути новий культурний і політичний міст, виконаний в аспекті тої Нової, мужицько-робітничої України, використавши все, що може служити солідарності, монолітності Української Нації.

З сього становища поруч великих творів науки і мистецтва — що їх Франко прирівняв до гранітових квадрів сеї національної будови, актуальної вартости набирала «кожна лопата труску й кожна жменя цементу»: все, що заповняло прогалини і розходження, що підіймало енергію, зміцняло солідарність, скріпляло зв'язки ріжних частин Української Землі. Чи була то національна маніфестація всеукраїнського значення (як юбілей 1898 р.), — чи протест проти недопущення української мови на яким небудь російським конгресі — як то було з приводу археологічного київського з'їзду 1899 р. чи організація національної складки, чи який небудь пролом в цензурних заборонах, що давав можливість розійтись по всій, поділеній кордонами, Українській землі, українській книзі, часописі, журналові. — Поруч творчої наукової або мистецької праці тими самими руками треба було робити й таку технічну, навіть механічну роботу, виго-

товлюючи загальний план національного будівництва, і ми не нехтували нею, ні! — а Франко найменше! Обов'язок перед трудовим народом, перед нацією наказував не перебирати!

В ходячих характеристиках Франка часто можна стрінути противставлення перших стадій його діяльності і творчості, коли він, мовляв, одушевлявся ідеалами інтернаціонального соціалізму, і стадій пізніших — коли він став українським націоналістом. Се не зовсім вірно. Все своє життя Франко був перейнятий змаганнями до інтернаціональності і до переведення в життя соціалістичних ідеалів, але ніколи, в самих молодечих літах і так само в пізніших він при тім не спускав з ока національних інтересів українських робітничо-селянських мас. Двадцятичотирьохлітнім юнаком, весь захоплений працею коло організації класовосвідомої робітничої галицької верстви, з українських, польських і єврейських елементів без різниці, він зложив (1880 року) сю пісню, що стала національним гімном Західної України:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й Ляхові служити!
Довершилась України кривда стара
Нам пора для України жити!
Не пора, не пора, не пора
За невігласів лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира —
Для України наша любов!

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор:
Хай пропаде невзгоди проклята мара —
Під України єднаймось прапорі!
Бо пора ся великая єсть:
У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю і щастя і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Зневажливо відвертався він від «історичних святощів», котрими величались реакційно-національні круги. В одному з своїх молодечих листів¹ він дуже різко відзивається про годування

¹ Я мав нагоду процитувати сей лист в своїй книжці: «З починів українського соціалістичного руху», але мушу його тут повторити:

«По якого чорта ви прислали мені статтю про гетьманів! — пише Франко Павликові в 1878 році. — Хіба гадаєте напавду, що тут нема чого ліпшого друкувати (очевидно — в його «Дрібній Бібліотеці») як таке свинство, котре нікого не обходить крім Бар(винського) et comp. Грошей на її друк мені не дали, але хоть би й дали, то кажу вам наперед, її не надрукую. Най правдяне тим займаються. Досить уже що смо надрукували Хмельн(ицького), котрий ось тут стовпіє у мене і чортові лисому на кутю здався. Хіба ви гадаєте, що хтось щось з того скористає? По мойому історія так «спопуляризована» нікого до мисли не пробудить, а тільки й ту мисль, яка є, приспить. Чорт побори всю історію. Нам тепер подавати важніші річі. У нас і так тота нещасна, лихо понята історія довела до такого безглузлого націоналізму та самостійництва, котрим Правда так величається як поросля орчиком. Пізніше, навчившись з азбуки в других науках, ми й до історії візьмемся, а тепер нам ніколи. А всяким Сомкам та Брюховецьким нам і подавно пора б сказати с... м...» (викропковано в виданню). Переписка Драгоманова з Павликом III, с. 56.

народу оповіданнями про всякі військові чвари, що не причиняються до його усвідомлення, та висуває наперед популяризацію основних питань, економічних, культурних, соціальних. Так само в наведеній відповіді народовецьким головачам він лишає їм величання князів, «гетьманне панування», а собі вибирає «відвічне страждання» трудящого люду. Але ніколи не забував він і не зрікався інтересів і кривд спеціально українських мас і не хотів жертвувати ними за для абстрактних космополітичних ідей. Як се підчеркнув він в наведеном вище уривку «Молодої України», національний колектив вважав він могутнім засобом в боротьбі за рівноправність і визволення — робучих мас так само. Тому віддаючи всі сили розбудженню класової свідомості українського робітництва й селянства, він разом в тих же роках (1880) мріяв про об'єднану на всім етнографічним просторі Україну як єдину і нероздільну батьківщину українського працюючого люду:

Розвивайся ти, високий дубе, весна красна буде!
Розпадуться пути віковії, прокинуться люди!
Розпадуться пути віковії, — тяжкії кайдани,
Непобіджена злими борогами Україна встане.
Встане славна мати Україна, щаслива і вільна,
Від Кубани аж до Сяна-річки одна нероздільна.

Інтернаціоналіст в культурі, далекий всякої провінціальної узкості і національної виключності, він навіть в хвилях найбільшого захоплення ідеєю інтернаціональної солідарності пролетаріату вважав українське національне почуття не то що гармонійним доповненням, а логічним вислідом з загально людського почуття, що його поповняло. В молодечім віршу того ж року (1880) він пише про сю любов до України:

Її пізнавши чи ж я міг
Не полюбить її сердечно,
Не відскитися власних втіх,

Щоб їй віддатись доконечно?
А полюбивши чи ж би міг
Я божую її подобу
Згубити з серця мимо всіх
Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перснить ся любов
Тій другій і святій любові
До всіх, що ллють свій піт і кров.
До всіх, котрих гнітуть окови?
Ні! Хто не любить всіх братів
Як сонце боже всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана! Вкраїно!

Саме тому, що в Україні поет любив не її декоративну сторону, «празничну одежину», «гетьманне й панування» вищих, вибраних верств, а народню масу, тих, «що ллють свій піт і кров» на Українській землі, як на кожній іншій, тих, кого пригнітало панування феодалів і капіталістів на тій милій Україн-

ській землі, тому він так різко відмежував себе від тих патентованих українолюбців, які «любили» Україну як богоданну ділянку, де їм призначено панувати, верховодити і збирати за селанину чести і фортуни. І в тій будучій Україні, що малювалася в його уяві і в планах творчої праці, тоді й потім, він любив не панування свого народу над слабшими, не імпонування своєю силою й багатствами сусідам, — а свободу від визиску, свободу самоозначення, працю на себе, а не каторгу на чужих панів. І українська культура, українська творчість, українське слово — сей найвищий вияв народнього життя, уявлялось йому словом, творчістю, культурою народу мужицько-робітничого, не багатого — тільки свободного, повного почуття своєї гідности, висококультурного і певного своєї культурної рівности. За для сеї мети він працював все своє життя і зробив з сеї праці догмат, а з обов'язку праці для робучого українського народу — релігію життя свого і тих, що їх покликав іти в його сліди. І його ні на мент не хвилювала перспектива сього бідного, ограбованого чужими насильниками мужицького народу без колоній, доміній, рент і капіталів. Відповідаючи в останнім уже десятиліттю своєї творчої праці (1902) на чергові патяканя ренегатів, що українська культура не може зрівнятися з іншими, бо ж українська мова тільки діалект, а не самостійний язик, він закінчив свою відповідь такими вічно-пам'ятними строфами, які являються немов заповітом усім нам, трудівникам для української робітничо-селянської культури:

Хоч в сусіда там пиха богацька
У порфірі сяє та атласі,
На чуже багатство ми не ласі,
Ласа лиш твоя душа жебрацька.
Бідні ми як коні на припоні,
Збогатить нас труд на рідній ниві!

В діалекті чи хоч би в жаргоні
Будемо багаті і щасливі.
«Діалект!» — А ми його надішем
Мішцю духа і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови!..

Акад. М. Грушевський.

Стаття надійшла до редколегії 25.10.90

О. П. КУЦА, доц.,
Тернопільський педінститут

Іван Франко проти теорії літератури для «домашнього вжитку»

Причини виникнення теорії літератури для «домашнього вжитку» та її шкідливість для розвою літератури і українства. І. Франко обґрунтував у багатьох літературно-критичних та наукових працях, зокрема, у статтях «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», «З останніх десятиліть ХІХ віку», «Одвертий лист до Галицької української молодезі», «Поза межами можливого», «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», у виступі на ювілеї М. Драгоманова, присвяченому 30-річчю його діяльності.

Корені виникнення цієї теорії І. Франко відшукував ще у 50-х роках минулого століття, коли в Росії йшла інтенсивна дискусія в справах кріпацтва. В цей час була поширена думка про «мнимо національну форму російської громадської організації, так званий мір, опертий на фамільній общині та патріархальній власті, снує мрії про можливість перебудови всього громадського устрою на тій підставі» [17, т. 45, с. 425]. Питання про націю не існувало, йшлося лише про селянську масу, бо вищі верстви вважалися «паразитами», що гальмували розвиток цієї маси.

На Україні зацікавлення селянством спонукало інтелігенцію до розгляду питання про народну мову, про елементарну освіту і навчання рідною мовою. Це був час, коли, як писав М. Грушевський, «суспільність заворушилася, рвалася до нового життя, і з нею стали виходити на яв приспані змагання українські» [2, с. 504].

Постала потреба ширити українські ідеї, витворити українську літературу — публіцистичну та популярну — для народної освіти. Оскільки український народ складався з трудящих людей, яких називали простим народом, то «народність сама собою перейшла в простонародність і тим поставила незабаром якесь магичне коло, в якому повинно було обертатись українське письменство» [8, с. 22]. Серед інтелігенції виникали гарячі суперечки про придатність української мови для культурного життя.

Вчені, інтелігенти, писав І. Франко у статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», які були прихильниками централізованої держави, розмовляли і здобували науку російською мовою, і не могли зректися «тої «ідейної» московщини» на користь виключного вживання української мови в школах, посилаючись при цьому на права німецьких діалектів у німецькій елементарній школі. Так виникла «чудернацька теорія» про права української мови і літератури тільки в елементарній школі, за якою вона повинна була виконувати функцію посередниці для навчання українських дітей російської мови. ...«Явилася теорія неповноправних народностей, української літератури «для домашнього обихода...» [17, т. 45, с. 425].

Головним оборонцем української ідеї у 50-х роках виступив М. Костомаров, який майже чверть століття (1859—1883) був провідником не тільки української, а й російської та білоруської інтелігенції. Він відстоював історичні права українського народу, обґрунтовував федеративний принцип та демократичні традиції української історії, розбивав ідеологічні підстави старорежимної царської Росії, яка іменем офіційної тріади «православия, самодержавия и народности» загородила шлях до поступу поневоленим народам. М. Костомаров, хоч невиразно, але проголосив «самодержавие» продуктом монгольського поневолення, явищем неприйнятним для «слов'янського духу», з яким не можна миритися. Вже одна з ранніх праць М. Костомарова «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке, 1843» пронизана ідеєю відстоювання прав української літератури. У ній ще немає жодних обмежень щодо української словесності порівняно з російською. У журналі «Основа» М. Костомаров проводив полеміку з московським «Днем» з приводу того, що це видання пропонувало розвиватись українській літературі тільки як «местной словесности для домашнего обихода».

У статті «О преподавании на южнорусском языке», яка була вперше опублікована у травневому номері журналу «Основа» за 1862 р., М. Костомаров говорив про необхідність викладання основ наук рідною мовою, але «не тем, которые привыкли не только говорить, но и мыслить на общерусском языке...» [10, с. 137]. А думка про переклад українською мовою «Космоса Гумбольта» чи «Римской истории» Момзена йому вже здавалась смішною. Для цього, як вважав історик, ще не настав час, потрібно було обмежитись елементарним викладом наукових знань, необхідних для початкової освіти. Отже, у 60-х роках М. Костомаров, на перший план висуваючи потребу народної освіти у елементарних підручниках, вже почав зневажливо ставитися до української літератури. Думки, висловлені у згаданій статті, наближалися до теорії літератури «для домашнього вжитку», яку він розвине у 80-х роках.

Непослідовність, невитриманість лінії у ставленні до українства виявив у 60-х роках і П. Куліш, досить тверезо і суворо оцінивши становище і громадські сили цього періоду. У хвилини розчарувань ці оцінки загострювались, що дало літературознав-

цям і критикам підстави говорити про відступництво П. Куліша від власних поглядів. Так, у 1864 р. він писав з Варшави, що, подорожуючи від Одеси до Петербурга, не бачив нічого подібного до української нації: «Мы составляем нацию в смысле этнографическом, но вовсе не в политическом» [9, с. 31].

Пізніше, у 1875 р., П. Куліш назве М. Костомарова «иноплемеником», поширивши цю характеристику на всю українську інтелігенцію, а українські школи, духовну академію, університет — «питомником чужеземства и притом самого плохого». Зневірившись в українському русі, П. Куліш писав: «Политика не наше дело: для этого надо быть богатым и сильным, а терпеть нужду и гонение из-за неопределенных надежд на перемену обстоятельств — глупо» [9, с. 31].

На початку 70-х років М. Костомаров в огляді «Малорусская литература», 1871» зробив висновки, що українська література після 1863 р. перестала існувати, тому намагання підняти українську мову до літературного рівня — даремна справа. Довелося б створювати штучну українську мову, яка вже не була б українською, що українська інтелігенція, маючи вже одну літературну мову — російську, не прийняла б української.

Після указу 1876 р. настали часи кризи, коли Костомаров проповідував українство «для домашнього вжитку», Антонович заперечував здатність українського народу до державного життя, а галицька інтелігенція не могла вийти з наївного почитання «народніх святощів» [16, с. 356]. Проте цей указ уже не був такою несподіванкою, як попередні репресії. Після недовгої перерви українство ширилось з новою силою. В цей період провідником політичного руху стає М. Драгоманов. Він відкинув погляди на український народ як на простолюддя, боровся за європеїзацію українського руху, ставив завдання, щоб «стоючи ногами й з серцем на нашій Україні..., держати свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слав'янщину» [8, с. 23]. Сформований на демократичному федералізмі Кирило-Мефодіївського братства, світогляд М. Драгоманова був збагачений новими здобутками європейської науки.

У поглядах на літературу М. Драгоманов пройшов довгу еволюцію і, як вважав С. Єфремов, 1876 р. становить виразну граніцю між його початковими українофільськими поглядами й пізнішими, щиро українськими. М. Драгоманову була добре відома дискусія між різними часописами щодо теорії літератури «для домашнього вжитку». У статті «Галицько-руське письменство» він зазначав: в часописі слов'янолюбця І. Аксакова «День» побоювались, що «як малоруси стануть писати по своєму, то щоб не було шкоди тому панському руському письменству, що вживається по всій Росії на великоруській основі. Однак д. Аксаков, котрий був прихильний до крестян, згожувався на те, що малоруське «простонародне» письменство для домашнього обиходу, як казав «День», може бути, і хвалив думку д. Костомарова видати малоруське «Євангеліє» і наукові книги для сіль-

ського народу. Зате його ганьбили «Московські ведомости» і казали, що в нього двоїться в очах» [4, с. 18].

М. Драгоманов відіграв величезну роль у галицько-українських відносинах першої половини 70-х років. «Чоловік незвичайно живого і рухливого ума, великої науки», як писав І. Франко у статті «З останніх десятиліть ХІХ віку», у перших своїх працях для Галичини і про Галичину, «він сипнув... масу нових, в розумінні тодішніх галичан, диких теорій...» [17, т. 41, с. 475]. «Дикою» І. Франко називав насамперед теорію літератури «для домашнього обихода» і мав на увазі статтю М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька». У названій статті М. Драгоманов твердив про існування в Росії «общерускої» літератури як єдиної, а літератур великоруської, української і галицької — як її частин. Тобто, за Драгомановим, існує не дві літератури — російська і українська, а три — «обща русско-европейська» і дві народні, місцеві — «великоруска» і «малоруска». До «общерускої» він відносив твори, в яких відтворено наукові або поетичні факти, почуття та ідеї передової громади Росії. До цієї літератури належали, на його думку, твори таких авторів, як О. Пушкін, К. Рилєєв, О. Грибоедов, І. Тургенєв (без «Записок охотника»), М. Некрасов (тільки ті твори, в яких йдеться про інтелігенцію), М. Чернишевський та ін. Поезія, белетристика, педагогічна література, що порушувала проблеми життя сільського люду великоруського або до нього зверталася, належала до великоруської. До малоруської літератури М. Драгоманов відносив твори, які писані про український народ по-українськи. Українські письменники повинні одночасно працювати в «общерускій» та «малорускій» літературах. Коли вони працюватимуть тільки для української, то виявлять «дораджуваній галицькими народовцями літературний сепаратизм», що не має «фактичних шансів» на життя. Перед українською науково-популярною літературою ставились вимоги якомога більше наближатись матеріалом, мовою, правописом, графікою до «общерускої», бо «дуже відрубна графіка українська утрудняла б нашому народові і громаді доступ до російської літератури».

На такий підхід М. Драгоманова до літератури, її класифікації, як писав І. Франко у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.», вплинули погляди О. Пипіна, зокрема його «История славянских литератур», у якій вчений трактував історію нового українського письменства як єдність трьох частин — українського, галицько-руського і угорсько-руського. Те, що думки, викладені у згаданій праці, не були відкриттям М. Драгоманова, підтвердив він сам у висновках до викладеного: «Ми мало що сказали нового, а хіба систематично зложили те, що вже не раз висказувалось...» [6, с. 871]. Погляди М. Драгоманова, викладені у цій праці, дуже нагадували, як писав С. Єфремов, теорію літератури «для домашнього вжитку». Гостру критику цих поглядів М. Драгоманова дав Б. Грінченко. У «Листах з України наддніпрянської» він писав, що

теорія М. Драгоманова нічим не відрізняється від останніх поглядів М. Костомарова, вона «безпідставна, ненаукова та нелогічна», бо «Історія не знає ніяких «підлітератур», ніяких літератур «для домашнього вжитку», ніяких літератур спеціально про пана або спеціально про мужика, а знає просто літератури, що суть виявами розумового життя того чи іншого народу...» [1, с. 93—94]. Мав рацію І. Франко, коли писав у статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», що від своєї теорії М. Драгоманов не відмовився до кінця життя, бо після критики Б. Грінченка він ще раз зробив спробу відстояти свої думки про існування «підлітератур» і літератур «для домашнього вжитку». У «Листах на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманов посилався на італійську і німецьку літератури, де, на його думку, є досить багаті «підлітератури», літератури «для домашнього вжитку» [7, с. 113—114].

Неодноразово піддаючи гострій критиці цю «чудернацьку теорію», І. Франко намагався витлумачити роль М. Драгоманова в її утвердженні. Заслуговує на увагу з цього приводу виступ І. Франка на 30-річному ювілеї літературно-громадської діяльності М. Драгоманова: «Драгоманов беручи річ практично серед російських обставин, склонявся до тих, що бажали українського письменства для домашнього обходу, але розумів той домашній обхід далеко ширше, подав плян цілого круга популярних книжок по всім галузям науки — плян такий широкий, що ще й доси праця українських писателів не здужала его виповнити. Драгоманов знав добре, що коли український народ привикне читати на своїй мові початки, то забажає на тій же мові читати і далше; коли інтелігенція привикне тою мовою говорити і писати для народа, то згодом почне говорити по українськи також між собою і для себе» [5, с. 32—33].

І. Франко полемізував з М. Драгомановим щодо його програми історії літератури, за якою українській літературі належить тільки те, що написано на українській території українською мовою, тобто деякі полемічні твори, починаючи з кінця XVI ст., козацькі літописи та вірші, драми та інтермедії, твори усної народної творчості, література від І. Котляревського, писана народною мовою. І. Франко відстоював належність до української літератури також творів старої князівської і значною частиною литовсько-білоруської доби, творів, писаних українцями церковною, польською, латинською та російською мовами. «Чинимо се, — зауважив І. Франко, — не з жодної національної амбіції, не для самохвальби..., а просто тому, бо вважаємо історію літератури образом духовного розвою нації, який ніколи не підлягав і не підлягає якійсь одній формулі, та ще й з того строго наукового мотиву, що така частина, яку обійняв у своїй програмі Драгоманов, власне як частина, відірвана від більшої цілості, не дала би повного і вірного малюнка духовного життя навіть того самого плебсу, а тим менше тої його частини, що творила пісні та оповідання, вірші та драми та прозові книжки» [17, т. 45, с. 431].

У статті «Поза межами можливого» І. Франко піддає критиці також програмне положення М. Драгоманова про «безнаціональну російську федерацію», в основу якого він поклав територіальний поділ. Повірівши в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі, М. Драгоманов знехтував «Ідеалом національної самостійності». Якраз відсутність віри в національний ідеал стала головною трагедією М. Драгоманова, бо «все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фангастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [17, т. 45, с. 284]. Власне, відсутність цього ідеалу, вважав І. Франко, призвела український рух до зневіри і апатії, особливо у 30-х роках.

Після вбивства Олександра II 13 березня 1881 р. його наступник, Олександр III, розпочав добу нової реакції. Всі надії на нову конституцію з доброї волі царя пропали. «Суспільність немов одубіла; люди, що перед кількома літами були настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики» [17, т. 41, с. 491].

М. Костомаров ще раніше, після указу 1876 р., вирішив «примирити з собою правительство», бажаючи, очевидно, відвести підозріння від українського руху щодо участі в «польській інтризі», яку йому закидали. Він намагався, як писав М. Грушевський, українську проблему «пропхнути... через урядове вухо» [3, с. 18]. Саме так розумів і пояснював відступництво М. Костомарова і І. Франко. У «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 року» він дав належну оцінку публіцистичним писанням М. Костомарова в обороні прав української мови і культури, а його поміркований лібералізм пояснював намаганням «відвернути підозріння про український сепаратизм» [17, т. 41, с. 283]. 1881 р. у статті «Малорусское слово» М. Костомаров вже недвозначно утверджував «українське слово для домашнього обихода». Вчений писав у статті, що російська мова завжди викликатиме бажання в українців вивчати її заради практичної користі, особливо, коли посередницею для цього вивчення буде українська. Якщо ж разом з російською буде залишатися і літературно розвиватись малоруська література, то «принося свою местную пользу, она без ущерба русской литературе будет существовать для домашнего обихода...» [10, с. 27].

У наступній статті «Задачи украинфильства» (1881) М. Костомаров виносить пропозицію залишити всіх Байронів, Міцкевичів, бо переклади їх українською мовою призводять «к насильственной ковке слов и выражений», які народу незрозумілі і поки що не потрібні. А що стосується інтелігенції, то їй ці переклади ще більше не потрібні, оскільки вона може знайомитись з ними в оригіналі або в перекладах російською мовою, доступною їй, «как и родное малорусское наречие».

Аналізуючи всі ці погляди М. Костомарова, М. Грушевський писав, що вони нітрохи не вплинули на урядову протиукраїнську політику, а робили «вражіння непотрібного забігання перед противниками і побивання своїх — тих, що саме вели активну українську роботу в тім часі» [3, с. 19]. Як висловився Б. Грінченко, це була та ж асиміляція, тільки мудрішим, культурнішим способом. «Виходило бо, — писав він у «Листах з України наддніпрянської», — що ідеал — обрусіння, але треба його робити не примусом, бо примус викликає «нежелательные осложнения», а іншим робом — дозволити скніти «малоросійському наречію... Се «наречіє» трохи понидіє «для домашнього обихода», тоді саме по собі й зникне, а російська мова запанує» [1, с. 69].

Б. Грінченка не заспокоювали і «чутки» про те, що теорія М. Костомарова мала на меті тільки заспокоїти російський уряд і прихилити його до скасування цензурних заборон. Найбільша шкідливість цієї теорії, за Б. Грінченком, полягала в тому, що українська інтелігенція «приймала його слова навсправжки. А Костомарова слово — се слово авторитетне». Так один із найвидатніших культурних діячів «сам скаламутив нашу справу і потьмарив наше національне самопізнання» [1, с. 71]. Осуд останніх поглядів М. Костомарова і шкідливості його теорії для українства знаходимо і в праці Ю. Охримовича «Розвиток української національно-політичної думки»: «Людина, що в 50-х роках говорила, що перед Росією є тільки дві дороги, або перетворитися в федерацію незалежних націй, або розпастися на кілька держав, в кінці 70-х років проповідувала повну лояльність повсякчасному правительству й його обрусительній політиці. Український республіканець і самостійник 40-х років, пише в 70-х роках, що українцям потрібно тільки такої літератури, що була б дозволена всяким правительствам без ніякої опозиції. Колишній ворог всіх царів і «панів земних» радить галицьким українцям бути передовсім добрими австрійськими патріотами. Людина, що обороняла колись право на національну і навіть на державну самостійність українського народу, обмежується тепер програмою літератури для простого народу і української мови для «домашнього обихода» [12, с. 71—72].

Ця теорія все частіше декларується у виступах, статтях, рецензіях. Якщо О. Пипін, наприклад, в «Истории славянскихъ литературъ» (1879) та деяких інших статтях, зокрема «Къ спорамъ объ Украинфильствѣ» (1882), виявляв симпатії до українства, то в рецензії на перший том «Истории литературы русской» О. Огоновського, що називалася «Особая история русской литературы» (1890), висловив думки діаметрально протилежні. Українська література, вважав О. Пипін, мала б з'єднатись з літературою «общерусскою», бо тільки таке з'єднання може статись добром для «невеличкої» літератури, в іншому — вона буде провінціальною: «в літературних змаганнях треба б українофілам вдоволитись границями льокального «провінціаліза-

ма» — себто поетичною реставрацією минушини, популярною літературою и т. п.» [11, с. 6].

У 80-х роках на теорію «общерусского языка» та літератури «для домашнього вжитку» П. Куліш відповів теорією староруської мови, яку він виклав у віршованій формі в передмові до збірки перекладів європейських поетів «Позичена кобза». Ця «теорія» була викликана статтею М. Костомарова «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность», в якій він розкритикував П. Куліша за його переклади творів В. Шекспіра. В статті М. Костомаров майже повторив викладене ним у «Задачах украинофильства», констатуючи, що сучасний стан «малорусского наречия» такий, що перекладати ним твори світового письменства не слід, «и вообще едва ли уместны переводы писателей, которых каждый интеллигентный малорусс прочтет на русском языке, который давно уже стал культурным языком всего малорусского края; притом этот общерусский язык не чужой, ... а выработанный усилиями всех русских, не только великороссов, но и малороссов» [9, с. 35—36].

На противагу «общерусскому языку», П. Куліш уявляв староруську мову як таку, що сконденсувала в собі багатства народної поетичної і старої, спільної для малоросів і великоросів мови. Відродження староруської повинно, на його думку, зміцнити внутрішні порозуміння братерських народів. Кулішеві «доктрини про високий стиль та староруську мову» І. Франко критикував у передмові до видання «Гордон Байрон. Чайльд Гарольдова мандрівка» у перекладі П. Куліша, зазначаючи, що переклади П. Куліша ґрунтуються на хибному розумінні української мови, що сконструйована ним староруська мова не є українською з архаїчним, а з «церковним та московським забарвленням», що «навпаки запевненню самого Куліша про гнучкість тої «старомовної» мови, вона виходить у нього неповоротлива, дубово-схоластична, наївна...» [17, т. 35, с. 407].

Ці теорії, а найперше літератури «для домашнього вжитку», спричинилися до виникнення іншої — «безполітичної культури», що досягла свого апогею у 80-х роках. Проти гасла «безполітичної культури» гостро виступив М. Драгоманов. «Певна річ, — писав І. Франко, — з погляду загальноросійського лібералізму се була велика шкода, і Драгоманов мав рацію, остро критикуючи сей упадок політичного духу» [17, т. 41, с. 491].

Визнаючи рацію М. Драгоманова там, де його критика «вдаряла на загальну знатію і зневіру в успіх національної української справи», І. Франко обґрунтував важливість просвітньої, літературної і загалом культурної роботи навіть без втручання української інтелігенції в активну політику. Він вказав також на неточність самого терміна «неполітична культура», «бо ж само поняття «культури» містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти тощо), що неполітична культура — се *contradictio in adjecto* (внутрішнє протиріччя) [17, т. 45, с. 281]. Заглиблення українських вчених у етнографію, історію, археологію стало, як

писав І. Франко у статті «З остатніх десятиліть ХІХ в.», своєрідним захистом для них, роботою коло самих фундаментів нового українського руху, який мусив вирости з часом. Ця «неполітична культура» була «порою тихого сіяння і повільного росту нового українства, порою отверезніння українців від шуму загальноросійських фраз і повороту... під рідну стріху...» [17, т. 41, с. 48].

М. Драгоманов, який був вихований в інших умовах і почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем і, як писав І. Франко, палав бажанням політичного руху і боротьби, не міг її оцінити. І. Франко також дорікнув М. Драгоманову, що він, критикуючи апатію до українства і гасло «неполітичної культури», не розібрався, звідки вони взялися. Адже, резюмував І. Франко, це спричинили і власні доктрини Драгоманова 70-х років, його переконання «про конечність міститися українству і політично і літературно під одним дахом з російством. Українська література — популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя і Костомарова писати по-російськи, наповнюючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбівню» [17, т. 45, с. 282]. Подібні думки Франко висловив і у «Одвертому листі до Галицької української молодіжи», в якому гостро засудив російський ліберальний автократизм, політику «руйнування» та «оглуплювання» окраїн для добра «центра». Цьому доктринерському автократизму, констатував І. Франко, чинено на Україні менший опір, ніж, наприклад, в Польщі, Фінляндії, Литві, і це не тому, що українське слово тут цькувалось і переслідувалось, «а головню тому, що велика часть світлич українців, вихована в тих самих ідеях автократичного доктринерства, й сама ігнорувала свій партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе *gente Ukraine natione Russe* в душі й явно дорожила й дорожить фантомом «великої, неподільної Росії» [17, т. 45, с. 44]. Безперечно, що І. Франко мав на увазі насамперед М. Драгоманова.

Різно виступив він проти М. Костомарова та М. Драгоманова у статті «Ювілей Івана Левицького (Нечуя)», заявивши, що саме з їх легкої руки пішов гуляти по Україні поклик до плодження «якихось гібридів..., тобто інтелігентів, які б для ширшого світу були росіянами, «руськими», а для «домашнього обихода», себто супроти українського мужика — українцями» [17, т. 35, с. 371]. М. Павлик відгукнувся на цю статтю у «Ділі», критикуючи безцеремонність І. Франка у ставленні до М. Драгоманова. Наголосивши вже вкотре на значенні М. Драгоманова і його праць для розвою українства, для ознайомлення «ширшого світа» з Україною, М. Павлик справедливо дорікав І. Франкові: «Се у д-ра Франка, очевидячки, мінутний каприз або забуте, бо знає ж він, хто такий Драгоманов, бодай по тім, що небіжчик причинився до розвою самого д-ра Франка — до розвою найліпшого в его українській діяльності, літературній і політичній... Д-р Франко не в стані назвати ні одного україн-

ця, которого би Драгоманів навернув з українства до російства, бодай радикального...» [13]. Полеміка І. Франка з М. Павликом на цьому не припинилася. Після гострого виступу М. Павлика І. Франко змовчав, але незадовго у статті «Михайло Павлик (замість ювілейної сільветки)» відплатив, за словами самого ж М. Павлика, вдесятеро. Останній все ж намагався довести безпідставність Франкових звинувачень М. Драгоманова у авторстві теорії літератури для «домашнього обихода». У статті «Пан Іван Франко супроти мого 30-літнього ювілея» М. Павлик нагадав І. Франкові всі ті образи, яких останній завдав М. Драгоманову, а випад у статті «Ювілей Івана Левицького (Нечуя)» назвав «гідкою лайкою на... свого учителя».

Як бачимо, на зламі століть оцінки І. Франка ставали різкішими, гострішими. Він прагнув до об'єктивного висвітлення того чи іншого літературного явища, події, постаті, але часом не обходилося без перебільшення чи загострення проблеми. Сам І. Франко писав у 1901 р., що на ниві нашого слова ще не було таких різнорідних думок, суперечок, таких глибоких переворотів. На думку деяких дослідників, в його критичних і наукових працях цього періоду віддзеркалились зміни в ідейному розвитку: «Після перелому століття він у своїх писаннях (зокрема, в німецьких публікаціях) стає на позиції українського демократичного націоналізму в розумінні активної любови до батьківщини та прагнення її незалежності. Його світогляд спирався на основах гуманізму, раціоналізму і демократизму. Отже, Франко зірвав з федералістичними традиціями Костомарова і Драгоманова і став борцем повної політичної незалежності України» [5, с. 315].

Таким чином, І. Франко змушений був вести боротьбу на два фронти — із войовничою реакцією, що мала велику державну силу, і доктринерським космополітизмом прогресивних кіл, що вилився чи в найнебезпечнішу теорію літератури «для домашнього вжитку». Тільки маючи на своєму духовному полі таких працівників, як І. Франко, українське письменство змогло вижити і прорости новими силами.

1. Грінченко Б. Листи з України наддніпрянської. К., 1917. 2. Грушевський М. Історія України. К., 1917. 3. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928. 4. Драгоманов М. Галицько-руське письменство. Львів, 1876. 5. Драгоманов М. П. Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів, 1896. 6. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська и галицька. Львів, 1873, 1874. 7. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. Коломия, 1894. 8. Єфремов С. Історія українського письменства. К., 1910. 9. Зеров М. Від Куліша до Винниченка. К., 1929. 10. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928. 11. Огоновскій О. Моему критику. Відповідь А. Пыпинову. Львів, 1890. 12. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. Львів, 1922. 13. Павлик М. Не кличте всеу // Діло. 1905. 25 січ. (7 лют.). 14. Павлик М. Пан Іван Франко супроти мого 30-літнього ювілея. Львів, 1905. 15. Семчишин М. Тисяча років української культури. Нью-Йорк: Париж: Сідней: Торонто, 1985. 16. Холмський І. Історія України. Нью-Йорк, 1971. 17. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986.

Стаття надійшла до редколегії 12.04.90

За бортом п'ятидесятитомника

За попередніми підрахунками редколегії п'ятидесяти-томного видання творів Івана Франка назбирається ще 10 томів матеріалу (якщо не брати до уваги «Апокрифів і легенд» та «Галицько-руських народних приповідок»), який не увійшов у це «найбільш повне» зібрання. 1/6 спадщини великого Каме-няра у часи застою виявилася «крамольною». Насамперед це твори, в яких порушувались питання національної ідентичності, тобто національного обличчя, а звідси й національного усві-домлення і руху як політичної сили. Далі це єврейська тема-тика у всьому комплексі її аспектів, затим літературно-критич-ні статті під своєрідним, часто викличним, зухвалим кутом ба-чення і висвітлення теми, і нарешті, статті, критичне жало яких спрямоване було проти доктрин соціал-демократичних партій.

Знаємо, що багатовікова відсутність державності запрогра-мувала ментальність української інтелігенції: її, з одного боку, комплекс меншевартості, а з другого — загострене самоусві-домлення. Перше проявлялося у відчутті приреченості, безна-дії, а в літературі — сентименталізмом, друге — у почутті національної гідності, в літературі ж — революційним романтиз-мом, відтак позитивізмом. В останньому якраз і знаходили ві-дображення оті, за словами Б. Олійника, біоритми національ-ного коду. Їм дав вираз Франко в низці поезій, частину яких об'єднав назвою «Україна». Ці вірші були суттю його поетич-ного ества. Це добре розуміла редколегія 50-томника і в «Лі-тературній Україні» за 25 листопада 1969 р. сповістила, що в запланованому виданні не буде «ніяких скорочень» і виправ-лень». Всі поетичні збірки мали видаватися без будь-яких пропусків. Так і був підготовлений перший том, йому ж пере-дував вихід у світ праці головного редактора видання Є. П. Ки-рилюка «Вічний революціонер», у якій були повністю спросто-вані і відкинуті ті мотиви, за якими в 20-томник не потрапили три вірші циклу «Україна» і поема «Великі роковини», напи-сана до 100-річчя «Енеїди» Котляревського. Тим часом з дока-зами Є. П. Кирилюка не побажав рахуватись тодішній секре-тар по ідеології в ЦК КПУ сумнозвісний В. Ю. Маланчук і на-казав повторити модель 20-томника. Це дуже дивно, бо ідейно-політична платформа цих чотирьох поетичних творів, які знову опинились «за бортом», ніяких застережень викликати не мог-ла. Правда, перший — «Не пора» — вимагав певних коментя-рів, але не через свій зміст, а по суті із-за одного слова, бо в ньому висловлені державні ідеали українського народу, про-стір для реалізації яких згодом дала українська держава 1917 р. і, врешті, соціалістична революція. Але серед ворогів України називається «москаль».

Під цим народнорозмовним етнонімом, як це цілком очевидно, розумілась самодержавна російська імперія, а не передова, мисляча Росія, з якою Франко солідаризувався за суто гуманістичними і демократичними параметрами. Наявність слова «москаль» (до речі, його використовував в романтичній поезії і Т. Г. Шевченко) давала привід і для іншої його інтерпретації, тобто для перенесення на всю Росію. Власне тому той вірш ще за життя Франка був визнаний різними організаціями національним гімном. Це зроблено і в українській діаспорі. На час, коли готувався 20-томник, цей факт вважався немаловажним. Правда, у 20-х роках він не відігравав ніякої ролі, тому вірш був вміщений у 20-му томі «Рухівського» 30-томника. А втім, він не завадив помістити цей вірш, хоч і без вказівки на автора і з деякими виправленнями, в антології української революційної пісні «Золоті ключі» (К., 1964. Вип. 1. С. 132—133).

У другому вірші «Розвивайся ти, високий дубе» перешкодою до публікації була фраза «від Кубани аж до Сяна-річки» — не тому, що визначала етнічні кордони України, які не збігались з кордонами УРСР, а тому, що цією фразою вірш перегукувався з гімном на слова П. Чубинського (музиканта М. Вербицького) «Ще не вмерла Україна». Таку ж фатальну роль зіграв вислів «Ще не вмерла і не вмере» у поемі «Великі роковини». Через це поема не потрапила в 20-томник, а потім у 50-томник. Вірш «Ляхам» не вкладався у схему визвольних змагань українського народу, бо трактував їх не в соціальному, а в національному ключі. Всі ці аргументи сміхотворні, але коли вони виходили з уст «вершителя судеб» літератури секретаря ЦК КПУ по ідеології В. Ю. Маланчука, було не до дискусії. Отак всі ці чотири поетичні твори опинились знову поза зібранням.

Із циклу «Україна» в 50-томник потрапив лише один вірш «Моя любов», але загалом національна тематика у зібранні не обійдена, бо вона проходить через вірші циклу „Ehelsior“, «Поклони», «Гімни й пародії», поеми «Іван Вишенський» та «Мойсей», і її апофеозом є знаменитий «Пролог» до останньої поеми. Генезу цієї поеми в радянському літературознавстві пов'язували із спалахом революційних подій у Росії. На них Франко прореагував своїм «Одвертим листом до галицько-української молодіжі» (т. 45) і, очевидно, передбачення, що «засядеш у народів вольних колі» і «глянеш як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі» в «Пролозі» з'явилися не без сподівань, що «тріщання криг абсолютизму» приведе до упадку імперії, на руїнах якої буде створена українська держава. Але задум самої поеми, на нашу думку, виник значно раніше і біля його колиски був і Т. Герцль, і відома картина і поема К. Устияновича, і, врешті, оглядини в Римі скульптури «Мойсей» роботи Мікеланджело.

Національні питання підняв Франко і в ряді публіцистичних статей: «Теперішня хвиля і русини», «Ukraina irredenta»,

«З кінцем року», «Як не по конях, так по оглоблях» (із вступними до них «Між своїми», «Український і галицький радикалізм») і «Двоязичність і дволичність».

Стимулом для написання першої з них послужили чутки про можливість воєнного конфлікту, які розійшлися у зв'язку з затягненням тоді Росією виплати позичок. Через призму конфлікту він розглянув становище галицьких українців у Австрії та їх позиції як суспільної сили, що могла б відіграти роль у долі майбутньої української держави. «Тепер сила наша, — писав він, — лежить більше в наших цілях, в ідеї, в почасті і в методі нашої праці. Вони дають нам надію, ба і віру в наше майбутнє. Наші найближчі противники тим іменно слабкі і повстануть слакими супроти нас, що не мають за собою народу і народ певно за ними не піде! Найтяжча рана, котра тепер обезсилює нас в Галичині, — це розчвертовання нашої землі і нашого народу і цілковита відірваність наша від величезної маси братів наших за кордоном». Якщо ж ослабнуть кордони, що розділяють український народ, то цей народ стане «великим і свідомим своєї сили організмом», з яким жоден з урядів не рахуватись не зможе. Тільки об'єднаний в одному державному організмі, об'єднаний одними прагненнями народ може представляти політичну силу, що здатна домагатися реалізації національного ідеалу. В слушності цього Франкові не відмовиш.

Стаття „Ukraina irredenta“ самотійна за викладом думок, хоч її заголовок належав Ю. Бачинському, чия праця серед інших у ній піддано розглядові. Значна її частина присвячена історії розвитку української національної свідомості від початку XVI до кінця XIX ст. В часи козацьких воєн проти Польщі, які тривали 60 років (з 1648 по 1709 р.), вона була ще в зародку. З польським політичним засиллям і духовною інвазією Україна, вважає автор статті, справилась, а на «московську в неї не вистарчило сил і політичної далекоглядності». Хмельниччина розглядається як така, що загальмувала економічний розвиток, зате стимулювала розвиток національної свідомості в масах. XVIII ст. — це час асиміляції української інтелігенції, поширення кріпацтва, придушення гетьманського автономізму і тління мазепинських традицій. Друга частина статті присвячена еволюції культури і разом з тим національного самоусвідомлення галицьких українців. Інтенсифікація цих процесів відбулася завдяки Наддніпрянській Україні, зокрема Шевченкові, членам Кирило-Мефодіївського братства, далі ж «Основі», а потім М. Драгоманову. Торкнувшись постаті М. Драгоманова як культуролога і водночас політолога, як «свідомого українця», він дав характеристику його поглядам у національно-політичному питанні. Драгоманов виступав проти «українського сепаратизму з австрофільською закраскою», тобто проти національно-регіональної герметизації О. Барвінського, «дорожив державною цілісністю Росії», але бажав у ній внутрішньої перебудови, яка відповідала б європейським

ідеям про права людини і самоуправління корпораціями (чим не сучасні думки?).

Неодноразово повторювані думки Драгоманова про те, що вихід українського народу і його духовних надбань у великий світ можливий при його самоусвідомленні, у галицьких соціал-демократів і послідовних марксистів, викликали досить неоднозначну реакцію. Спершу — заклики погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, а марксістський «матеріалістичний світогляд» — з даними української історії, а далі обґрунтування взаємовиключаючих поглядів на соціалістичний рух на Україні, що засвідчили дві брошури. Перша з них представила позиції соціал-демократів, резюмовані в заголовку «О безвыходности украинского социализма», друга — Ю. Бачинського „Ukraina ingredenda“ (не визволена). У першій автор доводив, що української нації ніколи не було і така не повинна існувати, бо український народ нічого так гаряче не бажає, як «зіллятись з москалями в одну народність» (чи не рецидив цього в брежневській догмі про «злиття націй»?). Автор другої брошури, яка дала назву і Франківій статті, твердить, що після здобуття політичної свободи України буде найбільшим противником єдності з Росією. Валуївські ікла, що проглядали з першої, були настільки очевидні, що Франко навіть не витрачав пороку на боротьбу з її автором, тоді як з другим вступив у полеміку. Він закинув йому насамперед неправильне трактування причин еміграції. Виїздили, як твердив Франко, не пауперизовані селяни в пошуках хліба, а заможні в пошуках кращих заробітків. Оперування термінами «буржуазія» і «пролетаріат» стосовно Галичини не відповідало її соціальній структурі, тому Франко трактував їх як помилкові.

Соціальні стани в Галичині не збігалися з тими, які визначив Маркс у своєму «Капіталі». Марксівська мірка виявилась непридатною для визначення Бачинським таких суспільних явищ і категорій, як релігія, нація, держава. У Бачинського всі вони — витвори буржуазії і мають класову природу. Все це слабкі місця брошури, які демонструють неспроможність застосування «матеріалістичного світогляду» до історії України. Але разом з тим рецензент визнає, що брошура Бачинського є проявом національного почуття, правда, вбрана «в доктринерську тогу». Відштовхуючись від конструктивних положень брошури, Франко формулює і свої погляди про шляхи досягнення програми-максимум у національному питанні. Питання політичної самостійності України, вважав він, вийде на порядок денний, маючи національну (точніше міжнаціональну) і економічну мотивацію. Разом з тим вирине питання, знову ж таки «мотивоване фактами економічного життя», федерального устрою Росії. Якщо виходити з реалістичного погляду на життя суспільства, то самостійна Україна бачиться йому у демократичній федерації. Тут треба відразу застерегти, що це не відстоювання драгоманівського федералізму, а реальна прозорливість державності

України, яка може бути досягнута мирним, парламентським шляхом в рамках демократичної федерації.

Вірш «Хрест» не входив у жодну збірку поезій Франка: це один з нечисленних творів, на підставі якого можна говорити про автора і як про віруючого, а не про атеїста, як прийнято було у радянському літературознавстві. Вірш «Січовий марш» не потрапив у зібрання тільки тому, що був гімном тієї молодіжної організації, з якої народилась військова організація «Січові стрільці», яка розглядалася як націоналістична.

Національно-патріотичними мотивами керувався письменник і при написанні статті «З кінцем року». В ній він докоряв наддніпрянській інтелігенції за її розрив з народом і рекомендував вести роботу в напрямі пробудження національного самоусвідомлення народних мас. Тоді, коли будуть відчутні плоди цієї діяльності, «справа вільної, автономної України», гадав Франко, стоятиме «і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення». Стаття закінчується словами: «упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра», отже, до нього український народ повинен прийти підготовленим. «Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до дневного порядку і куватиме на нього нові ярма».

Ця Франкова стаття відразу викликала ряд заперечень і спростувань з боку Лесі Українки в статті «Не так тії вороги, як добрії люди». Вона намагалася довести, що докори наддніпрянцям безпідставні, а поради вести роботу серед них не сперті на знання умов життя і праці українців у Росії. Франко відповів на Лесину статтю своєю — «Коли не по конях, так по оглоблях». Радянські літературознавці вважали, що в цій полеміці «між своїми» мала рацію Леся Українка. А тим часом, як засвідчують нові матеріали, письменниця врахувала зауваження Франка і потім сама стала на його бік. Йшлося про участь українців у загальноросійському революційному русі, який, на думку Франка, національних питань, у тому числі українських, не ставив. «Помилковість» полягала в тому, що замість класового самоусвідомлення він вимагав національного, а замість звільнення від капіталістів та поміщиків — звільнення від тоталітаризму Росії і «конституційності» Австрії. І цього вимагав не якийсь там «буржуазно-ліберальний» письменник (якому і Бог велів багато чого не розуміти), а «революціонер-демократ».

Збідненою у 50-томному виявилась і європейська тематика, хоч у Франка вона висвітлена різнобічно і представлена різножанровими творами. Так, з восьми віршів циклу «Жидівські мелодії», уміщених у збірці «З вершин і низин», у зібранні представлені тільки чотири, а чотири інші: «Пір'є», «Асиміляторам», «Самбатіон», «Заповіт Якова» — ні. Ці твори були, як зазначав сам поет, написані за мотивами пісень, казок і оповідань, складених євреями Підгір'я після організованих охоранкою єврейських погромів, що хвилею прокотились по Наддніпрянській Україні в 1881 р., і чутки про які дійшли до Галичини.

Записи цих пісень і оповідань потрапили до рук поета, і він використав їх як сюжети для своїх поетичних творів, підійшовши до їх опрацювання як громадянин, непримирений до будь-якого суспільного зла, але й не без фахового інтересу до народної творчості єврейської бідноти, такої ж переслідуваної й визискуваної, як і українська (єврейським фольклором він цікавився, доказом чого є хоча б його студія «З поля фольклору. Жидівська війна»), з якою підгірські селяни перебували в постійних контактах і з якою солідаризувались за суто соціальними ознаками і мотивами. Чому ж тоді ці твори було усунено із зібрання? Відповідь проста: у кожному з них проглядає одна думка — неминучість розплати за кривди, заподіяні євреям. Звичайно, міри покарань зображені в ірраціональному, міфологічному ключі, тобто в алегоричних образах, у яких і були «матеріалізовані» прагнення єврейської бідноти до встановлення міжнаціональної гармонії і соціальної справедливості. Прийом алегорії не затіняв основної думки про те, що насильницькі дії мусять бути покарані, в ім'я чого б вони не робились, і для цього у народу знайдуться сили.

За бортом зібрання опинились і поетичні переклади уривків з драматичної поеми Ярослава Врхліцького «Бар-Кохба». У ній розповідається про повстання євреїв у Палестині в 133 р. н. е., яке було жорстоко придушене римськими легіонами. В ньому євреї продемонстрували високий героїзм і благородство і аж ніяк не національну нетерпимість до завойовників, а людське презирство до тиранів, вбивць. Не ввійшли і дві поезії єврейського поета Моріца Розенфельда «Моя пісня» і «Пісня робітників», ідейно співзвучні циклові віршів «Думи пролетарія» із Франкової збірки «З вершин і низин». Чому? Важко пояснити. Адже і переклади Врхліцького і Розенфельда друкувалися у 27 і 28-му томах «Рухівського» 30-томника. Чим же вони не прийшлися до смаку редколегії в нашу епоху? Не інакше, як тільки небажанням популяризувати єврейських поетів, єврейські теми в слов'янській літературі. Все це було звичайним перестракуванням.

Єврейська тематика не вичерпується названими творами. Є ще у Франка і гумористичні вірші про Швіндеса Пархенбліта в його різних фабульних перипетіях, які теж не знайшли дороги до багатотомного зібрання. Правда, націленість на «крамолу» не давала змоги включити їх і сюди. З тих же міркувань не включена і рецензія на «Енциклопедію юдаїстики» та на п'єсу Г. Зудермана «Загибель Содоми», «Питання жидівське», «Мозес Мендельсон — реформатор жидівський», «Жиди про жидівське питання» та ін. Зате були введені в обіг дві статті, які дали можливість зрозуміти ставлення Франка до єврейського питання, його позицію громадянина, патріота та інтернаціоналіста. Це статті «Семітизм і антисемітизм в Галичині» і «Єврейська держава» (рецензія на книгу Т. Герцля). Перша з них була підготовлена до 46-го тому останнього зібрання і знята з верстки за велінням «верхів» як така, що лле воду не на той

млин. Але чи справді вода лилася не на той млин? Ця стаття була словом українця в дискусії, що її започаткувала газета „Die Zeit“, опублікувавши розвідку єврейського журналіста Носсінга, в якій виставлялись на показ факти гноблення єврейства і робився висновок про їх безправне становище в Австро-Угорщині. Розвідка викликала жваве обговорення, в якому було чимало контроверз і тенденційності, національної пихи та обмеженості з одного боку і суб'єктивізму та нерозуміння справи — з другого. Франко назвав речі своїми іменами, сказавши про панівні соціальні і безправні національні позиції єврейства в тодішній Галичині, виступив як демократ-правдолюбець. Його правдиве, подекуди виключне висвітлення ситуації в Галичині в її соціальному і національному розшаруванні не всім сподобалось і навіть багато кого шокувало, але зате відповідало дійсності і не суперечило фактам і даним. Написанню рецензії на працю Т. Герця передувала зустріч з її автором, про яку згодом розповів присутній при ній В. Щурат. Ці спогади вміщені як додаток до рецензії. З них видно, що Франко повністю підтримував ідею створення єврейської держави як оптимальної розв'язки т. зв. єврейського питання і як природне завершення устремлень євреїв, розкиданих по всьому світу. Звичайно, сам спосіб реалізації задуму створення єврейської держави, тобто шляхи і «гачки», які б дали вихід євреям на таку державу, уряд якої став би спонсором у цій акції, що їх запропонував як найбільш прийнятні Т. Герць у своїй книжці, видалися Франкові непродуманими до кінця, і на їх уразливість він указав недвозначно, але ідею підтримав повністю. Невже статтю не дозволили включити у зібрання? Ні, просто редколегія не хотіла зачіпати цієї теми, щоб її не запідозрили у сприянні сіонізму, з яким і так повно біди: ці статті могли сприйнятись як вода на млин рухові євреїв за їх національно-культурну автономію, сприяти їх тяжінню до своєї держави — Ізраїлю.

До цього циклу належить і стаття «Мої знайомі євреї», написана в 1907 р. і, на жаль, не закінчена, для газети „Die Zeit“. У свій час вона не побачила світ і в перекладі М. Возняка була надрукована з його передмовою лише в 1936 р. У статті Франко називає своїх знайомих євреїв з раннього дитинства до закінчення гімназії. Всіх їх він характеризує дуже позитивно, віддаючи належне їх природним здібностям, працьовитості, їх гармонійним, не патріархальним сімейним стосункам. Зазначає, що в ставленні до них з боку українців не було жодної упередженості і «антисемітизму» (пізніше плеканого певними угрупованнями), як і з боку євреїв не було жодного прояву українофобства, що потім намагались їм прищепити. Були нормальні людські стосунки. Такими в Галичині були і всі інші міжетнічні взаємини.

Ще одну окрему групу становлять літературно-критичні статті, в яких спробами переоцінки усталеного робився виклик громадській opinio або загальноприйнятим поглядам. Це статті чимось шокуюче-дискусійні, де в чому — якщо не помилкові,

то, у всякому разі, контрверсійні, «зухвалі», з закладеною в них «вибухівкою». Жодну з них не можна прийняти без застережень, але жодній з них не можна відмовити в логічній аргументованості і значній долі слушності. Це такі статті, як «Чи можна «Гайдамаків» назвати поемою історичною і найкращою в естетичнім взгляді?», «Поет зради», «Двоязичність і дволичність», «Українська трибуна Росії», «Ще в справі одної рецензії й її рецензентів», «Українська література в 1906 р.», «З лектури наших предків в XI в.».

Перша була задумана як рецензія на працю найбільш авторитетного в Галичині літературознавця О. Огоновського «Гайдамаки». Поема Тараса Шевченка», але вийшла за рамки рецензії, хоч відправним пунктом для аналізу поеми Шевченка послужили твердження Огоновського про те, що це поема історична і естетично найбільш досконала. Констатуючи в ній значну міру художнього домислу, молодий тоді критик фактично довів її «неісторизм», тобто її невідповідність історичним фактам, на що поет мав повне право і що ані трохи не применшує художню вартість поеми. Оскільки історизм і художність не знаходяться в повній кореляції, Франко завдався метою довести, знову ж таки заперечуючи Огоновському, і її найвищу мистецьку майстерність. Навів чимало доказів, серед них і сцену вбивства Гонтою дітей, що не відповідала історичній правді і яку естетичною, тобто такою, що викликає естетичні почуття, назвати не можна. І на тій основі дійшов висновку, протилежного висновку автора рецензованої праці. Оця апріорна заданість на заперечення (при низці слушних зауважень) робила рецензію не цілком переконливою, і Франко це відчув, а тому не наважився її передрукувати в 1914 р., готуючи до перевидання свої «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка», в яких вона становила першу частину. Знаємо, що автор не захотів перевидати і повість «Борислав сміється», тому відмовився її закінчити, і тим не менше ніхто не висловлював свого «veto» при її численних перевиданнях.

Найбільш шокуючою із всіх статей письменника була стаття «Поет зради», в якій в ідейно-політичному ключі був трактований мотив зради, піднесений на п'єдестал патріотизму в поетичній творчості А. Міцкевича. У свій час стаття була надто відома, нашуміла, і принесла її авторові багато душевних травм, призвела до звільнення його з роботи в газеті „Kurier Lwowski“, до прилюдного паплюження й бойкотування польською громадськістю. Безпосереднім поштовхом для написання послужило, на думку польського дослідника М. Купльовського, сплетення цілої низки суспільно-політичних явищ, характерних для галицьких міжетнічних стосунків, тобто потреба осудити політику «більшої вигоди» і тактику переблокування, яку продемонструвала в 1897 р. польська демократична («людова») партія під час виборів в австрійський сейм. Але разом з тим і давно виношуване спостереження, що мотив зради є домінантним у творчості А. Міцкевича. Появу статті виправдовувала

мета її написання. Крім цього, у такій трактовці творчості польського поета Франко не був єдиним. Стосовно генези концепції, яка дістала в статті своє втілення, то вона сягала польського літературного ґрунту, думок окремих польських критиків про наявність мотиву зради в поезії найбільшого польського поета і навіть думки Ю. Словацького, який характеризував поему А. Міцкевича «Конрад Валленрод» як таку, з появою котрої «до валленродизму як зради була введена певна методичність». До такої думки прийшов самотужки ще юний Франко, перечитуючи твори польського поета, і та думка, підтримана ще й польськими авторитетами в літературі, засіла в його голові, «мов цвяшок вбитий», і в момент, коли йому треба було за зраду «прибити до ганебного стовпа» польських людовців, він скористався отим відстояним в його голові сюжетом. Незважаючи на ряд переконливих фактів і детермінованість у розгортанні думки, все-таки пояснення причин, що породили ідею зради, а далі її проекція на польську націю і шляхи її боротьби за незалежність була концептуально якщо не зовсім хибною, то значною мірою уразливою.

У свій час стаття «Поет зради», що зачіпала національні почуття поляків, була піддана гострій і нищівній критиці. Однак сьогодні, з перспективи часу, вона сприймається у всьому комплексі тих факторів, які спричинили її появу, і якихось негативних емоцій у поляків викликати не повинна. Саме тому М. Купльовський, не боячись зачепити національну гідність поляків і без наміру нагадати їм про помилкові чи не зовсім милі їх серцю положення статті українського письменника, опублікував її в 1979 р. у підготовленому ним збірнику „Iwan Franko. O literaturze polskiej“ у своєму перекладі.

Це одне вже відкривало двері для її введення на сторінки останнього зібрання з відповідним науковим осмисленням і оцінкою в коментарях.

Ну, і вже дуже утаєною, подекуди сором'язливо мовчазною мусила бути позиція редколегії науково-критичного зібрання, коли не просто відхилилась, а не включалась до нього стаття «Двоязичність і дволичність». Бо що скажеш — помилкова? Ні. Зачіпає чиїсь інтереси? Воно то так, — інтереси ідеологів тихцем удержавленого імперського великодержавництва. Але хіба про це скажеш вголос, коли вголос не говорилося про русифікацію і денаціоналізацію, коли навіть для галицького москвофільства знаходили тільки такі ганджі, як царєфільство (досить ефемерне) і дотації «третього отделения» (цілком реальні, в рублях), і замовчувалось, що дотації давались для боротьби з більш уявним, ніж реальним сапаратизмом, і що їх ренегатство було аж ніяк не безкорисливим, а оплачуваним.

У названій статті об'єктом критики було галицьке москвофільство і його конкретні діячі, зокрема І. Наумович, які давно належать минулому, не тільки фізично, але й політично і морально, і тим не менше стаття спрацьовувала на сьогоднішній, точніше, на ментальність обивателя епохи застою. Бо хіба кри-

тиковане письменником відступництво від рідної мови не проєктувалось на таке ж, підтримуване верхами, відступництво доморощеного кар'єриста (адже воно було паспортом лояльності і путівкою для сходження нагору), тоді як відстоювання, та ще й прилюдне, української мови, вимоги її поліфункціонування в республіці апріорно накликали на такого «ничого не понимающего» звинувачення в українському буржуазному націоналізмі, а за цим і всілякі покарання? Звичайно, так. А хіба кваліфікація письменником рідної мови, що є невід'ємним атрибутом людської індивідуальності і складовою частиною його етики, не розбігалась з намаганням не називати українську мову рідною (в шкільних підручниках і періодичному збірнику, перейменованому з «Рідного слова» на «Культуру слова»)? Що ж сказав письменник про рідну мову? Наведемо його слова: «Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик... скаже:... Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon, ти не маєш до вибору: в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою». І далі: чи можна було прийняти Франкову оцінку Гоголя, чие відчуження від рідної мови він розглядав як «болючу внутрішню трагедію», оцінку, яка так розходилась з тією «фігурою умовчання» внутрішнього роздвоєння Гоголя, що існувала в нашому літературознавстві? Знову ж таки, не можна було. Тому, природно, стаття редколегією навіть не могла ставитись на розгляд.

Ціла низка літературознавчих статей або окремих місць з надрукованих статей не потрапила у зібрання тільки з однієї причини. У них давалась висока оцінка науковим, історичним працям М. Грушевського і така ж оцінка його як голови Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (НТШ). Сьогодні, у час перебудови, ця причина видається сміхотворною, але тоді, коли положення про «дві культури в кожній національній культурі» ілюструвалось ідейно-політичним і світоглядно-філософським протиборством Франка і Грушевського (якого, ясна річ, не було) і відмінністю їх наукових, історіософічних концепцій (що теж не відповідало істині), а звідси й непримиренністю позицій і навіть особистим ворогуванням (що було вже справжньою вигадкою, хоч, звичайно, певні розходження у них були, а в останній період життя Франка кинули тінь і на їх приятельські стосунки, але це йшло не від поглядів, а від вдач), вона була досить вагомою.

Широкій публіці невідомі й такі статті: «Українська трибуна в Росії», «Українська література і наука в 1899 р.», «Ще в справі одної рецензії і її рецензентів», «Українська література в 1906 р.», «Із лектури наших предків в XI в.». Стаття «Українська література в 1906 р.» мала «гріх». У ній давалась

позитивна оцінка творам В. Винниченка, що ходив у «ворогах радянської влади» і творчість якого ретельно замовчувалась. З цих же міркувань не допущеною була і рецензія на книгу Винниченка «Краса і сила». У цьому ж ключі визначалось і ставлення до статті «Із лектури наших предків в XI в.», в якій, крім похвальби М. Грушевському, інших «ідейних промахів» не було. У ній розглядається і широко цитується в його перекладі пам'ятка 1076 р. як пам'ятка нашого, тобто українського письменства. Зрештою, так само робили тоді (і зараз) російські гуманітарії, бо ще не існувало поняття «колиски трьох братніх народів і їх літератур», включаючи цю та інші давньоруські пам'ятки в тисячолітню історію російської літератури. Отже, закид про ігнорування «колиски» був би недоречний. Але йдеться про таку кваліфікацію не лише згаданої пам'ятки. У Франка, як і у Грушевського, була своя, широко аргументована концепція Київської Русі та її письменства. Русь на першій стадії — це одноетнічна українська держава, далі — держава, що об'єднала всі три східнослов'янські народи. А її письменство ділилося на церковне (сакральне) і світське. Церковне було належністю всього східного слов'янства, хоч і могло мати регіональні мовні ознаки у вигляді елементів живої мови, що вносились при переписуванні книг. Світське письменство вже було національно маркованим, при цьому національну приналежність визначала не мова, в даному випадку давньоруська (так само як і латинська мова в епоху середньовіччя не могла визначати національну приналежність). Цю роль відігравали відбиті в ньому фольклорно-етнографічні елементи, які мали вже тоді досить чітко виражені диференційні риси. За ними він і поділяв письменство цієї доби на південно-руське (українське) і північно-руське (російське). Ця концепція була не плодом «загравань на національних почуттях», а результатом ретельної дослідницької роботи на ниві літератури, фольклору й етнографії. Упорядники 6, 40 і 41-го томів, публікуючи його «Студії над найдавнішим Київським літописом», «Історію української літератури» і розвідку «Українсько-руська (малоруська) література», в яких «Слово о полку Ігоревім» розглядалось як пам'ятка виключно української літератури, відповідно пояснили це в коментарях і, треба віддати належне, без навішування ярликів. І тим не менше «Із лектури...» не включили. На заваді став комплімент на адресу «Історії України-Русі» Грушевського.

І, накінець, остання з цього тематичного циклу стаття «Українська трибуна в Росії». Вона така ж «одіозна», як і попередні, бо знову з дифірамами на честь Грушевського. Але це не єдиний її мінус. Революційні події в Росії трактуються в ній не в тому плані, що вони можуть дати для зміни її соціальної структури і соціального визволення народів Російської імперії, а в тому, що вони можуть дати для культурного автономізму, а потім і політичного суверенітету України. Звичайно, такі думки висловлювались і в інших його статтях, що «щасливо» (бо вже в епоху гласності) ввійшли до 50-томника («Подуви весни

в Росії», «Одвертий лист до галицької молодезі», «Поза межами можливого»), але томи 38 чи 39 готувались ще в епоху застою, з живучими в ній не лише вульгарно-соціологічними підходами до оцінки явищ літератури, але й з не менш діючими залізними фільтрами керівництва ідеологічного фронту. Тому-то для них не вистачило паперового ліміту (все-таки ліміт в стані багато що пояснити, а ще більше — виправдати).

З точки зору постульованих у радянському літературознавстві методологічних засад не було жодних підстав не включати до 50-томника ні невеликої за розміром статті «Сухий пень», ні більшої «Бледнов», що була рецензією, яку Франко назвав політичним памфлетом, на працю М. Покровського під тим же заголовком. У першій з них засуджується Емський указ про заборону української мови, в другій — політика обрусіння Надвіслянського краю, тобто Польщі. Перша фактами й влучними, колоритними і дошкульними висловами як не треба краще демонструє ставлення письменника до Росії жандармів і чорносотенців, друга — до сановних чиновників-колонізаторів. Засудження імперської політики царської Росії вже апріорно мало відчинити двері цим статтям. І все ж таки і щодо них були свої «але». Адже в них царській Росії ніде не протиставляється передова; остання зводиться до «окремих, — за висловом письменника, — високих умом і серцем одиниць». А в цілому, констатується в ній, російська суспільність не подала голосу на захист ув'язненої української мови, як не виступила проти нищення російським урядом цвіту української нації не тільки в період засилля реакції, що врешті можна зрозуміти, але й у період весни 1905 р., яку, мабуть, тому й назвав він брехливою, фарисейською.

І це тоді, коли Україна, в 1654 р. добровільно приєднавшись до Росії, багато зробила для збагачення її культури і для її європеїзації, а останнім часом не обходила мовчанкою жодної з кривд, які передовим російським діячам завдавало чорносотенство, і завжди опротестовувала такі зlodіяння уряду. Оці докори російській суспільності, що прозвучали в статті, як і висвітлення недалекоглядності колонізаторської політики обрусіння поляків у другій статті, визначили їх «невчасність». Репліки про обскурантизм «обрусителів» у Галичині утримали від друку й невелику замітку про антологію «Вік» під тим же заголовком.

Причиною невключення в 50-томник всіх розглянутих творів були міркування кон'юнктурного характеру, суб'єктивні і об'єктивні. Щодо творів четвертого циклу, то тут причини значно серйозніші і вагоміші, бо їх критичне вістря спрямоване було проти деяких положень вчення Маркса—Енгельса, сумніватися в положеннях яких не дозволялося. Про ці твори «вголос» не говорилося, вони «анонімно» фігурували під тирадами про Франкове «нерозуміння» марксизму. Їх не так уже й багато, але в творчій біографії письменника це не випадкові одноденки. До їх написання Франко йшов поступово, нагромаджуючи до-

свід і розширюючи коло пізнання, і зрозумів, що «привид», який бродив по Європі», матеріалізуючись, може замість однієї економічної тиранії принести другу — духовний тоталітаризм. Тому і вдарив на сполох серією статей і праць, одні з яких увійшли у зібрання («Що таке поступ», «Зміна системи», «Народники і марксист», «Поза межами можливого»), а інші: «Соціалізм і соціал-демократизм», «Із історії робітничого руху в Австрії», «До історії соціалістичного руху» — ні.

Знаємо, що сам Франко увійшов у літературу якщо не віруючим марксистом, то в кожному разі його симпатиком «як мужик». Соціальна проблематика на перших етапах його літературної творчості була домінантною. Соціальний приціл і соціальний аспект бачення характеризував тоді і його літературно-критичну діяльність (чого свідченням є хоча б розвідка про «Гайдамаків» Шевченка). Він був автором численних статей, не оригінальних за концепцією, а основаних на економічному вченні Маркса. Врешті, в цьому не було нічого дивного, бо Маркс на той час був фігурою дуже впливовою, а марксизм (не як вчення, бо таким він став тільки після смерті його творця, а як сукупність положень, тверджень і передбачень) сприймався як нове слово у соціально-економічному і філософському мисленні і привертав уми тодішніх інтелектуалів (досить вказати хоча б на Бернарда Шоу). Поступово оголений соціалізм і інтернаціоналізм, що були сутністю переконань Маркса і наріжним каменем його вчення, почали ставати об'єктом критичних зауважень. Франко еволюціонував разом з розвитком цієї критичної думки, за розгортанням якої стежив дуже уважно. Вже на другому етапі його літературної творчості (з 1883 р.) соціальну проблематику починає затінити соціально-психологічна, а в поезії — явно національна. Франко виходить з поля впливу революційного вчення Маркса, але ще не стає на шлях його критицизму. До цього приходить він після виходу з радикальної партії, коли стало зрозумілим, наскільки несприйнятними для Галичини і соціальної структури її суспільності були Марксові твердження про «керівну рушійну силу робітництва і перебудовну місію пролетаріату» і про «наднаціональний» (чи інтернаціональний) характер соціал-демократичних організацій. Тоді визріли у нього досить чіткі погляди і на те позитивне, що було у величезній науковій побудові Маркса, яка фактично стимулювала розвиток політичної економії та матеріалістичної філософії, і на ті, не перевірені життям, а тому й не універсальні її положення і конструкції. І ці погляди висловив у названих вище статтях.

Хронологічно перша — «Із історії робітничого руху в Австрії» — була роздумами з приводу брошури Н. Обервіндера «Соціалізм і соціальна політика», роздумами про національний (в даному випадку німецький) характер робітничої організації, створеної на противагу Марксовому «Інтернаціоналові». Слабкість позицій Обервіндера, як і Лассалю, на думку Франка, полягала в тому, що він герметизував робітничі рухи етнічними

межами, не залучав до них в такій багатонаціональній державі, як Австрія, слов'ян, нехтуючи загалом будь-якою федерацією, не притягав до них селянських мас. Проте основний закид робився не так «марксистові» Обервіндеру, як самому Марксові, в основі програми робітничої організації якого, незважаючи на проголошення свободи, лежала ідея поневолення не так тіл, як людських думок і душ. Зріст тієї організації, писав він, був би «великим нещастям для сеї монархії та для всіх її народів, яких члени пристають до неї». Ці думки висловлював письменник у 1886 р., коли акції соціал-демократії ще йшли по висхідній.

Друга стаття на цю ж тему була написана через 11 років. Тут у поле зору письменника потрапили вже шість праць, в яких трактуються питання соціалізму, робітничого руху і соціалістичної держави. Вони передували появі «Комуністичного Маніфесту», зрадагованого, за словами Франка, Марксом і Енгельсом, з яким вони й зіставляються. Попередників Маніфесту він не вважає представниками утопічного (чи інакше, ненаукового) соціалізму та фантастами, а економістами і соціологами, що у своїх твердженнях виходили не з якихось фантомів, а з реальних фактів і матеріалів, і на їх основі робили логічно обгрунтовані узагальнення. Їх спостереженнями і скористалися творці наукового соціалізму. Цей «ненауковий» соціалізм, твердить письменник, — «велике культурне надбання новіших часів», але своє літочислення він веде з тих давніх часів, коли люди, подолавши сили природи, самі почали задумуватись над тим, як би так упорядкувати своє суспільне становище, щоб воно відповідало найвищим ідеалам соціальної справедливості і гармонії. Із праці «Для добра загалу, дбання про поступ», із змагань за їх забезпечення і народився соціалізм, а з ним і його теоретики й проповідники. Розвиток соціалістичних теорій у різних країнах йшов різними шляхами і висував різні програми. До найпопулярніших adeptів соціалізму в домарксівську добу зарахував він Луї Блана, Консідерана, В. Черкезова, Прудона, А. Смітта, У. Томпсона та ін. Їх програми він зіставляє з Маніфестом і віддає перевагу останньому як найбільш цілісному, конструктивному і логічно обгрунтованому, врешті, найбільш «соціалістичному». Але разом з тим відзначає досконаліші формулювання тих чи інших положень попередників авторів «Маніфесту». Так, сформульований Луї Бланом принцип, який тепер приписується марксизмові: «від кожного за здібностями, кожному за потребою», — був значно досконалішим від Марксових про «виключну монополію», «управу землі за одним планом» і «організацію армії праці». Не погодитись тут з Франком не можна.

Цитатами з розглядуваних праць розбивається Енгельсове твердження про Марксовий пріоритет у двох великих відкриттях: додаткової вартості і матеріалістичного розуміння історії. Про додаткову вартість писалося і до Маркса, а діалектичним методом, крім метафізиків, користувалися усі його попередники.

Сам же матеріалістичний підхід до оцінки явищ еволюції суспільства, як випливає з цих праць, далеко не універсальний. В одних випадках він задовільний, в інших цілком неприйнятний, бо залишає нез'ясованою низку фактів і явищ. Сам Франко не критикує цього методу, але наведеними цитатами, нанизаними на одну вісь, доводить небезпомилковість його інструментарію.

Так само за допомогою статистичних даних, що містилися в працях англійських, німецьких і французьких економістів, Франко ставить під сумнів положення Маркса, яке стало аксіоматичним у його вченні, про поступову концентрацію капіталу в руках великих капіталістів, про занепад дрібних підприємств і їх експропріацію великими, а за тим — всевладність держави. Статистичні дані засвідчували якраз іншу лінію розвитку великих і малих підприємств. Торкаючись питання всевладної держави, Франко висловив здивування, що соціал-демократи багато говорять про експлуатацію приватними підприємствами робочої сили і закликають до повалення влади експлуататорів і, разом з тим, оспівують як велике добродійство і блаженство всевладність держави в майбутній соціалістичній державі. Тим часом найфатальнішою потребою такої держави було б «збільшення числа своїх функціонерів, т. є. збільшення числа паразитів, що живуть коштом робітника». Працями, зміст яких Франко виклав у своїй статті, як він сам визнав, нанесено тяжкий удар соціал-демократизмові, але водночас принесено користь принаймні тим, що дано людям змогу «позбутись ілюзій і хибних доктрин».

В останній з перелічених статей — «До історії соціалістичного руху» зіставлено «Комуністичний Маніфест» Маркса, Енгельса, з аналогічним «Маніфестом» Консідерана, який на тлі історії соціалістичного руху на п'ять років випередив Марксовий. На їх порівняння Франка наштовхнула праця В. Черкезова, в якій «Маніфест» Маркса кваліфікується як плагіат. Слід відзначити, що Франко це підтверджує. Наведені цитати з двох Маніфестів не залишають сумніву в тому, що другий створений на основі першого. Отже, Марксовий «Маніфест» не є оригінальним. Правда, він має ряд власних положень і написаний більш ґрунтовно та логічно, ніж його першозразок; крім цього, він написаний як маніфест комунізму, «привид якого бродив по Європі», тоді як Консідерановий мав «вихідною точкою своїх розумувань» чуття, чи, як він каже, «вірний інстинкт» і не прокламував революції.

В історії соціалістичного руху «Маніфест» Консідерана не зіграв майже ніякої ролі, тоді як Марксовий був епохальним. Родовід цього руху Франко виводить з Французької революції, ксли він із сфери політичних теорій перейшов «на поле свідомої організації пролетарів». Тоді це було прокламовано як філантропія стосовно бідних, але згодом соціалістичний рух став філософією лівого крила гегельянців, а далі прокотився гаслами фабіанців по Англії, посибілізму та солідаризму у Франції,

ревізійонізму в Німеччині і в кінці дійшов до величезної ідейної побудови соціалізму Маркса і Енгельса і меншою мірою Лас-сая. Їх вчення стало основою політичної організації — німецької соціал-демократичної партії. Ця партія стояла тоді в центрі соціалістичного руху і своїм австрійським крилом торкалась Східної Галичини, а російським — Наддніпрянської України. Саме тому на цій організації Франко і зосередив свою увагу. Зіставляючи два «Маніфести», він не мав наміру применшити заслуги Маркса у цій величезній будові і не бажав, як сам зазначав, «робити пропаганди — чи то для соціалізму, чи проти нього». Але через 50 років після Марксового Маніфесту все ж визнав, що «ентузіаст-фур'єрист» Консідеран більш точно спрогнозував розвиток капіталізму, ніж Маркс. «По Марксовому розумінню, — писав він, — розвій економічних і соціальних відносин з фатальною конечністю мусить іти до заострення суперечностей, до збільшення визиску, з одного боку, до чимраз більшої нужди мас і до остаточної катастрофи. На думку Консідерана, сама буржуазія матиме інтерес у тім, щоб лагодити контрасти, обмежувати анархістичну боротьбу всіх проти усіх, прозвану свобідною конкуренцією, і запобігаючи руйнуючим кризам і катастрофам». Сьогодні через сто сорок років після Маніфесту ми за Франком можемо повторити те саме. І ще один висновок не на користь Марксового зробив Франко після зіставлення двох «Маніфестів», коли зазначив, що його програма державного соціалізму «аж надто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що, проведений у життя, міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій», а «всевладність комуністичної держави в практичнім переведенню означала би тріумф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріальним і духовним життям». Здається, тут ніхто Франкові в прозірливості не відмовить.

Власне цими сумнівами щодо месіанства двох великих теоретиків соціалізму Маркса і Енгельса, сумнівами щодо непомильності їх будови соціально справедливої держави Франко вніс і свою лепту в історію соціалістичного руху, в якому поряд з вірою в можливість досягнення соціальної гармонії і націленістю дій на її реалізацію мусили бути і «критика з боку», і перестороги, і застереження. Разом з тим він вписав своє ім'я і в історію української суспільної думки.

І. Франко про взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного начал в сатирі

Хоча І. Франко не писав спеціальних праць з питань теорії сатири, однак його висловлювання про сатиру, що містяться у статтях на літературно-естетичні теми, його передмови до власних перекладів з творів сатириків світової літератури, як і численні рецензії на сатиричні твори інших письменників, дають підставу твердити, що саме великий Каменярь в історії української естетичної думки дав найглибші трактування суті і специфіки сатири, збагатив рядом цінних положень її теорію.

У цьому плані цікавою є проблема взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного начал в сатирі. До висвітлення цього питання І. Франко звертався в процесі вивчення української, російської та інших слов'янських літератур. У статтях «Михайло Євграфович Салтиков [Щедрін]», «Іван Вишенський і його твори», «Карел Гавлічек-Боровський», «Ярослав Врхліцький, його життя і творчість...», у своїх висловлюваннях про сатиру Л. Мартовича, О. Маковея й інших письменників І. Франко неодноразово підкреслює, що кожна епоха накладає помітний відбиток на художню своєрідність сатиричних творів, має «свій сміх», свої об'єкти висміювання.

У вирішенні питання про характер взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного начал у сатиричних творах український критик творчо розвиває традиції російської революційно-демократичної естетики, яка визначала об'єктивність комізму і вбачала його специфічну рису в невідповідності між певним реальним явищем і естетичним ідеалом, що й викликає сміх різних градацій. Так, зауважуючи в статті «О критике и литературных мнениях «Московского наблюдателя», що смішне виражається «многоразлично, многохарактерно», В. Г. Белінський зазначав, що основою комічного, смішного є суперечності між ідеєю і формою, сутністю і явищем [2, т. 1, с. 238]. При цьому критик підкреслював, що смішне впливає із суперечності явищ з їх призначенням: у комічному дійсність виступає як заперечення самої себе (подібні висловлювання про сутність комічного знаходимо і в працях М. Чернишевського, М. Добролюбова, М. Салтикова-Щедріна.)

У руслі концепції російської революційно-демократичної критики щодо питань комічного розвивалися і погляди І. Франка на сатиру й гумор. В ряді своїх статей, присвячених аналізу сатиричних творів, він висловлював міркування щодо факторів, які визначають особливості сприйняття сатиричного, гумористичного; зокрема, до цих факторів критик зараховував: характер емоцій, які супроводжують сміх і смішне в художньому творі, почуття гумору як здатність підмічати об'єктивний ко-

мізм, психологічна реакція на смішне і т. п. (стаття «Іван Вишенський і його твори», «Володимир Самійленко і його поезія» та ін.).

Торкаючись питання про специфіку прояву сатиричного в самому житті, І. Франко вважав комізм такою властивістю об'єкта, яка нітрохи не залежить від свідомості людини, від її почуттів і емоцій. У цих міркуваннях критик відштовхувався від виробленої ним концепції, згідно з якою існування об'єктивного комізму може зумовлюватися присутністю суб'єкта сміху. Причому І. Франко не ототожнював смішне і комічне в дійсності з комічним і смішним у художній літературі. Він не вважав ці мистецькі категорії ідентичними і не раз підкреслював, що в художній творчості комічне і зокрема такі його різновиди, як гумористичне і сатиричне, пов'язуються з тими або іншими суб'єктивними моментами, які виникають при сприйнятті об'єктивного комізму і його художнього відтворення (статті «Карел Гавлічек-Боровський», «До студій над Ст. Руданським»).

У своїх статтях і рецензіях про творчість письменників сатирично-гумористичного обдарування І. Франко постійно підкреслював, що джерелом і збудником сатиричного і гумористичного є більш або менш яскраво виражені комічні суперечності, які породжуються суперечностями суспільними і проявляються внутрішньо і зовнішньо (це може бути так званий комізм ситуацій, ситуаційний гумор, специфічно мовні художні засоби: оксиморони, парадокси, гра слів, тавтології і т. п.); саме за допомогою сатиричних образів письменник відбиває основний зміст комічної сторони життя. Через комічну суперечність, яка виражається в творі атрибутикою художньої форми (сюжет, композиція, система образотворчих засобів) й іншими його компонентами, і досягається осміяння та розвінчання негативних явищ.

У процесі аналізу і поцінування сатиричних й гумористичних творів українських письменників (зокрема, в статтях «Іван Вишенський і його твори», «Темне царство», «В такій хвили», «Стрижок» та ін.) критик наголошував як на прикметній особливості суб'єктивного сприйняття об'єктивно існуючого комізму, на прояві його в численній кількості різновидів. Серед цих різновидів провідне місце Франко відводив саме сатиричному, сатирі, вважаючи її вищим ступенем комічного, який, на його думку, відповідає характерові відображуваних явищ дійсності.

В сатирі — цьому своєрідному способу художнього відображення дійсності, на думку дослідника, і розкриваються глибокі антагоністичні соціальні суперечності й моральні недоліки окремих соціальних верств та індивідумів. Виходячи з геніально сформульованого положення матеріалістичної естетики: «У нас єдиний кодекс естетичний — життя» [3, т. 26, с. 13], І. Франко в галузі сатири висуває вимогу глибокого і правдивого зображення життя. І життя повинно відтворюватися за допомогою сатиричного образу як особливої форми образу

реалістичного, яка відзначається високим ступенем пізнавальної цінності. У своїх статтях І. Франко неодноразово підкреслював велику реалістичну об'ємність сатиричних образів. Так, рецензуючи збірник сатиричних віршів українського поета І. Верхратського «Стрижок», критик дає конкретне визначення сатири, вважаючи її, поряд з епосом, єдиним родом поезії, здатним відтворити широку, правдиву, синтетично цільну картину різних галузей життєдіяльності суспільства [3, т. 26, с. 20—21]. А це, на думку І. Франка, і прояснює відповідь на питання, чому в художній літературі (українській, російській і зарубіжній) сатира посідає вагоме місце і чому вона є визначальним чинником у спадщині таких видатних художників слова, як М. Гоголь, І. Котляревський, Т. Шевченко, Марко Вовчок, М. Салтиков-Шедрін, А. Чехов та інші письменники. Адже сатира більшою мірою, ніж будь-який вид творчості, відповідає характеру відображуваних явищ життя.

До розкриття сутності сатири Франко підходить на основі діалектичного розуміння життя, усвідомлення процесу розвитку, який здійснюється через боротьбу суперечностей. Свое розуміння сатиричного, як і гумористичного в житті, критик (будучи до того ж видатним поетом) висловив рядком одного з «Вольних сонетів» — «Смішний сей світ!», оскільки

...Нероб'в горсть мала
Себе вважає світом, паном всьої
Землі і ціллю всього, що на світі!

[3, т. 1, с. 147].

Звичайно, І. Франко був далекий від того, щоб вважати сатиру і гумор визначальними способами зображення в художній літературі. Він вважав, що поряд з письменником-сатириком, який обирає об'єктом змалювання «тисячі неприємних» потворних явищ, у художній літературі можуть зображуватися ті чи інші явища позитивні: приємні, прекрасні чи піднесені; іншими словами, у великому й малому письменник повинен відображати дійсне життя. Ось чому об'єкт художньої літератури, підкреслює критик, не можна обмежувати тільки сферою сатиричного або гумористичного.

Художник слова чи майстер пензля, як говориться в трактаті І. Франка «Із секретів поетичної творчості», не повинен замикатися лише в одній якійсь сфері, скажімо, в сфері бридкого, негативного чи піднесеного. А він має також цікавитися усіма сторонами життя. У згаданій статті критик відзначає: «...Для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характерного ані безхарактерного. Все доступно для його творчості, все має право доступу до штуки» [3, т. 32, с. 118].

Не випадково І. Франко характеризував художню літературу як згущену, скристалізовану і сконцентровану дійсність. І в гротескних образах творів М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Салтикова-Щедріна, Л. Мартовича й інших письменників, у змально-

ваних ними сатиричних ситуаціях Франко бачив дійсні відносини між людьми, що живуть в умовах суспільного устрою, заснованого на насильстві. Показовий його лист від 12 жовтня 1881 р. до редактора журналу «Світ» І. Белея, в якому він радить «перекласти і надрукувати про Угрюма Бурчєєва» із роману М. Салтикова-Щєдрїна «Історія одного міста». При цьому критик підкреслює, що Угрюм Бурчєєв «не хто інший, як цар Микола», а антинародна діяльність цього щєдрїнського сатиричного типу є «порядним образком теперішніх абсолютистичних змагань нового царя» [1, інв. № 477/2817].

Така позиція теоретика сатири знаходить підтвердження і в його практичній літературній діяльності, адже І. Франко був творцем багатьох сатиричних і гумористичних образів. Досить згадати образи негативних персонажів його повістей «Основи суспільності», «Патріотичні пориви», циклу сатиричних нарисів «Рутенці», оповідань «Сморгонська академія», «Доктор Бессервіссер», сатиричних комедій «Жаби», «Зальоти пана Хвиндюка», «Рябина», щоб переконатися в незвичайних творчих можливостях І. Франка як видатного сатирика й гумориста. Сатиричні образи перелічених творів не тільки сприймаються читачем як носії усього негативного, огидного і бридкого у житті, а й мають велике пізнавально-естетичне значення. Сатира, на думку дослідника, повинна збуджувати в трудящих ненависть до всього неестетичного, злого, огидного, викликати в них схвальне ставлення до всього передового, гармонійного у житті, що існує в ньому як об'єктивна реальність, яку митці покликані правдиво відтворювати.

Високо оцінюючи сатиричну спадщину вітчизняних письменників, І. Франко постійно підкреслював спрямованість їх сатиричного слова проти представників відживаючих верств соціального ладу — царя, поміщиків, капіталістів, реакційно-клерикальних кіл, проти їх політичних та ідейних виразників, які інтелектуально і морально деградували і вироджувалися, але водночас продовжували видавати себе мало не за рятівників суспільства. Виникала, таким чином, кричуща суперечність між мізерним, нікчемним змістом і претензійною формою, що є об'єктивною основою сатиричного і гумористичного. До такого висновку І. Франко доходить на основі вивчення сучасної для нього дійсності кінця ХІХ—початку ХХ ст., оскільки був переконаний, що сатиричною є саме суб'єктивна сліпота паразитуючих класів, приречених історією на загибель і виродження.

Критик у своїх публіцистичних виступах неодноразово наголошував, що прогнилий суспільний устрій, зокрема царистських російської і австро-угорської монархій, уже зжив себе і перетворився в гальмо для подальшого розвитку, а тому був приречений на неминучу загибель. За таких умов, слушно підкреслював Франко, будь-який захист існуючих антинародних порядків не міг не нести на собі виразного відбитку сатиричного начала. І цілком логічно, в процесі з'ясування прикметних оз-

нак доробку письменників-сатириків, критик виділяє різні сатиричні засоби реалістичної типізації, знаходячи об'єктивну основу їх існування передусім у комічних суперечностях життя. Так, торкаючись специфіки сатирично-гумористичного зображення у творах М. Гоголя, М. Салтикова-Щедріна, І. Нечуя-Левицького, В. Самійленка, О. Маковея, Л. Мартовича, розкриваючи своєрідність художньої манери кожного з цих митців, Франко зазначає, що сатира в їх творчості зберігала антикріпацьку, антикапіталістичну спрямованість, була скерована проти апологетів суспільного устрою — представників політичних партій, буржуазних лібералів, лицемірного і корисливого духовенства, антинародної моралі і т. п. Усе це й ставало об'єктом сатиричного зображення, становлячи нову якість не тільки у розвитку тематики і проблематики творів, системи соціальних конфліктів, але і в розвитку художніх форм сатири, збагаченні її жанрової своєрідності. Критик наголошував, що саме суперечність між змістом і формою сатиричних образів може бути настільки великою, що остання перетворюється у справжню карикатуру на певне суспільне явище. Такі суперечності І. Франко вбачав, зокрема, у політично загострених сатиричних творах Т. Шевченка (стаття «Темне царство»), М. Салтикова-Щедріна (стаття «Михайло Євграфович Салтиков [Щедрін]» й інших митців.

Цю особливість дошкульного викриття можна простежити і на прикладах сатиричних творів самого Франка. Так, в його романі «Основи суспільності» створені виразні негативні образи представників буржуазно-поміщицької верхівки: Калясантія, Розвадинського, Чапського й ін., суперечності між змістом і формою яких були настільки глибокими, що останні перетворилися у справжню карикатуру на прогнилу шляхту і аристократію. У багатьох сатиричних оповіданнях І. Франко піддає гострому осміянню українське поміщицтво, міщанство, розвінчує їх представників як «домашніх шпівонів», які «слідять за кожним нашим кроком і псують послідні каплі доброго гумору» [3, т. 12, с. 451].

Як вчений-матеріаліст І. Франко обгрунтував думку про те, що об'єктивність існування сатиричного і гумористичного у житті породжує об'єктивність його прояву і в літературі, в художніх творах. І з цих позицій він піддавав різкій критиці суб'єктивний ідеалізм в естетиці за те, що він заперечує об'єктивну основу сатиричного, смішного в мистецтві. При цьому критик указував на велику роль митця сатиричного обдарування в досягненні правдивого зображення життєвих явищ з об'єктивних позицій. Обстоюючи реалізм змісту і форми сатиричних творів, І. Франко закликав своїх сучасників брати за приклад твори видатних сатириків, на які багата українська, російська і світова література, вчитися у них політичної цілеспрямованості і високої художньої майстерності. Він відстоював непримиренну, політично нещадну, безкомпромісну сатиру, а сатиричні твори характеризував як взірці реалістичного мистецтва.

У відомій рецензії на збірку віршів І. Верхратського «Стрижок» І. Франко виходить саме з такого розуміння завдань сатири, гостро критикує сатиру дріб'язкову, пасквільну, спрямовану не проти соціального ладу, а проти несуттєвих недоліків окремих осіб. У своїй творчій практиці І. Франко скерував сатиричне слово проти всього суспільного ладу і нерідко вдавався до одвертого розвінчання окремих осіб, але тих, що були живим втіленням типових рис суспільної реакції. Франкові поеми «Дума про Меледикта Плосколоба», «Дума про Наума Безумовича», «Ботокуди», сатиричні поезії «Данилові Млаці», «О. Лунатикові», «Оси» були спрямовані на розвінчання і осуд конкретних носіїв певних суспільних рис — експлуататорів трудящих мас, душителів свободи і прогресу.

Постійно підкреслюючи у критичних працях велику роль, яку письменник-сатирик грає в правдивому зображенні життєвих явищ, Франко водночас високо оцінював значення скарбниці народної сатири та гумору кожної національної культури і розглядав останню як невичерпне джерело творчості письменника сатиричного обдарування. Біда лише, що тодішні гумористи скорше воліли брати собі за взірці грубі німецькі дотепи, ніж звертатися до народного гумору.

При цьому він підкреслював, що в українського народу гумористично-сатиричний елемент дуже багатий, і це служило джерелом для численних творів письменників реалістичного напрямку: «Його гострий дотеп, його сльозами проблискуючий сміх послужив за основу безсмертним творам Миколи Гоголя, сплотив знамениті Квітчині повісті «Салдатський патрет», «Конотопську відьму» й інші» («Друг», 1876. С. 318).

У наведених рядках міститься вказівка на існування об'єктивної основи сатирично-гумористичного зображення. Тому завдання письменника, який працює в жанрах сатири й гумору, повинно полягати в тому, щоб вміти розкривати глибинні, внутрішні зв'язки цієї основи. Звертаючи серйозну увагу на непопорушну вимогу, яка ставиться до письменника сатиричного обдарування, — на необхідність мотивування ним явищ сатиричного і гумористичного в художніх творах, І. Франко стверджував, що для цього митець мусить мати досить високий рівень інтелектуального розвитку, чіткий ідеал і вироблений художній смак. Щодо цього показова його висока оцінка сатиричних комедій В. Шекспіра, в яких Франко вбачав «поглиблену психологію осіб» і належне обґрунтування вчинків людей їх характерами, звичками та інтересами, бачив всебічне відображення комічних сторін життя тодішньої англійської аристократії з її манірністю, «з претензією на вченість, з зовнішнім блиском, з нещирістю» [3, т. 32, с. 162].

Через будь-який сатиричний прийом, будь-який різновид комічного, сатиричного, стверджує критик, повинен просвічуватися внутрішній зв'язок, об'єктивно існуючі життєві явища і процеси. З цих позицій Франко піддає нищівному викриттю хибне трактування комічного естетиками-ідеалістами М. Падолін-

ським і І. Верхратським, а також різними епігонами І. П. Котляревського. Піддаючи осуду низькопробний, дешевий гумор творів І. Верхратського в рецензії «Стрижок», І. Франко відзначає його поверховий характер. Це були жарти, зазначає критик, з претензією на оригінальність, яким необгрунтована розтягненість лише перешкоджала бути забавною і потішною: «Взагалі то лиш можемо сказати о «Стрижку», що автор його — не поет. Видумати кілька небуваних назв і ситуацій і склемити кількасот стихів потрафить леда-хто, но овладіти предметом, унести з собою читателя в свій широкий ідеальний світ — потрапить лиш правдивий поет» [3, т. 26, с. 23].

Лжесатиричні творіння цього «гумориста» І. Франко вважав банальними в прямому значенні цього слова. Подібні підробки під комічне, сатиру він спостерігає і в творчості В. Хиліяка і відзначає, що цьому «борзописцеві» очевидь не вистачає поетичного такту для того, щоб «відрізнити правдивий комізм від карикатури» [13, т. 40, с. 364].

Не менш гострою була точка зору І. Франка стосовно сатиричного кривляння Я. Зробека («Дудар» і «Епопеї піснь третя») [3, т. 37, с. 21—27], нікчемної за змістом і недолугої за формою, але з претензією на сатиричну спрямованість лжепоезії «Неначе з Енеїди», автор якої сховався під псевдонімом Терешко Проклятий, і подібних до цих пасквілів, творці яких виривали з життя окремі факти, потішалися над вадами людей, змістом своїх творів обирали різні курйози і були далекі від найменших спроб викривати ті або інші сторони існуючої системи.

І. Франко постійно підкреслював, що для справжньої сатири й гумору потрібне глибоке знання життя і наявність великого письменницького інтелекту, душевного здоров'я митця. Лише це може дати йому можливість уявляти як дійсне те, що здається лише суб'єктивним; критик зауважував, що недолугі, низькопробні писання з претензією на сатиричне викривальництво є дуже далекими від справжньої літератури і не мають нічого спільного з її реалізмом і народністю. Тому ніякою мірою вони не можуть сприяти утвердженню сатиричного напрямку в художній творчості. Саме з цих позицій написані статті І. Франка «Наша поезія в 1901 р.», «З нашої поетичної ниви», «Маніфест «Молодої музи» та інші виступи, пройняті батьківською турботою видатного майстра сатиричного слова, вченого і літературного критика про розвиток справді сатирично-гумористичної літератури.

Досліджуючи природу комічного, сатиричного, І. Франко торкався також питання про форми його вираження, виступав проти «площинного» розуміння сатири. В статтях «Ян Неруда», «Карел Гавлічек-Боровський», «До студій над Ст. Руданським» і в деяких інших критик застерігає від ненаукового підходу до проблем сатири і гумору, вважаючи, що такий підхід може мати місце при спробі встановити спільні риси сатиричного і гумористичного пафосу. І. Франко висловлював застереження від-

носно того, що розмаїття прийомів сатиричного і гумористичного типів зображення в художній творчості, зв'язок їх між собою можуть штовхнути критика стати на суб'єктивістську позицію в трактуванні літературних явищ.

З таких позицій окремі дослідники схильні розглядати названі різновиди комічного (сатиричного і гумористичного) в ролі способу, методу або прийому зображення комічного, що не має певної об'єктивної підстави. Не погоджуючись з подібними методами дослідження проблеми, І. Франко виступав проти того, щоб зводити розгалужену гаму сатиричних засобів лише до стилістичних прийомів. У статті «Леся Українка», підкреслюючи наявність у творах української поетеси іронічних засобів зображення, які є складовим компонентом гумору як «невідлучної прикмети кожного правдивого таланту» [3, т. 32, с. 269], І. Франко відзначає, що зведення іронії лише до сатиричних прийомів буде недостатнім кроком, оскільки залишається в стороні об'єктивно-іронічне, об'єктивно-сатиричне, що є основою іронічного в літературі і мистецтві. Зауважимо, що подібне явище у свій час Гегель називав «іронією подій».

Саме через це І. Франко високо оцінює іронічну і гумористичну форми зображення, до яких часто зверталися такі російські і українські письменники, як М. Гоголь, Т. Шевченко, М. Салтиков-Шедрін, а на рубежі ХІХ—ХХ ст. — І. Нечуй-Левицький, Леся Українка, В. Самійленко й ін. І. Франко знаходив ці форми гумористичного зображення у віршах і поемах Лесі Українки («Давня казка», «Товаришу») В. Самійленка («Патріота Іван», «Божий приклад»), Лесю Мартовича («Хитрий Панько», «Війт»), вважаючи їх важливою прикметною рисою творчості. На його думку, справжні твори літератури обов'язково містять у собі більш або менш виразні елементи народного гумору. А це підтверджується характером творчості, зокрема, І. Вишенського, І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки та творами видатних сатириків М. Гоголя, М. Салтикова-Шедріна й інших митців, у тому числі і самою практикою Франка-сатирика. Він подав чудові зразки творів сатири гумористичної («Ліси і пасовиська», «Лис Микита»), саркастичної («Патріотичні пориви», «Оси», «Багно гнилее між країн Європи»), гротескної («Дума про Наума Безумовича», «Ботокуди»), іронічної («Свинська конституція», «Доктор Бессервіссер»), дав зразки творів дотепного і різнобічного гумору, що «вирослав з народних, зокрема фольклорних, джерел» («Історія моєї січкарні», «Дума про Меледикта Плосколоба», «Лисця-жалібниця» й ін.) [4, с. 15—17].

У статті ми навели лише деякі прийоми жанрів сатирично-гумористичних творів письменника, які проливають світло на багатство різновидів сатиричного в творчості письменника. Зрозуміло, що в кожному конкретному творі той або інший різновид сатири і гумору одержує власне забарвлення. Положення і міркування І. Франка про взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного начал в комічному засвідчують, що визначний

дослідник літератури і талановитий художник слова зробив вагомий внесок у розробку теорії сатири як важливого способу зображення в літературі критичного реалізму.

1. Архів Ів. Франка, інв. № 477/2817. 2. Белинский В. Г. Собрание сочинений: В 3 т. Статьи и рецензии. 1834—1841. М., 1948. 3. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986. 4. Франко Т. І. Іван Франко і гумор // Матеріали міжвузівської конференції, присвяченої І. Я. Франкові. Львів, 1968. 5. Халімончук А. М. Сатира І. Франка на феодально-буржуазний лад // Слово про великого Каменяра: 36 статей до 100-ліття з дня народження Івана Франка. К., 1956.

Стаття надійшла до редколегії 13.04.90

Художня творчість, концепція та інтерпретація

Я. І. МЕЛЬНИК, наук. співроб.,
Львівський літературно-меморіальний музей І. Франка

Поет будущини

(деякі спостереження над категорією майбутнього
в поезії Івана Франка)

Іван Франко і Тарас Шевченко — це ті геніальні постаті у нашому письменстві, котрі ще за життя були ототожені з Україною, у самому бутті котрих уже сучасники вбачали гарант і запоруку щасливого майбутнього української нації. Стосовно І. Франка таке визначення, мабуть, вперше прозвучало вголос і привселюдно у 1898 р. під час святкування 25-літнього ювілею літературної діяльності письменника: «...Можемо ми весело глядіти в нашу будучину, бо нація, що видає таких людей, має її перед собою», — задекларував від імені молоді В. Гнатюк [7, с. 119].

Колись Франко писав про Шевченка, що той, «як усі генії во многих поглядах випередив суспільність, для якої писав» [17, т. 27, с. 224]. Свою епоху випередив і Франко. Це визнавало вже найближче поетове «окруження» — особисті друзі, політичні і громадські діячі того часу, письменники, літературні критики і просто «читачі з голосом» (вислів М. Зерова).

Не раз про «випереджаюче відображення» Франкового генія, про наукове передбачення майбутнього писали українські радянські дослідники, щоправда, як правило, трактуючи творчість письменника згідно політизованих і соціалізованих, «згори накинених правил, формул і догм» (І. Франко), нерідко пропускали, затемнювали найсокровенніші Франкові думки з приводу майбутнього, зокрема у національному питанні.

Наш інтерес до Франка як до поета будущини пояснюється не тільки домінантним місцем категорії майбутнього у стрункій і розгалуженій системі часово-просторової структури поезії І. Франка, не тільки тим, що вивчення художнього часу як теоретично усвідомленої проблеми викликає дедалі більше зацікавлення вчених як один із найперспективніших напрямів у сучасній філології, а й міркуваннями більш загального характеру.

Розгляд поезії І. Франка у площині особливостей втілення у ній категорії майбутнього дає можливість висвітлити те, як в ідеалі будущини у Каменяра на основі світлого гуманізму

поєднались національний і загальнолюдський суспільний ідеали, загальнолюдське і класове. З цього погляду Франкова муза в наші тривожні дні, коли світ стоїть на порозі фізичних і духовних катаклізмів, коли гуманістична думка людства вбачає у творчості те, що має єднати людей, облагороднювати їх, може і повинна цікавити всіх людей на Землі. Для українського народу, який зараз знову у котрий уже раз на протязі своєї трагічної історії став на шлях національного відродження, освоєння духовних заповітів І. Франка, що відкрив і показав нації шлях до того ідеалу, що лежав «поза межами можливого» — ідеалу національної самостійності, — має стати ключем до нового життя.

Майбутнє в епіцентрі найзаповітніших, найтрепетніших і найтривожніших роздумів поета-мислителя, — це ота будущина, для якої він так наполегливо, зятято, сам «каменіючи від праці» (Д. Павличко), будував величний храм. Ставав на рідному занедбаному полі наймитом і орачем, рубачем і сіячем, намагаючись все зробити для того, щоб ота примхлива «чудова квітка «поступ» розцвіла на ньому пишним цвітом, щоб український народ, як і «ніхто на світі не був виключений від її добродійств» [17, т. 45, с. 313].

Франко-філософ розуміє ідеал як «головний двигач» на шляху людського поступу як у житті індивідуальному, так і у сфері суспільного і політичного життя. З ідеалом майбутнього Франко-поет органічно і майстерно поєднує естетичну душу свого вірша, що надає особливої, скажемо, перефразуючи Франкові слова про Шевченка, «відмітної франківської ціхи», «окраски» всій його поезії. Майбутнє звучить як заповітна тема і ідейний стрижень багатьох творів Каменяра. Із перспективи майбутнього поет оцінює минуле і сучасне, з беззастережною прямоотою і категоричністю осуджуючи суспільно-етичні вади на шляху поступу людства і утверджуючи позитивну програму, возвеличуючи ідеал майбутнього.

До речі, у Франковому поетичному словнику немає лексеми «майбутнє». Натомість дуже вагомі і місткі «будущина», «будучність» — це образи, які асоціюються в уяві саме з Франком. Улюблені поетові: «обліг будущини», «величний храм будущини», «пісня будущини», «плідної будущини тіни», «будущим душу я тривожу» та ряд інших, співзвучних з ними за зовнішньою подібністю, метафоричністю та символічністю звучання — чи не найчастіше вживані тропи у поетичному арсеналі Франка.

Підхід І. Франка до перспективи розвитку людства завжди був оптимістичним. Майбутнє людства, нації, окремої людини уявляється поетові у кінцевому результаті, попри страдницький тернистий шлях до нього (а власне завдяки йому), як «день світла, щастя й волі», «розвидняючий день», «ясний день по ночі горя й мук». Саме образ дня дуже часто у контексті із понятійною лексикою, мовою категорій у їх прямому вираженні у поезії І. Франка є, як правило, символом прекрасної буду-

щини. Величність ідеалу майбутнього і переконаність у його здійсненні просто вражають.

У багатьох поезіях — «Гадки на межі», «Мій раю зелений», «До моря сліз, під тиском пересудів», «Пісня будущини» — постають планетарні картини-візії майбутнього. Це картини радісні, світлоносні, де домінують яскраві фарби, не полишаючи місця темноті, смутку, сумніву. Це ті твори, про які ми так довго писали, що Франкові мрії про світле майбутнє стали реальністю в наші дні, зокрема рядки поезії «Гадки на межі»: І бачив я в думці безмежні поля: управлена спільним трудом та рілля. Народ годувала щасливий, свободний» [17, т. 1, с. 186] трактували як прообраз щасливого життя села. Але між Франковим ідеалом і вибудованим нами суспільством — глибока прірва. Прочитаймо Франка і визнаймо, що ми стали жертвами доктрини, яку він називав антигуманною. У 1899 р. у рецензії на книгу А. Фарисова «Народники и марксисты» Франко, позитивно оцінюючи організацію на Україні П. Левитським хліборобських спілок, зазначав, що російські марксисты ганьбили роботу Левитського «як реакційну і шкідливу, бо, мовляв, вона спиняє конечний і єдиноспасительний (по Марксовій рецепті) процес пролетаризації селянських мас, котрі, мовляв, тільки тоді будуть дозрілі для поступу і для соціалізму, коли цілком щезнуть з лиця землі яко самостійні господарі, а всі поробляться наймитами, фабричними робітниками і пролетаріями». «Я певний, — писав Франко, — в ХХ віці люди не схочуть вірити, щоб така безглузда і антигуманна доктрина могла коли-небудь розгарячувати голови і серця молодіжі, у котрої на устах є раз у раз любов до народу і любов до поступу» [17, т. 45, с. 273].

Ідея щасливої будущини у Франка ніколи не обмежувалась прагненням тільки матеріальних земних благ, хоч ліричний герой Франка пристрасно бажає вивести трудовий народ із соціального рабства. Але соціальне визволення — це лише одна грань ідеалу. Поет вважає, що матеріальні блага, не підкріплені високою духовністю, ведуть до виродження:

Хто здобуде всі скарби землі
І над все їх полюбить,
Той і сам стане їхнім рабом
Скарби духу загубить.
Своїх скарбів невольник і пан
За ціну сліз і крови,
Щоб збільшити, мусить він сам
Руїнувати їх основи

(«Мойсей») [17, т. 5, с. 261].

Ідеал майбутнього з плином часу у поета, збагаченого особистим духовним і соціальним досвідом, розумінням того, що «ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, це не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалявання границь неможливого» [17, т. 45, с. 277], стає все багатограннішим. Згадаймо і поезію «Ось спить дитя, не-

винний ангел чистий» з її ідеєю вічного прагнення людини до вдосконалення, до пізнання незвіданого:

Любві, надії він спішить стежками,
Там плід здобуде, тут лиш квіти зів'ялі,
А ангел з далі кличе: «Далі! Далі!»

[17. т. 1. с. 147].

Незмінною залишається тільки гуманістична суть ідеалу. Російський філософ В. Розанов писав, що нерухомість майбутнього та ідеалу суперечить майбутній волі, жадобі вибрати те чи інше за своїм розумінням, по-своєму, інколи всупереч зовнішньому, хоча й розумному визначенню. «А без свободы и без личности будет ли счастлив человек?» [9]. Пригадаймо у цьому контексті і Франкові сумніви щодо гуманістичного характеру майбутньої соціалістичної держави: «Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою» («Шо таке поступ») [17, т. 45, с. 341].

Гуманістична модель суспільства майбутнього в духовному світі Франка — це вияв його глибокої і щирої любові до людини. Любов до людини — релігія, яку сповідує ліричний герой Франка, автор Франкової поезії і, зрештою, сам Франко, жива реальна особа. Нам видається що в даному випадку не буде великим гріхом поставити їх в один ряд і, до певної міри, отождивити, бо любов до людини — це і Франкова релігія, основа його життєдіяльності і життєтворчості, яку приймаємо цілком, з його ж застереженням:

Не слід усякого любити без розбору...
Ворог божий, ворог правди й волі
Не варт любові вашої ніколи

[17, т. 2, с. 190].

з розумінням активного і діяльного характеру Франкового гуманізму:

Хто з злом не бореться, той людей не любить!

[17, т. 1, с. 166].

Франко як митець і як особистість дивує тонкою вразливістю на людське горе, образи, невдоволення. Це йде у нього не тільки від революційно-демократичних переконань, про що багато писала наша критика, але і від натури, душевної організації. «Велика ніжність у поводженні, особлива вразливість на людську недолю — ось ті риси, що їх мав цей великий чоловіколюбчець», — характеризував поета його сучасник художник Ю. Панькевич [10, с. 144].

Любов в естетиці Франка виступає як універсальна категорія буття:

Любов ніколи не загине!
Хоч всі пророцтва занім'ють,
Хоч людська мова в безвість згине,
Всю мудрість в пил вітри розвіють,
Вона жие, все оживляє,
Вона все-все перетриває

«Любов» [17, т. 3, с. 290].

«...Чуття, великая любов — ось джерело життя» [17, т. 1, с. 287], — саме до такого висновку через пекельні муки, страждання підводить поет свого Каїна (поема «Смерть Каїна»). Про гуманістичний пафос поеми писав С. Єфремов: «Навіть у всьому світовому письменстві не багато можна знайти творів, перейнятих такою великою і величною ідеєю, з таким грандіозним образом любові...» [3, с. 186].

Характер Франкового гуманізму дуже часто звужували, співвідносячи його лише з захистом покривджених соціально найбідніших верств. І попри всі слушні і доречні зауваги про соціальну заангажованість творчості Франка все ж зауважимо, що образ отих пут, «Котрі незримиими вузлами» (Скрутили сильних і слабих) З їх мукою і з їх ділами» [17, т. 1, с. 58], у Франка багатовимірний і багатозначний. Так само набагато складнішим (аніж це прийнято вважати) є у Франка розуміння національних інтересів, природи національного почуття. «Я не знаю, — писав Франко М. Павликові, — може, Вам дуже еретичною і нерадикальною видається думка, що у нас може бути покривдженим не тільки робітник, не тільки хлоп, не тільки ремісник, але також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм. І що в інтересі національним може лежати боротьба проти усякої кривди. І що національний розвій може лежати в тім, щоб ми з посеред своєї нації витворювали всі ті стани й верстви, що відповідають певним функціям народного життя, і не потребували дізнавати кривди ще й від того, що ті функції серед нашого народного тіла будуть сповняти люди чужих народностей нам на шкоду...» [17, т. 50, с. 148].

Еретичною така думка видалась, очевидно, не лише такому «правовірному» радикалу, як М. Павлик, а й багатьом радянським літературознавцям. Так, для возвеличення особи Франка як ідеалу класового борця в літературі нерідко з його творів вилучали саме ті рядки, де жорстокості класової боротьби він протиставляв високі морально-етичні засади справжнього гуманізму. Як оте Франкове застереження людству, висловлене у передмові до збірки поезії «Мій Ізмарагд» (1898), яке гіркі уроки нашої історії випрозорили з особливою трагічною силою: «Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависті, антагонізмів наплодилося серед людей, що не довго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основану на догмах ненависті та класової боротьби. Признаюсь, я ніколи

не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, щиро людського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованню мас народніх, на поступі і загальнім розповсюдженню освіти, науки, критики і людської та національної свободи... а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої «освітлої будущини» [15, с. 8]. У праці «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» Франко характеризував соціал-демократів «як войовничу партію, яка силкується перевести свою програму, тобто накинути свою волю загалові. І в теоретичних програмах, і в практичній тактиці майже всіх соціалістичних партій, — писав Франко, — бачимо стільки воєнної дисципліни, претензій на накидання своєї волі іншим, диктування своїх законів «реакційним масам», стільки деспотизму та нетолеранції навіть унутрі власного табору, що говорити про лібералізм того руху нема ніякої підстави» [17, т. 45, с. 433—434].

Сучасний український поет П. Мовчан вважає, що всі гуманістичні вчення філософів у свій час зазнали краху через те, що «ідеал будувався на низових, тобто людських начатках, а не на горішніх верховних, божественних» [8, с. 3]. Про земне «суспільницьке» тло поезії І. Франка писали всі його критики, як за життя, так і пізніше. Одні — як С. Єфремов — із захопленням (праця «Співець боротьби і контрастів»), інші, як Г. Костельник (розвідка «Плюси і мінуси в поезії Івана Франка»), вбачали у цьому слабкість Франка як поета, вираз його обмеженого світобачення. Але вся глибина світу Франкових почувань і розуміння ним Всесвіту, його ідеал постануть перед нами у новому світлі, якщо ми неупереджено і об'єктивно, по-новому підійдемо до його творів, зокрема таких, як «Мойсей», «Страшний суд», «Всякий легенди співа», багатьох строф і притч з їх ідеєю прагнення людини до всебічного удосконалення, гармонії, співмірності зі Всесвітом, до досягнення вищих божих заповітів.

Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас,
Той зілл'ється зо мною

[17, т. 5, с. 261], —

говорить Єгова до Мойсея.

І почую в собі силу
І безмірну духа владу
І перед найвищим Духом
В пориві любові впаду.
Всі думки і всі бажання
Я зберу в одно вогнище
І на крилах їх я стану
Підійматься вище, вище...

[17, т. 3, с. 182].

Це фінал поеми «Страшний суд», канонізованої у нашому літературознавстві як найяскравіший зразок Франкового атеїзму, як твір войовничого борця проти релігії. Проте цю поему, як і інші «антирелігійні» твори І. Франка, слід розглядати крізь призму його гуманізму. «Радикали ніколи не виступають і не виступали ані проти віри в бога, ані проти жадної основи правдивої релігійності... Так само не виступали і не виступають радикали проти головних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а тільки виступали і виступають і будуть виступати завжди проти надуживання тих установ і обрядів до висискування, обдирання і отуманення народу» («Радикали і релігія») [17, т. 45, с. 270].

Протести поета проти «азіатського, фаталістичного «ждати», заклики до активних дій, до боротьби, віра в людину, яка здатна сама вибудувати «царство божє» на землі, зокрема і оті хрестоматійні рядки:

Не від бога те царство нам спаде
Не святі його з неба знесуть,
Але власний наш розум посяде
Сильна воля і спільний наш труд,

[17, т. 3, с. 366]. —

також завжди оцінювались як антирелігійні виступи.

Глибоко розуміючи людську природу, причини зла у ній, Франко дійде висновку, що «повного, так, сказати, раю на землі люди не діб'ються ніколи» [17, т. 4, с. 345], але це не означає, що потрібно примиритись зі злом.

У критиків завжди викликало суперечки співвідношення деструктурних і творчих сил, пов'язаних у Франка з ідеєю щасливого майбутнього. Так, Ю. Яворський у рецензії на збірку «З вершин і низин», розмірковуючи над соціально-етичними аспектами гуманізму, слушно зауважуючи, що «...если терор и убийства, происходящие сверху, — непозволительны и жестоки, то также жестоки и преступны убийства и казни снизу» [18, с. 27], однак не зрозумів поетової ідеї справедливої революційної боротьби. Не звернув увагу цей критик і на те, що Франко, вважаючи збройну боротьбу вимушеним заходом (дотеперішня критика взагалі апофеозувала рядки «а як війна кривава понадобиться»), не хотів людських жертв, розуміючи життя як найвищий і найцінніший дар на землі:

Милосердним треба вам бути
Задля всього живого!
Бо життя се клейнод, хіба ж є
Що дорожче за нього

[17, т. 5, с. 240].

«Франко слідом за Драгомановим, ворогом «гайдамацьких вибухів», в основу своєї роботи й своєї поезії, зокрема, кладе «шлях правди, праці й науки», — ширення вільної думки і європейської освіти — підготування мас до майбутніх пере-

мог», — відзначав П. Филипович [12, т. 25]. Подібну думку висловлював і М. Грушевський. Говорячи про саможертвну працю І. Франка для добра України, він акцентував на тому, що поет свою відповідальність перед народом насамперед вбачав у тому, щоб розбудити у ньому почуття «національної свідомості, почуття солідарності і віри в себе, свою працю і в свої сили...» «і в свою будучину як перші передумови його самоохорони» [2, т. 4].

Розуміння Франком громадянського характеру своєї музи, тих завдань, які він свідомо ставив перед своїм словом — «кинувши зерно нової думки та ідеї, скупити довкола них ширший гурт, громади віруючих і повести їх у бій за кращу будучність» [13, с. 2], — зумовили і образну специфіку його лірики. Це поезії-заклики до праці, до боротьби, декларативні за своєю суттю в найкращому розумінні слова. Декларація як художня форма, як виразник ідейної суті поезії, декларація, що впливає з поетового серця, гарячого і пристрасного; декларація не як проголошення холодних прописних істин, «що давала оклепана вільнодумна струя» [4, с. 31] (як зневажливо відгукувався про поезію Франка Г. Костельник), але як втілення автором своєї громадянської позиції, вияв його темпераменту. Кращі зразки публіцистично наснаженої поезії Каменяра незаслужено були потрактовані у свій час критикою як агітаційні твори, як риторика, римована проза (Ю. Яворський, Г. Цеглинський, М. Павлик, В. Щурат). Трохи обережніше про це говорили пізніше і А. Крушельницький, А. Ніковський, О. Дорошкевич та інші. Сам Франко вважав, що час вимагає «нової енергичної дикції». Тому таке вагоме місце в його поезії, як в нікого іншого в українській літературі, займають пісні-заклики. «Каменярі» стали неначе віршованою програмою покоління, що виступило разом з Франком. Гімн «Вічний революціонер» був його боевим закликом. «Не пора» від літ співається побіч національного гімну «Ще не вмерла Україна» в найбільш святочних хвилях... Молодий січовий рух розвивається теж з піснею «Гей, січ іде», а пісня «Який-то вітер шумно грає» стала гімном радикального українського руху в Галичині. Нарешті, пролог «До Мойсея»: тут найвищий пункт у творчості поета, слово до цілого українського народу, слово, яке говорить рідко і мають право його говорити тільки найбільші, — відзначалось у передмові до збірки поезій І. Франка «Вірші на громадські теми» (1913 р.) [13, с. 127].

На жаль, це Франкове «слово до цілого українського народу» у радянський час безжалісно і лицемірно приховувалось від того народу, бо такі поезії, як згаданий вже гімн «Не пора» (1880), «Ляхам» (1882), «Розвивайся ти, високий дубе» (1883), «Великі роковини» (1898), «Русинам-фаталістам» (1883), «Святовечірня казка» (1883) та інші, продиктовані почуттям найшляхетнішого патріотизму, не потрапили в жодне сучасне видання творів І. Франка (востаннє деякі з них друкувались у 20-х роках у Харкові).

Трагедією нашої національної культури є те, що таке глибоке коріння пустила у ній порочна думка про необхідність «очищення» геніїв. «Всі нації після смерті очищають своїх геніїв» [11, с. 2]; — писала ще у 1926 р. американська газета «Свобода», виправдовуючи своє трактування Франка. Це «очищення», оцінка Франка критиками під кутом зору тих ідей, які вони сповідували самі, призводило врешті-решт до фальсифікації поета. «Не можна до Франка підходити з національного погляду, якщо брати в цілому все його життя, діяльність і творчість», у «національному підході до Франка нема й потреби», — твердила газета «Комуніст» в 1927 р. [1, с. 5].

Великої кривди Франкові в останні десятиліття завдали ті популярні статті про нього в пресі, різних брошурах, шкільних підручниках, які витворили в уяві масового читача стійкий, досить звульгаризований стереотип співця-інтернаціоналіста, відірваного від національного ґрунту, позбавленого національного почуття.

Природа національного почуття у Франка складна — на одному полюсі вистраждана гірка правда: «Я не люблю її з надмірної любові» [17, т. 2, с. 185]. Згадаймо передмову до збірки «Галицькі образки», «Дещо про себе самого», пролог до «Мойсея», «Сідоглавому», «Великі роковини», «Русинам-фаталістам», отой потужний струмінь національної «самокритики» в інших його творах, за який він стільки витерпів від своїх сучасників. У інших народів Франко «був би оздобою, у нас він струється розпачем», — писала ще у 1897 р. газета «Буковина» [6]. На другому полюсі визнання: «Я чую себе насамперед русином» [17, т. 50, с. 148], ідеал національної самостійності: «...Синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концепцій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації — се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими, «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» («Поза межами можливого») [17, т. 45, с. 284].

Н. Кобринська у автобіографії зізналась: «Майже неймовірно, що на дійсні національні інтереси навів мене Іван Франко, якраз чоловік, котрий причинився найбільше до поборення у нас вузького націоналізму...» [5, с. 377].

Доля України, її майбутнє — ядро найвидатніших Франкових творінь. У всі часи і періоди — це «святая святих» творчості українського Мойсея, його «Храму Матері-музи». І немає ніяких підстав поділяти поезію Франка щодо повноти репрезентацій у ній національних співів на два періоди — період юного Франка, наскрізь перейнятого загальнолюдськими ідеалами справедливості, братерства, волі, та час пізніший, коли він весь віддався праці на національній ниві. Так, у 1880 р., коли

створювався потужний гімн «Вічний революціонер» з його загальнолюдською основою, Франко напише ще один гімн — національний «Не пора» із рядками палкої клятви служити справі визволення України до загибелі:

У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю і щастя, і честь
Рідний краю, здобути тобі!

[14, с. 73].

Тема українського народу у Франка драматична, трагічна і водночас благословенна. Поезія «Моя любов» — одна з небагатьох у Франка, де захоплення красою України: «Вона така гарна, сяє так Святою чистою красою» [17, т. 1, с. 83], запевнення в любові до неї звучать прямим текстом, висловлюються неприховано і щиро. Однак образ України, розуміння її історії у Франка значно глибинніші. Не замилювання красою України, її природою, її історією визначають пафос національних співів Франка. Взаємозв'язок часів (минуле, теперішнє, майбутнє): яскраво проявився у розумінні Франком історії рідного народу, яку оцінював не тільки з позиції сучасного, а й з думкою про майбутнє (згадаймо вистраждане: «Від сорому, який нащадків пізніх палитиме, заснути я не можу» [17, т. 5, с. 212]). Бачив прояви величі у минулому рідного народу і з цією колишньою славою пов'язував надії на кращу будучину: «Вірю в силу духу і в день воскресний твого повстання» [17, т. 5, с. 212].

Боліли І. Франкові тисячолітні страждання України («Тяжкою зморою лежить на мні твоя минувшина, мій краю» [17, т. 2, с. 462]). Повинні ці криваві рани заболіти і сучасникові в його не менш трагічному сьогоденні, пробудити бажання діяти, боротись. Звернення до минулого має викликати у сучасника сором за ті «чому і доки», на які так багата історія України:

І чом відступників у нас так много?
І чом для них відступництво не страшне?
Чом працювать на власній ниві стид?

[17, т. 5, с. 88].

Переймаючись долею України, пошматованої між двома імперіями, поет бажає бачити її незалежною, вільною, «без чуда божого і без інтервенції заграничних держав» [16, с. 127].

Будущина України яко «нації, здібної зайняти місце в хорі інших культурних націй» [17, с. 404], бачились Франкові тільки у єдності всіх українських змелів:

Встане славна мати Україна
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяна-річки
Одна, нероздільна.
Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,
Згорне мати до себе всі діти
Теплою рукою.

(«Розвивайся ти, високий дубе») [14, с. 4—5].

Сповідуючи «братерство велике всесвітнє», Франко при цьому боронить Україну від «тяжкодбайливого крила» іноземних поневолювачів, облудних запевнень у любові польської шляхти:

Братаймось! — Кричиш і над нами
Знов панство нове закладаєш,
Немов від братерства словами,
Братерського серця не маєш

(«Ляхам») [14, с. 74]

і російського самодержавства:

І понесуть мої війська оту любов
Мільйонами штиків і сотнями гармат
До поневолених «братушек і рабов»,

(«Царські слова»)

так і новітньої доктрини російських соціал-демократів: «...Соціал-демократизм стає ворожо як против усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [17, т. 45, с. 272].

Розуміючи важливість історичного моменту як «великої пори», вагоме місце у своїх національних співах Франко надає закликам до праці «на власній ниві і на власнім полі», до єдності, до згуртованості. І через усвідомлення того, що настала пора для «України жить», поет бачить запоруку щасливої будущини України у готовності полягти за її волю у «завзятій, важкій боротьбі»:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі...

[17, т. 5, с. 212].

І тому заключний акорд багатьох патріотичних поезій І. Франка оптимістичний.

Свято вірячи у щасливу долю всього людства, свого народу, поет розуміє, що сам він не дочекається кращого життя і свободи. Ліричний герой Франка крізь призму трагіки і драматизму життя в сучасному, які викликані рядом чинників як особистого, так і суспільного характеру, через оцінку минулого з погляду сучасного як безвартісного («Робив без віддиху, а зроблено так мало» [17, т. 3, с. 16]), приходить до трагічного розуміння безперспективності для себе у майбутньому, не бачить перед собою ніяких горизонтів, крім невідворотного кінця.

«Владу вже скоро-скоро» [17, т. 3, с. 152] — скорбний мотив багатьох пісень.

Коли ж ліричний герой усвідомлює свою долю в єдності з долею народу, коли своє майбутнє пов'язує із майбутнім народу, тоді приходить віра, що і йому, як частці цього єдиного цілого, — народу з майбутнім, — судилась щаслива доля: «Я син народу, що вгору йде» — і в цій перспективі його життя «пролог — не епілог».

Сучасники поета, назвавши його Вічним революціонером, Каменярем, Мойсеєм, з'єднали воедино образ самого митця з найглибиннішими творіннями його духу. Відома Франкова, здавалось би, суто естетична теза про зв'язок «твору з творцем, а творця з окруженням» дістає несподіване і широке прочитання і в часових параметрах. Акумулювавши у собі духовну міць і велич багатьох поколінь українського народу у минулому, ставши вчителем та ідейним керманичем сучасників, Великий Поет належить будущині.

1. Василенко В. Франковий день і франкознавство // Комуніст. 1927. 29 трав. 2. Грушевський М. Апостолові праці // Україна. 1926. № 6. 3. Ефремов С. Співець боротьби і контрастів. К., 1913. 4. Костельник Г. Ломання душ. Львів, 1923. 5. Кобринська Н. Вибрані твори. К., 1958. 6. Маковей О. Любить чи не любить (Громи на д-ра Івана Франка) // Буковина, 1897. № 97. 7. Маковей О. Ювілей 25-літньої діяльності д-ра Івана Франка // Львів. наук. вісн. 1898. Т. 4. 8. Мовчан П. Засіялись на камені?.. // Літературна Україна. 1990. 25 січ. 9. Розанов В. Легенда о великом инквизиторе. СПб, 1906. 10. Спогади про Івана Франка. К., 1981. 11. Українська громада. Нью-Йорк, 1926. 28 серп. 12. Филипович П. З новітнього українського письменства: Історико-літературні статті. К., 1926. 13. Франко І. Вірші на громадські теми: Ювілейне видання. Львів, 1913. 14. Франко І. З вершин і низин: 2-ге вид. доп. Львів, 1893. 15. Франко І. Мій Ізмарагд. Львів, 1898. 16. Франко І. Молода Україна. Львів, 1910. 17. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986. 18. Яворський Ю. Верх и низы современной малорусской поэзии. Критический очерк // Беседа. 1894. № 2.

Стаття надійшла до редколегії 23.05.90

Л. П. БОНДАР, зав. лабораторією франкознавчих досліджень,
Інститут франкознавства Львівського університету

«Коли екстрими ся стрічають» (студія над Франковою новелою «Хома з серцем і Хома без серця»)

У поетиці Франка провідна роль належить прийомові контрасту, зокрема він був майстром парадоксальних перетворень. Узявши відомого персонажа, він наділяє його цілком протилежним змістом. Найяскравіше це виявляється в «Смерті Каїна», де перший злочинець і родоначальник усілякого вбивства взагалі раптом постає великим гуманістом і невтомним

правдошукачем. Такого ж «перетворення» зазнає у Франка святий апостол Хома, роль якого в новелі «Хома з серцем і Хома без серця» певною мірою структуротворча: від його образу він відштовхується, вифантазовуючи своїх персонажів, двійників-антиподів з одним ім'ям. На початку підкреслюється їхня спільність — обидва народилися під сільською стріхою, і з самого початку, від народження, опікувався ними їхній тезко: «Іх святий патрон, апостол Хома, був ласкав на них обох і показав на них великі чуда» [6, т. 22, с. 7]. Чуда ці справді великі — не вмерли від пошесті, не втопилися маленькими і т. д., одним словом, уникли всіх тих небезпек, які чигали на селянську дитину від дня її народження — тут стали б у пригоді об'єктивно точні статистичні дані про дитячу смертність в Австро-Угорській імперії, проте й без них ясно, що цифри ці жахливо високі, тому Франкова ідилія набуває моторошно гротескового відтінку, однак ці жахи бліднуть перед сучасним станом речей — згадаймо Чорнобиль і найвищу в світі дитячу смертність в Україні.

Як бачимо, «чудеса» в Франковій новелі, коли їх так можна назвати, гранично заземлені і кінчаються дуже скоро, дальший шлях героїв буденно спільний — важка дорога селянських синів до науки — школа, гімназія, університет, та труднощі ці вже цілком житейські, їх зумовлює не втручання небес, а реальна дійсність, якої, зрештою, не приймає ні один, ні другий Хома, та на цьому їх подібність закінчується. Як уже зазначалося, Франко будує твір на гострому протиставленні, яке винесене і в заголовок — «Хома з серцем і Хома без серця». Оце «з» і «без» певним чином формує структуру оповідання, де головною рушійною силою є діалог, суперечка персонажів; один із них — це рупор авторських ідей, другий — його цілковитий антипод.

Що головніше було для Франка — звеличити першого чи розвінчати другого? Либонь, друге. Це підтверджується хоча б тим, що кожен із розділів закінчується бодай підсумовуючою реплікою Хоми без серця, якщо йому не вдається остаточно покласти супротивника на лопатки. Це вже бачимо в першому розділі, де відбувається знайомство персонажів, що є одночасно і зав'язкою твору: двоє студентів по-різному реагують на поведінку п'яного суб'єкта, який серед білого дня вивалюється з дверей шинку просто на львівський брук. Хома з серцем силкується йому допомогти, поставити на ноги, журиться, щоб бідний робітник не постраждав, тоді як Хома без серця іде за поліціантом, бо вважає, що бідні робітники не мають звички напиватися з самого ранку в будень. Рація виявилась за Хомою без серця, бо «бідний робітник», підвівшись на ноги, напався на Хому з серцем, звинуватив його в крадіжці грошей і годинника, ще й одяг йому понищив. Ця перша поки що комічна поразка є ніби прологом до майбутніх програшів Хоми з серцем, який скрізь поступається Хомі без серця (винятком хіба може бути другий розділ), аж до останнього непорозуміння між ними, яке

закінчується трагічно — смертю від розриву серця м'якого, перечуленого Хоми і ще одним доказом справедливості міркувань Хоми суворого й іронічного. Звичайно, убиває Хому Бідолаху не логіка Хоми Галабурди, а логіка самого життя, якої не зумів пізнати перший, проте добре зрозумів другий.

У чому ж суть конфлікту цих двох суб'єктивно чесних людей? Обидва вони хочуть змінити світ, який їх не влаштовує, та різними шляхами, і саме це розводить їх настільки далеко, що всяка спільність між ними виключається. Це питання про шляхи боротьби, а точніше, про шляхи зміни світу, зміни людини було кардинальним на початку століття для І. Франка і його однодумців, у першу чергу М. Павлика.

Новела «Хома з серцем і Хома без серця» була написана в 1904 р. Цим же роком позначена і широко відома стаття «Що таке поступ?». Оце сакраментальне питання — що ж таке поступ? — і лежить в основі новели «Хома з серцем і Хома без серця». Стаття й художній твір перегукуються. Свої власні думки І. Франко вкладає в уста Хоми без серця, у його супротивникові не важко вгадати М. Павлика. Хоча б за зовнішніми ознаками: «Хома Бідолаха — се був невеличкий живий чоловічок із повним виразом, але звичайно меланхолійним лицем, з очима, майже все немов примглиними слізьми, з лагідним, м'яким, хоч не мелодійним голосом» [6, т. 22, с. 10]. Франкові сучасники легко розпізнали тут Михайла Павлика. Для Д. Лукіяновича те, що Хома з серцем — М. Павлик, не підлягало ніякому сумнівові. Досліджуючи, де мешкав Франко у Львові, він стверджує прямо, що частенько — на квартирі в Хоми з серцем, навіть не пояснюючи, що то за Хома з серцем, бо був переконаний, що всі знають Франкову новелу та її прототипів [1]. Мочульський писав, що в оповіданні «Хома з серцем і Хома без серця» Франко змалював своє ставлення до Павлика [3, с. 262]. Тут же Мочульський подає портрет Павлика: «Це був невеликий зростом чоловік, тендітний, слабосилий... з меланхолійним обличчям, з очима, немов «примглиними слізьми», з монотонним, напівсентиментальним, напівпроповідницьким голосом» [3, с. 261]. Очевидно, що Мочульський використав у своїх спогадах Павликову портретну характеристику з Франкової новели, навіть дещо процитував («очі, немов примглині слізьми»). Свідчить це про те, що зовнішність Павлика письменник схопив дуже точно.

Щоправда, свої зовнішні риси Франко дуже хитро «зашифрував»: «Натомість Хома Галабурда був високий ростом, трохи неповертливий, з лицем немов дерев'яним, із різким, сухим голосом і іронічним усміхом на устах» [6, т. 22, с. 10]. Та автобіографічне шило таки витикається з безсторонньо епічного міха авторської розповіді: про Хому без серця «злі язики говорили, що смертельно закохався в якійсь гарній польці, але силкувався тепер перемогти сю свою любов і сердився сам на себе та лаяв себе, що та нещасна любов не хотіла відступитися з його серця, неважаючи на всі ясні, як сонце, докази його

розуму» [6, т. 22, с. 11]. Фатальне кохання до Целіни Журовської, як бачимо, виявило себе не лише в «Зів'ялому листі» чи «Лелі й Полелі», відсвіт його падає на всю Франкову творчість, хочемо ми того чи ні. До речі, цей мініатюрний розділ, де є згадка про нещасливу любов героя, єдиний закінчується, так би мовити, перемогою Хоми над серцем, хоча, по суті, пермагає не він, торжествує любов — *omnia vincit amor!*, — якій Хома без серця протиставляє розум. Йдеться не тільки про любов-кохання, а про любов узагалі, любов до народу, яку так палко проповідує Хома № 1 і яку не менш гаряче відкидає Хома № 2: «До чого народові здасться наша любов?.. Народ потребує реальнішої поживи» [6, т. 22, с. 10]. І сам автор намагається прийти на допомогу своєму alter ego. Від абстрактної любові до абстрактного народу чи ж так далеко до вселенської проповіді любові до ближнього, а від неї і до безрозсудної віри? Тому-то, за авторським свідченням, Хома з серцем, «невважаючи на свій атеїзм, натура наскрізь релігійна і навіть схлонна до сектантства» [6, т. 22, с. 10].

Що ж, коли з любов'ю так просто не вдалося розправитися на початку Хомі без серця, то цю віру свого двійника він згодом розіб'є вщент. Зрештою, безкритичну віру Хома № 2 поборює вже при наступній зустрічі зі своїм опонентом, а саме віру в авторитети, якими б недосяжними вони не здавалися, що для супротивної сторони виглядає як справжнісіньке кошуństwo: «Чоловіче, вкуси себе в свій язик! Ти сказав хулу. Се ж ідеї найбільших геніїв людства Маркса і Енгельса! Се ж євангеліє новочасної людськості!» [6, т. 22, с. 13]. Проте це не може збити з пантелику ні автора, ні його скептичного героя: «Може, ти не зрозумів гаразд тих геніїв, а може, вони й помиляються» [6, т. 22, с. 14]. І далі вже цілком крамольне: Енгельс помилявся, бо ніколи не буде такої революції, «яка одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами» [6, т. 22, с. 14].

І тут нараз просто блискучий поворот думки: «Нема ніяких визискувачів, нема ніяких тиранів. Ми всі, бідні й багаті, всі ми пригнетені й визискувані. Але наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і трусливість. Ніякий соціальний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива» [6, т. 22, с. 14]. Ось той ключ, який нам дає в руки Франко, щоб ми, нарешті, зрозуміли, чому найбільша в світі остання революція не принесла очікуваних плодів — її ж бо робили такі самі, як Хома з серцем, що моментально хотіли ошчасливити людство, подарувати йому панацею від усіх соціальних хвороб заразом. Не вийшло, бо, як мудро резюмує Хома без серця, «кожний мусить пройти сю семінарію сам у собі і сам з собою, мусить виповісти війну апатії й шаблонові у всіх формах, мусить сам у собі і в своїм оточенні збудити і піддержувати тугу не за повими порядками, але за новими, вищими духово й етично, культурнішими людьми» [6, т. 22, с. 15].

Чи вчуємо хоч раз застережливий голос Франка? Чи він знову потоне у дружному хорі прихильників на цей раз уже не нових порядків, нового ладу (які вже доволі пристарілися!), а блискавичного наповнення прилавків та шлунків? Коли ж затужимо «за новими, вищими духовно й етично, культурнішими людьми»?

Досі все, що було між персонажами, торкалося лише, так би мовити, «слова» і тільки в четвертому розділі маємо справу з їхнім «ділом»: вони зустрічаються в тюрмі — один після організованого страйку, інший — після стихійної демонстрації, що скінчилася побиттям вікон у поліції й потерпілими з обох боків. Хома без серця різко засуджує такий «елементарний», а насправді несвідомо спровокований Хомою з серцем вибух народного обурення, і не стільки за непотрібні жертви, як за те, що таким чином створюється ілюзія боротьби за «здійснення якогось великого ідеалу, коли насправду се тільки переливання з пустого в порожнє» [6, т. 22, с. 19].

І ось тут остаточно розвіюється недоторканна святість соціалізму як релігії: «Але треба завсіди розуміти і вияснювати, що се не жодні справжні ідеали, не жодні святощі, а тільки виплоди нашого власного духу, форми нашого думання, що з нами разом минуть і мусять змінитися» [6, т. 22, с. 20]. Найбільше ж, у чому помилялися соціалісти-утопісти, — це те, що вони вважали можливою побудову такого досконалого суспільства, після якого будь-який розвиток уже неможливий. Це ж бо впливає з отієї безкритичної віри в ідеал — ось ще трошки, ще напружимося, а там буде — що? Та той же рай, тільки під іншою назвою — комунізму чи, за часів Франка, соціалізму. Тому-то такий категоричний Хома без серця в своєму запереченні цього антидіалектичного світосприймання: «Але поперед усього я не думаю, так як ви, що, досягнувши якийсь, хоч би, по-моєму, ідеальний, соціалістичний лад, ми вже тим самим станемо на точці, де історія зупинить свою течію і розвій, знайде собі мету, з якої вже нікуди йому буде рушити далі. Отсього я не думаю і таке думання вважаю догматичним і наївним» [6, т. 22, с. 22].

Але є ще інша небезпека, також актуальна зараз, про що мова йде в заключному розділі Франкового твору. Остання зустріч, останнє зіткнення героїв, де остаточно розставляються крапки над і. Вона відбувається через багато літ, коли один із них — Хома без серця — уже накопичив чималий досвід таких критикованих раніше «малих діл», тобто реальної практичної діяльності серед селянства, а другий — Хома з серцем — залишився, як і був, «агітатором, газетярем, борцем у великій, все-світній боротьбі праці з капіталом» [6, т. 22, с. 23], і нажив на цьому чималий політичний капітал. Проте не мав він і іже з ними морального задоволення, бо все пішло не так, як вони собі гадали: хитрий уряд відкрив широку дорогу мирному розвитку, організації, парламентаризмові, і народ перестав квапитися до революції. Мало того, цей, так щиро люблений, ідеа-

лізований колись народ почав псуватися: «Люди не мають тепер за що боротися, нудяться, розкрадають гроші в касах, сваряться за особи і свищуть на принципи» [6, т. 22, с. 25]. Здається, життя довело безглуздість ілюзій Хоми з серцем і рацію Хоми без серця. Однак Вічний агітатор так просто не здається, він будь-що-будь хоче революції, твердить, що в ім'я тих же бідних людей, та чи не для задоволення власних амбіцій, тільки для того, щоб лише сталося так, як записано в «новочасному євангелії», себто не від життя йдеться, а від догми? І заради цієї догми чи утопії організовуються пожежі, аварії, пограбування банків і т. д. — одним словом, увесь арсенал сучасного тероризму, мафії — від чого починали (облагодіяти людство!) і до чого прийшли... Не може зрозуміти Хома з серцем, що насильно не можна нікого зробити щасливим і вільним. Як вирок догматичному соціалізму звучить висновок, що його проголошує Хома без серця: «Свобода — се не ланцюг, який можна склеїти в огні і сформувати ударом молота. Свобода се кошовий плід, що досягає і набирається солодощів у сонячній світлі й теплі» [6, т. 22, с. 28].

Після такої сентенції Хоми з серцем нічого не залишається, як визнати свою поразку, що він і робить, проте вже не може відмовитися від терористичних акцій, які задумані, — тут уже не він керує, події вириваються з-під його влади, це також уже те, що ми бачили — система насильства виходить із-під контролю тих, хто її створив, став над ними, перестає бути підвладною, діє ніби сама собою, розширюючи коло жертв, захоплюючи в нього і самих катів, урешті доходить до всеохопного моторошення ГУЛАГ'у. У Франковій новелі, щоправда, лише початок цього звиродніння, квіточки — «велика пожежа», «кроваві розрухи», однак і їх не може знести велике чутливе серце наївного, суб'єктивно чесного Хоми № 1 — воно розривається.

Мотив «серця» в новелі наскрізний, він лежить, так би мовити, «на поверхні». Ідеться не лише про заголовок, а й про розвиток, про варіації цього мотиву. Тут Франко, як і скрізь, удається до свого улюбленого прийому — контрастного наповнення образу. Він полягає не тільки в протиставленні «з серцем — без серця», а головним чином у тому, що вкладається в те поняття. «Серце», «з серцем» — то звичайно щось таке, що викликає симпатію, романтизує, вивищує, «без серця» — рішуче знижує, відвертає від себе. Та ба — у Франка, як завжди, діється навпаки. Хоча в вирішальний момент словесної дуелі, коли вже немає чого сказати, Хома Бідолаха кидає в обличчя своєму супротивникові: «Ти без серця!», «Ти без серця і тому так остро судиш», авторські, а з ними й читацькі симпатії на боці «безсердечного» Хоми. Він урешті-решт кладе край усіляким «сердечним» ілюзіям та звинуваченням у безсердечності. Коли спочатку він просто відмахувався від них як від чогось несуттєвого: «Ат, стара байка», то в кінці він заявляє: «Ліпше не мати серця, як мати його на невідповіднім місці» [6, т. 22, с. 29]. Тобто: політика судять не за добрі наміри, а за його

справи. «Історія також без серця» — цей, один із найдошкульніших афоризмів Хоми № 2, не залишає жодних шансів Хоми № 1 на виправдання перед судом нащадків. Безкомпромісність героя — це безкомпромісність самого Франка, який навіть перед лицем смерті не прощав політичних помилок своїм колишнім однодумцям, що доводить текст його промови над могилою Павлика.

Ще одним підтвердженням того, що головним для Франка в оповіданні «Хома з серцем і Хома без серця» був викривальний аспект, свідчить його первісний задум. Це мала бути казка «Хома з серцем», і початок її, що зберігся, цілком відповідає жанровій настанові. Вона починається із зустрічі двох міфологічних персонажів — Долі й Біді, які прямують до хати вбогої вдови Іванихи, яка має ось-ось вродити дитину. І от біля купелі відбувається своєрідний торг поміж Бідою та Долею відносно подарунка новонародженому. Біда пропонує, а Доля відкидає: «Гарна жінка — великий клопіт», «Багато грошей мати, то як на бистрім коні їздити — можна голову зламати», а як зробити хлопця паном, то в такім разі треба б йому серце заморозити. Тоді остання пропозиція Біді: «Ну, то не дай йому нічого більше, лиш одно велике та гаряче серце» [6, т. 22, с. 505].

Франко зрезигнував з цього казкового, так динамічно закреного зачину — на півтора сторінках тексту вмістилося так багато, надзвичайно вияскравлені образи Долі, Біді, Іванихи, експресивно заакцентована картина селянських злигоднів, однак без сентиментального народницького надриву, а з якимось іронічно-мужнім усміхом. Залишається тільки гадати — чому автор його відкинув? Чи то йому знадобився викривальний аспект, який начисто відсутній у попередньому начерку? Чи то орієнтація на німецького читача — оповідання було вперше опубліковано в недільному додатку до газети „Die Zeit“ — примусила відмовитися від образів Долі й Біді як занадто «слов'янських», а значить, незрозумілих для віденської публіки, і натомість вдатися до загальноприйнятого для європейців «інтернаціонального» образу євангельського Хоми? У всякому разі це не зашкодило теорові.

Тут треба було б принагідно домовитися щодо його жанрового визначення. Називають його оповіданням, можна відшукати в ньому й новелістичні прикмети; якоюсь мірою це новела, що складається з невеликих новелок-розділів, бо ж у кожному з них — зіткнення, дуель, яка закінчується, щоб початися знову, і лише в кінці — справді кінець, раптова смерть героя. Як особливість твору слід зазначити таке: якісь події відбуваються тільки на початку і в кінці, усе решта — лише словесний герць, який, проте, весь час тримає читача в напрузі, статичності немає, повсякчас є рух думки.

Можна було б визначити жанр твору як памфлет і як притчу, є і на це підстави. Сам Франко, хоча в останньому варіанті не дав жодної дефініції, проте вмістив його в збірці з підзаголовком «Казки і сатири», — і з обома визначеннями можна

погодитися. Про сатиру говорилося вже багато, а от казковість — чи є вона, чи залишилась тільки в первісному начерку разом із жанровим окресленням? Випадає радше говорити про міфологізм, аніж про казковість. Зрештою, міфологізм не заканий казці, він швидше є її неодмінним атрибутом, саме казка донесла до нас багато міфологічних елементів, і це стало об'єктом наукових досліджень [4].

Доля — надзвичайно важливий персонаж у слов'янській міфології, втілення щастя, талану [5, с. 45]. Біда — так само міфологізований персонаж, це результат розщеплення на добру і злу Долю, яка виступає як Недоля, Лихо, Безталання, Горе, а в українському фольклорі — найчастіше як Біда. Франко розвинув цей образ в інших творах, а саме: «Як пан собі біди шукав», «Вандрівка русина з Бідою» — у цьому творі є згадка й про М. Павлика. Коли Біда потрапила до рук коломийських радикалів, що хочуть її розтерзати, Павлик заступається за неї:

Не рвіть її на штуки,
Не мордуйте захланно,
Треба з нею гуманно!

[6, т. 1, с. 136].

Отже, від первісного начерку Франко відмовився. Та не відмовився від міфологічного обрамлення, тільки поміняв його.

Замість слов'янських божеств з'явився в новелі святий Хома, і з'явився, либонь, не випадково. Він міг виникнути в письменницькому задумі завдяки імені героя — Хоми з серцем. До речі, це дещо грубувате, простонародне ім'я чомусь принадувало Франка: у його знаменитому новелістичному шедеврі «Сойчине крило» саме так насправді звуть головного персонажа. Се ж бо екзальтована героїня «між трьома серіями поцілуїв і пестошів його з руського Хоми... перехрестила на італійського Томассо, а сього здрібнила на Томассіно, а цього вкоротила на Массіно» [6, т. 22, с. 63]. Герой же цей — на початку палкий реформатор існуючого ладу, що скоштував уже й тюрми (чи не можна цю автобіографічну деталь поширити і на «простяцькість» імені героя — адже Іван для певної категорії людей звучить так само по-мужицькому, як і Хома?), а наприкінці — замкнутий у своїй шкаралуші, глухо відгороджений від дійсності мізантроп, відлюдько, розчарований у людстві і перш за все в жіноцтві. Вибір імені у Франка не випадковий, одні з них, особливо жіночі — Ольга, Целіна (Регіна) — мають якусь магію для нього, тому він не боїться звернутися до них іноді й вдруге, його не лякають повтори мотивів, повтори імен, він, очевидно, укладає в ці повтори якийсь свій, глибоко затаєний зміст. А є в цьому ще й той зміст, неясний, може, і для самого автора, що виривався десь із надр підсвідомості, — міфологічний, бо ж повторність, циклічність — це одна з ознак міфологічного світосприймання.

Називаючи героя Хомою і в першому, і в другому випадку, Франко мав на увазі і його євангельський зміст, та ще більше

той, який закріпився за цим образом у народному уявленні — Хома невірний, тобто той, який нічого не сприймає на віру, що відбилося і в прислів'ї: «Не помагає — не повірить». Певним чином цей біблійний персонаж набув специфічного, щиро українського забарвлення. Національній вдачі, яка зуміла парадоксально поєднати найвитонченіший ліризм (пісня) із найрізноманітнішою, за висловом М. Бахтіна, «сміховою культурою», несподівано виявився близьким і навіть рідним отой дивак, що не повірив жодним розповідям про Христове воскресіння і заявив, що доти не ввірує, аж поки не доторкнеться власними лучками до його ран — справді, невірний. Саме оце «невір'я» імпонувало Франкові. Безвірниками, які при всьому ще й відкидали безоглядну віру в Бога, були й перші в Галичині соціалісти. Чи ж не тому ще це ім'я вплило в «Хомі з серцем і Хомі без серця» і в «Сойчиному крилі?» Щодо другої новели, то про це можна лише здогадуватися. Але вона друга і за часом написання, так що можна сказати, що вона якоюсь мірою розвиває мотив першої. Герой її, очевидно, соціаліст, та його громадська діяльність відтіснена на задній план інтимними переживаннями закоханих; зрештою, його суспільна активність — то лише передісторія: зазнавши любовної катастрофи, Массіно цілковито занурився в світ самотності й «чистого мистецтва», витворивши химерну ілюзію такого собі вельми затишного культу сибаритства. Тому-то герой дуже віддалено асоціюється зі своїм євангельським тезком, між ними така ж подібність і така ж розбіжність, як між звучанням імен «Хома» і «Массіно».

У новелі ж «Хома з серцем і Хома без серця» цей зв'язок прямий. Тут маємо пряму вказівку на родовід обох головних персонажів. Обох хлопців «святий Тома... не випустив... з-під своєї опіки, вони не зробилися безхарактерними, як не один із тих суб'єктів, що видобувся з безодні вбожества, зробилися острі на язик, правдомовні й невірні, як сам їх святий патрон» [6, т. 22, с. 7]. Ця характеристика більше підходить одному з них, тому що згодом став Хомою без серця. Не забуваймо, однак, що Франкова новела є однією з варіацій теми так званих близнюкових міфів. Близнюкові міфи найчастіше подають двох братів як антиподів: один із них «культурний» герой, який утілює творче начало, він робить щось неодмінно корисне, тоді як інший брат («трікстер») уособлює руйнівний початок, знищує те, що створене (наприклад, Прометей — Епіметей). Ця міфологічна схема повністю накладається на Франкову новелу: Хома без серця — натура творча, а Хома з серцем, незважаючи на всю його сумирність, здатний викликати урешті-решт тільки пожежі, розрухи, паніку. До речі зауважимо, що «близнюковий міф», коли до нього долучити ще й мотив двійника — один із найпродуктивніших у творчості Франка. Згадаймо «Леля й Полеля», «Похорон», «Поединок». Очевидно, Франка захопила глибинна діалектика міфа, можливість зіткнути два протилежні начала, і у той же час вивільнити несподіваний художній

ефект з тієї ситуації, коли «екстремі ся стрічають» і зустрічаються так близько. Джерело цієї єдності-протиріччя Франко брав перш за все зі своєї душі, тому-то можна говорити не тільки про ототожнення авторського «я» з героями «Похорону» чи «Поєдинку», а й про ідентичність з біблійними персонажами, нібито зовні об'єктивізованими — Каїном, Христом, зі святим Хомою.

Парадоксальна діалектичність цього персонажа закладена вже в самому Святому письмі: ім'я його і в грецькій, і в давньогрецькій, і в давньоєврейській мові означає «близнюк». І не просто «близнюк», а «близнюк» самого Ісуса Христа. Гностична традиція подає Хому як єдиного апостола, що удостоївся одкровення про таємний зміст Христового вчення [2, т. 1, с. 569]. Отже, уже тут дивна суперечність: з одного боку, «близнюк», з другого — «невірний», на перший погляд незбагненна суперечність, яких, однак, чимало в Біблії і які й складають її неперехідний чар — оця непокєднуваність, яка, проте, покєднується, завжди манить до себе таємницею, прагненням розгадки і пересічного читача, і читача кваліфікованого, творчого, письменника, який має можливість щоразу по-новому інтерпретувати її «вічні образи» й мотиви. Франко теж черпав повною пригорщею із цього повносилоого джерела, приносячи з нього своєму народові цілющий напій, на противагу духовним наркотикам, що ними, як сам казав, ніколи не шинкував. Звичайно, було б надто примітивним шукати у Франковій новелі прямої відповідності текстові Святого письма. Та не можна опертися спокусі все ж спробувати прослідкувати цю відповідність, бо як-не-як вона, хоча нібито й непомітно, існує, проте виявляється дуже і дуже опосередковано, і тому при її відшукуванні треба більше всього боятися тупої прямолінійності, проти якої повстає не тільки ідейний зміст, а й художня структура твору. Отож зробимо таку спробу.

Один із наших «близнюків» — Хома без серця — повністю співвідноситься з образом свого біблійного патрона.

Цє він невірний і зарозумілий. Його ж тезко Хома з серцем, як уже говорилося, нічого спільного з ним немає. Близнюком святого Хоми був Ісус Христос, то чи не можна перенести цю паралель і в Франкову новелу? На перший погляд, це цілком умотивовано. Хома з серцем нагадує Христа «пророцькою» силою своїх публічних виступів на багатолюдних збіговиськах, а також здатністю подвигнути маси на будь-яку акцію, умінням згуртувати навколо себе учнів, однодумців. Він несе масам «новочасне євангеліє» класової боротьби, проповідь любові тільки до «пригноблених і бідних», а головне — він безоглядно і щиро вірить сам і захоплює, надихає всіх коло себе своєю вірою — то чим не Христос? Проте Франко вустами «справжнього» Хоми (виявляється, можна підроблятися й під «невірного Хому», щоб тобі повірили) розвінчує його «близнюка», доводить, що він ніякий не Христос, а соціалізм — ніяке не «новочасне євангеліє», потрібно працювати, а не творити нові еван-

гелія, євангеліє вже створене, немає потреби в інших, зате є потреба в Правді, Красі, Добрі, цих найвищих людських цінностях, які для прагматичного Хоми без серця зосередилися в одному понятті — праці для народного добра. Таким чином, основний прийом, яким конструється образ Хоми з серцем, — це заперечення. І не тільки заперечення його конкретних висловлювань і вчинків, яке здійснюється послідовно через систему маленьких катастроф, що усі разом призводять до трагічного фіналу, а й як концептуальне розвинчання. Хома з серцем весь час не той, яким йому належало бути, і навіть не той, яким йому хотілося бути. До того ж він непросто змінює свою натуру, що не може пройти безслідно. Коли Хома без серця — це за всіх умов все той же Хома, і хоча він зазнає якихось змін під впливом свого діяльного життя, та це стається плавно, поступово, то Хома з серцем змінюється різко, справді революційно: мусив бути Хомою — ні, стану Христом, а виявилось, що Хомою бути перестав, а Христом не став. Отже, повна втрата власного обличчя, загальнолюдських цінностей, і він мусить зійти зі сцени разом з усіма своїми хибними ідеями, що завели його (і якби тільки його!) у безвихідь. Така еволюція цього євангельського персонажа у Франка.

Виникає питання: а навіщо взагалі він потрібний у цій публіцистичній новелі, де головне не стилістичні прикраси, а енергія думки, безжальна логіка, безкомпромісний діалог? Нагадаймо, що у Франковому творчому доробку вже була, так би мовити, «чиста» публіцистична новела-диспут. Це «На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901». І ця її, коли так можна висловитися, майже «стерильна» публіцистичність призвела до того, що впорядники Франкового 50-томника відмовили їй у праві називатися новелою і помістили серед наукових праць у 45 томі. Міфологізація дала можливість Франкові «охудожити» суху матерію філософської дискусії, розширити її рамки, надати їй масштабності, змістити акцент у бік вічності вимodelьованих у новелі колізій — отих «екстрем», що при зустрічі викреслюють таке могутнє світло, яке здатне і зараз осяяти тернисті дороги нашого сучасного поступу.

1. *Лукіянович Д.* Мандрівка Івана Франка по львівських квартирах // *Радянський Львів*. 1945. № 4. 2. *Мифы народов мира* в двух томах. Энциклопедия: В 2 т. М., 1962. 3. *Мсчальський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896—1916 // *За сто літ*. К., 1928. Т. 3. 4. *Померанцева Э. В.* Мифологические персонажи в русском фольклоре. М., 1975. 5. *Потебня А. А.* О некоторых символах в славянской поэзии... О Доле и сродных с нею существах. Х., 1914. 6. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986.

Стаття надійшла до редколегії 17.04.90

Художній час у бориславському циклі І. Франка

У розвитку української реалістичної прози важливе місце займають бориславські твори І. Франка. У них відображено широку панораму дійсності епохи зародження капіталізму на Галичині. Ці твори, відзначаючись багатоплановістю, становлять своєрідну єдність з точки зору жанрової природи — цикл, сукупність завершених і автономних текстів. У його структуру входить роман, повість, оповідання. Вони між собою відрізняються композиційними формами, авторською точкою зору, висвітлюють дійсність то від імені оповідача, героя, автора, то поєднуючи об'єктивну манеру розповіді з розповіддю від першої особи.

Сюжетотворчим началом творів цього циклу стає то людська доля, то подія, що має важливе значення для життя народу і краю, змінюючи його економічний, соціальний уклад. Жанр епічного циклу переважно відтворює «прозаїчне» становище світу, хоча у його структуру проникають і героїчні моменти, пов'язані з розповіддю про боротьбу робітників з капіталістами, коли особливо виразно проявляється мужність, відвага, героїзм пролетарів.

Бориславський цикл становив собою нове й оригінальне явище в українській прозі. Він поглиблював її аналітичні можливості, відкрив нові грані у художньому освоєнні дійсності. Письменник розширив ідейно-естетичні пошуки з опорою на нові, почерпнуті з реального життя конфлікти, створив образ позитивного героя з новою програмою дій. Все це вимагало нових підходів до змалювання дійсності, вело до об'єднання в ціле окремих жанрових утворень, до взаємодії, притягання окремих частин, до творення такої структури, як цикл, що, за задумом Франка, найбільш відповідає реалістичному типові творчості. Саме у циклі і виявилися епічна широта, панорамність, аналітизм, відбилися глибокі ідейно-філософські прозріння трудівника під впливом робітничого руху, психологізм — все це модифікувало реалістичну прозу, стало важливим фактором збагачення реалізму.

Бориславський цикл ґрунтується на особливих зовнішніх і внутрішніх зчепленнях між окремими його складовими частинами, які виступають як рівновеликі в естетичному плані, єднуються вони на основі ідейно-естетичного задуму автора, його концепцій людини і дійсності, естетичних категорій простору і часу тощо. Єдність досягається й іншими компонентами. Зокрема, характерною особливістю циклу Франка є його панорамність. Охоплюючи типові картини буржуазної дійсності, цикл чи особлива естетична структура дає цілісну концепцію дійсності. У циклі життєвий матеріал змальовується немовби у

трьох вимірах: подаються історичні корені тих чи інших подій, долі героїв, їх передісторія, зображується час «тоді», те, що відбулося, але в цілому увага автора зосереджена на подіях, що відбуваються «тепер», хоча письменник передбачає і майбутнє своїх персонажів. Таким чином, за широтою охоплення матеріалу, за перспективою зображення дійсності з її історичним корінням бориславські твори становлять справжню епопею, що подає долі окремих людей на тлі суспільних процесів. І якщо Бальзак, Золя ставили серед собою завдання показати все життя суспільства, то не можна заперечувати, що й Франко ставив таке завдання; ця епічна настанова автора знаходить вираження в побудові бориславських творів, в їх панорамності.

Панорамний принцип розповіді в епічному циклі зумовлює розімкнутість сюжету. І справа не тільки в тому, що в оповіданнях і повістях письменника діють одні й ті ж персонажі і відтворено одні й ті ж події, а в цілісності і єдності циклу як особливої художньої форми, що засвідчила тенденцію переходу письменника від атомізованого сприйняття і осмислення життя до концептуального, цілісного, синтетичного.

Отже, бориславський цикл Франка — це розгорнуте полотно з серією швидкозмінних епізодів, огляд багатьох фактів та їх осмислення, нагромадження подробиць життя персонажів, подій, історія людей, переплетіння їх долей, широкий розмах у відтворенні загальної картини світу. Цей цикл творів письменника нагадує фреску: у «циклі-фресці» оглядаються різноманітні картини життя, різні пласти суспільства. Ось чому багатопланова оповідь несе у собі поліфонію тем і мотивів, багатоголосся оцінок, суджень про життя і людей. «Серія бориславських образів» [3, т. 48, с. 327], як І. Франко називав свій цикл, відкривала широкі можливості для зображення народного життя. Водночас панорамний принцип творів, поєднуючи епічний, ліричний і драматичний спосіб зображення дійсності, відкривав широкі можливості для хронотопу. Письменник переносить читача то в 1846 р., коли у районі Борислава були знайдені багаті поклади нафти і куди з різних країн Європи ринули підприємці, то зображує наступні десятиліття, коли бурхливо утверджувались капіталістичні правопорядки і між двома класами — капіталістами і робітниками — точилася боротьба, «війна між капіталом і працею» (М. Коцюбинський).

У художньому світі циклу цілі групи людей об'єднані у праці по видобуванню нафти. Проте вони й роз'єднані: одні збагачуються, живуть сито, заможного, інші — бідні, живуть напівголодно. Час у циклі протікає то бурхливо, то неквапно, але він незворотний (до старого немає вороття!). В оповіданні «Полуйка» оповідач переносить події на початок капіталізації Борислава, «тридцять літ тому», але доходить висновку, що «маєтків», «золота» робітник своєю працею за ці роки так і не досяг.

Франко ставив собі завдання відтворити всю поліфонію мотивів і тем Борислава. Для художньої реалізації цього задуму, для яскравого змалювання бориславської дійсності він шукав і нові можливості реалістичного письма. Зокрема як один із ефективних засобів використовує суб'єктивне сприйняття часу. У бориславському циклі існують такі способи передачі ритму часу. Перший полягає в зображенні рівної течії часу, що відповідає розмірній, ритмічній оповіді. Другий — драматичне зображення часу: тоді час тече то бурхливо, то повільно, що відповідає ритмові чергування гостродраматичних сцен з епізодами, коли події протікають неквапно, але напружено. Епічна розповідь у бориславському циклі відзначається різноманітністю форм поєднання і взаємопроникнення «психологічного» часу з часом історичним; Франко успішно використовує такі виражальні можливості художнього часу, як прийом ретроспекції, чергування часових ритмів, різноманітні прийоми «психологізації» часу, синхронізм і діахронізм дії, рухливість просторово-часових співвідношень тощо.

Відтворюючи картини життя, письменник указує на точні дати подій і докладно фіксує миттєві зрушення, що протікають у думках людини. Наприклад, у новелі «Навернений грішник» у самій хронології визначається її фабульний рух (час протікання подій) і сюжетний час (час розповіді про події). Календарний час веде читача до розуміння мінливості подій, що відтворені у творі: від перших ударів долі, смерті сина до наступних дуже трагічних перипетій. Часова панорама визначає не тільки різні етапи життя, але й долю головного героя новели. Сюжетно стрункий твір чітко окреслює часову циклічність: тут «історія катастрофи Василя синхронізована з природним часом, зі зміною пір року» [2, с. 69].

Ще складніше у Франка пов'язуються змістовне навантаження часу і переломи, які протікають миттєво, в думках і почуттях героїв. Час стає об'єктом мікроаналізу. Письменник фіксує відчуття часу у думках людини. Звідси — зміщення, як у повісті «Боа констріктор», часових понять, можливість зворотної течії подій. Такі зміщення є в оповіданнях «Ріпник», «На роботі», «Яць Зелепуга», але тут вони виконують дещо інші функції. В оповіданні «Яць Зелепуга» (1887) повернення в минуле допомагає збагнути передісторію героїв і їх теперішній «статус». Фабульний час визначає датування подій, вказує на часовий проміжок між ними, протікає у суворій відповідності із загальноприйнятими критеріями відліку: події відбуваються у Бориславі («хто перед тридцятьма роками проходив через Борислав» [3, т. 16, с. 335]), визначаються роки («так пройшли два роки від Яцишиної смерті» [3, т. 16, с. 339]), дні («вийде бувало брат рано на роботу» [3, т. 16, с. 338]), години («кілька годин просидів у своїй хаті» [3, т. 16, с. 346]), хвилини («його м'яке серце в одній хвилі всі ті справи пов'язало до купи...» [3, т. 16, с. 348]) тощо. Фабульний час у Франка співвідноситься із реальним, навіть часто визначається порами року. Проте

художній час (як встановлення особливих зв'язків між подіями й героями, як вираження авторських уявлень про дійсність, стаючи формою її пізнання) відіграє важливу роль у характеристиці героїв. Герої Франка мовби живуть у кількох часових площинах з різними системами відліку, а фабульний час перестає бути головним критерієм відліку подій, оскільки неповністю характеризує героя, його духовні поривання, змагання, злет чи падіння. Скажімо, Яць Зелепуга, прийшовши до думки про добування нафти на власному полі, стає добрішим: він думає про те, як допомогти бідній родині: «Відколи вияснилась йому ціль життя, то бачилось, що разом прибуло йому й сили, енергії й сміливості» [3, т. 16, с. 348].

Перебіг часу у творі передається не стільки через мінливість календаря, скільки через аналіз того, як дана мить здійснюється; Зелепуга наймає робітників, копає ями, але його гризе страшна тривога: чи доб'ється до нафти, чи вистачить грошей на виплату робітникам. У цих сценах час ущільнений: Яць не спав цілу ніч, шукав виходу із складного становища. Автор оперує такими поняттями, як життя, хвилина, ранок, «пора була вже вільна від польової роботи» [3, т. 16, с. 358] тощо. Часовий ритм у цих епізодах оповідання різко змінюється: він стрибкоподібний, бурхливий, неспокійний, як неспокійний у пошуку виходу із ситуації і герой. Рух часу передається автором через плин днів: «минув ще тиждень» [3, т. 16, с. 362], а далі час ще більш ущільнено: день, довга хвилина, «кілька годин тяжкої праці» [3, т. 16, с. 365], працював до полудня тощо.

Отже, тут художній час стає категорією сюжету: «минуло два дні — радше тяжкої муки, ніж роботи. Яць за ті дні постарівся о яких десять літ» [3, т. 16, с. 366]. Вирішується доля Зелепуги, і складний душевний стан героя розкривається в поєднанні реального часу з суб'єктивними часовими відчуттями. Особливо це виразно автор передає в останніх сценах оповідання, драматизуючи ситуації, в які потрапляє герой. Через внутрішні монологи і фіксацію часу автор, звертаючись до мікроаналізу думок Яця, подає психологічно точну характеристику героя. На зіткненні фабульного і суб'єктивного часу виростає протест Зелепуги. Він бунтує проти багатіїв, підприємців, «п'явок людських» [3, т. 16, с. 368]. Образ Яця Зелепуги набуває символічного звучання, як і образ ниви, за яку так міцно тримається селянин, протиставляючи себе підприємцям. І хоча він виявляє неабияку силу волі, енергію в боротьбі за своє місце серед власників нафти, все ж Яць Зелепуга як типовий представник патріархального села неспроможний вийти переможцем у боротьбі в умовах капіталістичних відносин, які так бурхливо наступали на Борислав, знищуючи на своєму шляху будь-які перешкоди в утвердженні капіталістичних законів. А тому в художньому просторі оповідання земля і нафтові ями виступають не як спільники й союзники хлібороба, а як ворожа йому сила. Відірвавшись від хліборобської праці коло землі, продавши її

капіталістам, селянин духовно деградує, пропиває гроші, стає пролетарем або гине. І Франко відкинув звинувачення про те, що в оповіданнях «Навернений грішник» і «Яць Зелепуга» він жалкує за патріархальним Бориславом. Ці твори, відзначив письменник, «зовсім не болять над долею галицько-руського хлібороба, але належать до циклу бориславських оповідань і малюють психологічні проблеми, які постають при зіткненні хліборобського життя з силою капіталізму» [3, т. 39, с. 43].

Селянин безсилий перед ходою часу, перед «силою капіталізму», що наступає на село. Нафтові ями, викопані на полі рільника, привид багатства і свободи — стають згубними для людей: у нафтових ямах гинуть сини Василя Півторака («Навернений грішник»), Іван Півторак («Боа констріктор»), вони є причиною смерті Яця Зелепуги, як і інших героїв бориславського циклу. Нові відносини приносять трудівникам руйнування, смерть, каліцтво, духовне спустошення. Нафтові ями як символ капіталізму гублять живе, здорове начало в житті. Вони висмоктують кров, силу, здоров'я людей, з'їдають їх молодість і надії. Вони є втіленням жорстокої капіталістичної експлуатації трудівника. Пожираючи людське життя, вони й самі руйнуються, обвалюються, засипаються, мертвіють разом з людьми. Люди їх очищають, копають глибшими, але вони знову і знову роблять свою справу: безжалісно пожирають і робітників, і капіталістів, як у другій редакції повісті «Боа констріктор».

Образ нафтової ями вбирає в себе смисл конфлікту оповідання «На роботі». Проте у бориславському циклі творів Франка для підприємців нафтова яма — своя, їм належна, від них невідривна річ, власність, що приносить прибуток, багатство. Для робітників — чужа, ворожа сила, котра пожирає їх працю, життя. Це царство Задухи і Смерті. Але вона — частина соціального, трудового, побутового життя робітників і капіталістів. Діалектика процесу відчуження людини праці від плодів своєї праці (видобутої нафти, яку збувають вигідно для себе підприємці) передається в конкретній, життєво достовірній формі. Образ ями стає в бориславському циклі символом капіталістичних відносин — страшною зовнішньою силою, яка ще не підвладна робітникові.

Таким чином, у творах бориславського циклу хронотоп нафтової ями відіграє важливу сюжетнотворчу функцію. М. М. Бахтін писав, що хронотопи є організаційними центрами сюжету, подій твору. «В хронотопі зав'язуються сюжетні вузли. Можна прямо сказати, що їм належить основне сюжетнотворче значення» [1, с. 398]. Але діалектика часу і простору в хронотопі реалізується через співвідношення сюжетного й фабульного планів подійної системи.

Як бачимо, категорія часу є невід'ємною в бутті художніх образів Франка. В умовах краху патріархальних, усталених начал буття герої письменника сприймають хід життя не тільки як одне «тепер» («То тепер наш Борислав зовсім на пси зі-

йшов!» [3, т. 21, с. 7]), як несподіване лихо, але й у його закономірностях. Час пройшов, змінилося життя робітників, їх психологія. Якщо раніше, тобто тридцять років тому, як уточнює оповідач, старий ріпник («Полуйка») ще планував щось придбати із зароблених грошей для господарства або й зовсім повернутись у село й стати знову господарем, то тепер усе настільки змінилося, що «нині нема що й думати» [3, т. 21, с. 7]. За такою фіксацією часу, змін, що відбулися у житті, виникає можливість порівняти «тепер» і «колись», «тридцять років тому», задуматись над смыслом своєї праці на капіталіста. Поступальний хід часу, хоча й до кінця не зрозумілий героєві («Не розумію, як-то воно так діється, а так є»), становить глибинну течію, характеризує його концепцію дійсності. Ось чому час у творах Франка — це не лише хронологія, календар подій людського життя, а й своєрідний засіб саморозвитку характеру. Час наближує смерть одних і піднімає інших: він — пожирач буття. Але для автора час не безлика й небачена сила, що пожирає людей: він синонім поступу, розвою. Його людина зацікавлена зробити час людським, а тому вона — носій часу і його продукт. Герої несуть у собі не тільки теперішнє, але й минуле. Старий ріпник в оповіданні «Полуйка» згадує Борислав, коли тільки починалися капіталістична «гарячка» по видобуванню нафти і народний звичай «полуйки». Тоді були неглибокі нафтові ями, тепер вони — сто п'ятдесят метрів. Іншими були й стосунки робітників із підприємцями, які «стояли... о нашу ласку, поводитися з нами не так, як нині, бо самі ще були маленькі, ще... тільки зачали куштувати шилом патоки» [3, т. 21, с. 8]. Оповідач яскраво малює гуляння «правдивих» ріпників, які неначе забули за «час би до роботи», що про нього нагадує підприємець. Час для них немовби зупинився, вчорашні селяни, наймити гуляють, пропивають своє горе, проте для власника нафтової ями він тече «квапливо»: йде ж конкуренція між підприємцями: кожна хвилина для них — це «багатство», прибуток, гроші. Автор переводить стосунки людини і часу із дещо абстрактної, ворожої сили в сферу людських відносин і малює контрастні часові відрізки буття людини у просторі, хоча, як кожен відрізок, має кінець, так і час, відпущений людині, теж має кінець. Але перед кінцем рівні всі. І перед кінцем робітники відповідають підприємцеві: «Нас дідько візьме і тебе візьме. Ми погинемо ріпниками, ти здохнеш багатчем. Не бійся, твоє не втече» [3, т. 21, с. 9]. Проте минуле не перестає бути реальністю, воно відгукується у теперішньому дні.

В художньому світі оповідання «Полуйка» час відіграє важливу функцію, хоча предметом зображення є конкретні обставини й люди. Дія розгортається навколо нафтової ями підприємця Йойни, який приїхав у Борислав, щоб розбагатіти. Тут час виступає як засіб розкриття долі героїв, і зв'язок між фабульним часом і розвитком, розкриттям характеру людини, як і самої епохи, показується на прикладі дрібного капіталіста. Фабульний час протікає однолінійно. Проте сюжетний час

включає у себе зворотний напрям часу, є різні варіанти зміщення часових площин. Це пояснюється тим, що в «Полуйці» майже все зображено з точки зору оповідача, колишнього ріпника, а тому логіка сюжетно-композиційного розвитку в оповіданні в основному підкорена законам суб'єктивного, особистісного сприймання світу. Скажімо, історію «полуйки» оповідач виводить від перших років видобування нафти до 1874 р., пожежі у Бориславі; життя ж підприємця Йойни обірвалося значно раніше, через декілька років від початку видобування нафти; повідомляється і про сина Йойни Боруха, який «скапцанів зовсім, фірманить тепер у Дрогобичі» [3, т. 21, с. 10]. При цьому оповідач подає передісторію Йойни; До Борислава Йойна прийшов десь з гір, де добре розбагатів, гандлюючи волами, а тепер захотів ще більше розбагатіти у Бориславі. Тут він завідарма купив в однієї баби частку поля і на ньому почав робити два заводи, а баба «пішла по жебранім хлібу» [3, т. 21, с. 10]. Повідомляє оповідач, хто працював біля ям у підприємця. Їх було троє: оповідач Іван, Гриць Хомик, тепер вийт у Запалім, Іван Карпуз, недавно помер.

Послідовне розгортання дії ускладнюється введенням передісторії Йойни і його майбутнього, але це необхідно оповідачеві, щоб виразно намалювати епоху «первісного нагромадження капіталу», зобразити її у всій повноті і складності. Розповідь про «полуйку» переривається: вводиться ще історія взаємин між підприємцями Нutoю Граубергом і Йойною. Вона потрібна, щоб показати суть капіталістичної конкуренції між двома підприємцями. Оповідач не може тут заглиблюватись у минуле, у «передісторію» — він розповідає про теперішнє, малює змагання між капіталістами, розкриває їх вдачу, психологію. Наповненість часової структури досягається різними способами. Фіксуються дні праці біля ям, психологічний стан Йойни: «Видно було по нім, що аж трясеся, щоб швидко розбагатіти, бігає, нюхає, підганяє робітників, зазирає до ями» [3, т. 21, с. 10]. Робітники жартували над ним: ввечері приносили «кибель ропи», виливали в яму, а вранці показували йому, що «слиниться земля» — буде нафта. Вони «жартували» кілька разів, але нафти не було: «А Йойни починає вже терпцю не ставати. І не так терпцю, як дрібних...» [3, т. 21, с. 11]. Знову часова визначеність: «Ще кілька день Йойна ходив, муркотів, метикував, радився» [3, т. 21, с. 12].

У зображенні Нути та Йойни художній час виступає атрибутом характеристики. Вони підприємці-сусіди, їх ділянки з нафтовими ямами поруч. А щодо характерів, то «Йойна був захланний, хапчивий, при тім облесливий і швидкий до гніву», а «Нута був спокійний, любив жарту і кпини...» [3, т. 21, с. 12]. Оповідач відзначає, що вони ненавиділи один одного, кожен день сварилися, і в цих суперечках їх характери окреслюються найповніше. Звичайний, розмірений ритм різко змінюється: у розвитку сюжету значну роль відіграють діалоги, за допомогою яких і розкриває автор вдачі персонажів. Час біжить нестрим-

но. У кульмінації він охоплює ніч, коли робітники почали продавати Нуті «полуйку»: швидкий його плин передається «зараз», «хвилина», «півгодини» тощо. А далі рвучкий ритм відтворює сварку Йойни з робітниками. Мовлення суворо організоване. Воно — механізм індивідуальної й групової характеристики, розкриває множинність явищ у їх єдності, часову миттєвість. Розв'язка несподівана і трагічна. Коли робітники повідомили, що в ямі на долині з'явилася нафта, то за одну хвилину Йойна «у якійсь шаленій нестямі кинувся до ями і, розхриставши руки, припав ниць, щоб закрити собою те джерело багатства». Там він і загинув: «Кип'ячка, що мала дати йому багатство, дала йому смерть», — констатує оповідач.

Символ смерті, межі у відрізку часу, відведеного людині, дивним способом, як це буває і в житті, суміщається й сполучається з символом надії на майбутнє, щоправда, в її приземленому, меркантильному (для Йойни) варіанті. Ця обставина виразно характеризує час, епоху і її людей.

Оповідання «Полуйка» розкриває важливу грань естетичної концепції дійсності Франка, досліджує буття Борислава як центру нафтового промислу в Галичині. Цій меті добре прислужився хронотоп оповідання: час схоплено у його типових проявах. Він потоком лине на героїв твору, змінюючи їх психологію і світогляд. Звідси протиставлення двох часів, яке маємо на початку твору. У Франка образ часу «сходить» в образ Борислава, немовби розчиняється у його просторовій об'ємності, всезагальності як символу капіталістичного буття, що дуже хитке, нестійке, мінливе. Тому так співвідноситься «минуле» і «теперішнє» в житті Борислава і його мешканців. Тому часові параметри стають засобом розгортання подій і саморозвитку образів.

Отже, художній час у бориславському циклі творів Франка виступає важливим елементом для з'ясування авторської концепції дійсності. Досягненням Франка митця є розуміння часу не як однолінійної системи відліку, а як системи з багатьма параметрами. Час не тільки плине в одному напрямку, але й пульсує, протікає стрибкоподібно, зворотно, обернено. Це розширило виражальні й зображальні можливості творів, допомогло митцеві намалювати синтетичну картину життя, глибоко проникнути у суспільні явища й процеси, у внутрішнє життя героїв, створивши свою естетичну концепцію дійсності.

1. Бахтин М. *Формы времени и хронотопа в романе* // Вопросы литературы и эстетики. М., 1975. 2. Гизар З. П. *Грані психологічного аналізу* // Укр. літературознавство. 1985. Вип. 44. 3. Франко І. Я. *Зібрання творів*: У 50 т. К., 1976—1986.

Стаття надійшла до редколегії 15.05.90

«Притча про сліпця і хромця»: символіка «сліпоти» у творчості І. Я. Франка

Однією з найхарактерніших для творчості Франка рис можна вважати своєрідну «взаємодоповнюваність» його наукових і художніх зацікавлень, що найяскравіше простежується, зокрема, в дослідженнях давніх літературних пам'яток та їх художніх обробках.

У кінці минулого століття панував порівняльно-історичний метод, що передбачав віднайдення первинної версії, щодо якої всі інші варіанти могли бути представлені як «відхилення», і Франко майстерно володів відповідною технікою. Разом з тим він враховував, що текст не може функціонувати в результаті механічного переносу із однієї традиції в іншу. В новому контексті змінюється смисл його складників, що викликає трансформацію тексту в цілому. Більш того, встановлення стійких структурних компонентів тексту можливе лише в тому випадку, коли дослідник оперує декількома варіантами і різниця між ними підкорена певним правилам.

Особливий інтерес у Франка викликають «проміжні» версії літературних пам'яток, що забезпечують їх міжкультурну трансляцію і часто не співпадають з хронологічно першим варіантом. Цим, зокрема, пояснюється і інтерес до давньоєврейських апокрифів, які, на його погляд, були «...одним із найважливіших посередників передачі орієнтальних культурних компонентів на Захід» [1, т. 35, с. 301].

Аналізуючи матеріал, вчений тяжить до співставлення трансформованих варіантів і виявлення повторюваних смислових компонентів. При цьому його перекладацька і особливо літературна діяльність стає своєрідним доповненням наукового аналізу (див., наприклад, «Притчу про захланність» і статті «Притча про гадюку в домі», «Байка про вужа в домі»). Тим самим встановлюється єдність наукового і художнього методів, яка дозволяє характеризувати Франка як культуролога, що організовує багатогранні прояви своєї інтелектуальної діяльності відповідно з імпліцитною філософською концепцією культури. Установка на аналіз міжкультурних контактів, здійснюваних при допомозі контактів літературних, була, очевидно, стрижнем цієї концепції.

Одним із стійких смислових компонентів у Франка виступає символіка «сліпоти», що відноситься до біблійної традиції. «Сліпота» досліджується ним у зв'язку з апокрифічними легендами і притчами. Наприклад, розробляється сюжет про ритуальну сліпоту християнських неофітів, представлений обробкою легенди про хрещення Володимира в Корсуні («Хрещення Во-

лодимира»). Цей же сюжет в «Молитві за ворогів» аналізується шляхом співставлення легенди про Володимира з історією апостола Павла і легендою про Костянтина Великого [1, т. 39, с. 169—173]. Виявляючи прекрасну інтуїцію, Франко в цій легенді зафіксував зв'язок «сліпоти» з «проказою», котрий в Біблії зафіксований лише на рівні елементарної смислової структури. Досліджуються також символи, які стосуються сліпоти в локальних контекстах: зв'язок «риби» і «змії» [1, т. 31, с. 171], «перетворення» і «примноження» продуктів харчування [1, т. 39, с. 187—188, 191] та ін.

Однак центральне місце посідає «Притча про сліпця і хромця». До цього матеріалу Франко звертався неодноразово. В 1906 р. вийшла стаття «Притча про сліпця і хромця. Причинки до історії літературних взаємин старої Русі». В 1912 р. Франко опублікував текст притчі і його український переклад. У 1913—1914 рр. була здійснена літературна обробка притчі, відмінна від усіх існуючих варіантів.

Здійснене Франком дослідження «Притчі про сліпця і хромця» цікаве не лише відбором матеріалу і оригінальною методикою, але і світоглядною установкою: прагненням побачити за міграцією сюжету реальні механізми, що забезпечували їх відщеплення та творчу трансформацію в новому культурному середовищі.

Давньоруська притча про сліпця і хромця представлена в трьох варіантах. Найбільш розгорнута її назва: «Притча о человеческой душе и о теле, и о преступлении божьих заповедей и о воскресении телес человеческих, и о будущем суде и муке» приписується єп. Кирилу Туровському. Її зміст такий: Господар залишив сліпця і хромця стерегти виноградник. За ініціативою сліпця хромець сів йому на плечі, вказуючи дорогу. Разом вони зірвали виноград. Після повернення господаря хромець виправдовується, посилаючись на свою неміч, сліпець же у всьому звинувачує свого товариша. Господар садить хромця на сліпця і б'є обох. Притча супроводжується коментарем: господар — син божий, виноградник — світ, хромець — тіло, сліпець — душа. Душа виправдовується перед богом, кажучи: «Не я переступила заповіді твої, лише тіло». «І для того нема муки душам до другого приходу Христового... Коли ж прийде обнови́ти землю і воскресити померших... тоді душі вийдуть знов у тіла і приймуть нагороду, відповідну до діл своїх...» [1, т. 39, с. 93].

Йдеться про «воскресіння» і «воздаяння», про що свідчить і заголовок Кирилової притчі. На думку Франка, в ній яскраво проявився вплив єврейських апокрифів, що піддалися значній переробці. Основним підґрунтям для такого висновку стало співставлення давньоруської притчі з іншими текстами, де використовувався той же сюжет. На першому етапі увагу Франка привертають три додаткові тексти: єврейський — із талмудівської Гагади, арабський — із «1001 ночі» і західноєвропейський — із „Gesta Romanorum“.

Згідно з талмудівською версією, Антоній Пій у розмові з раббі Єгудою висловив передбачення, що душа і тіло можуть уникнути кари, бо душа сама не грішить, а тіло без душі не має бажань. У відповідь раббі наводить притчу і робить висновок: «Але що зробив господар? Він посадив хромого на сліпого і покарав їх обох разом. Подібно до сього господаря поступає бог з нами: він бере душу, поміщує її наново в тіло і карає їх обох разом» [1, т. 35, с. 314].

В «1001 ночі» фіксується та ж притча з одним відхиленням: тут присутня третя особа — сторож. Сторож спочатку застерігає сліпця і хромця, а потім пропонує план пограбування. Сліпий у цьому випадку репрезентує тіло, кривий — душу, а сторож — розум.

У тексті із „Gesta Romanorum“ розповідається про царя, що покликав на бенкет всіх бажаних. Сліпець і хромець жалкують, що не можуть туди потрапити, але потім, об'єднавши свої зусилля, добираються до палацу. При дидактичному прочитанні притчу можна зрозуміти як зразок взаємовиручки двох нещасливих на шляху досягнення спільної мети. Мораль, якою закінчується текст, орієнтує у бік алегоричного прочитання, де цар — Христос, сліпець — багатій, а хромець — монах, «хромий на обидві ноги», який не має ніякої власності, але ясно бачить дорогу до вічної благодаті. Притча завершується повчанням: «Коли ви, багаті, хочете досягнути царства небесного, повинні ви монахів і бідарів носити на своїх плечах» [1, т. 35, с. 316].

Остання притча не відіграє істотної ролі в інтерпретації давньоруського тексту. Згадка про неї мотивована іншими причинами (наявністю спільного структурного елемента: «сліпця», який несе «хромця»), хоч символіка «сліпоті» корелює в даному випадку з євангельськими, а не апокрифічними текстами.

Франко звертає увагу на доктринальну невідповідність тексту Кирила Туровського, оскільки уявлення про поєднання душі з тілом «по воскресінні» та їх спільну кару характерне для іудейської, а не християнської релігії. На цій основі робиться цілком обгрунтований висновок про «первинність» єврейської моделі. Але тоді проникнення притчі в контекст християнської літератури повинно мотивуватися в усякому випадку на рівні старозавітного тексту, що створював спільну базу для трансляції такого роду апокрифів.

Що стосується євангельських текстів, то ця символіка піддається переоцінці. В проповіді Христа зцілення сліпих і кривих означає духовне прозріння («воскресіння»), тому тільки «сліпі» і «хромі» спасуться.

Однак у системі еквівалентностей при переоцінці зберігаються відношення, що виконують роль «трансляторів». Наприклад, як зазначає Франко, у старозавітному тексті Ісаак («сліпий») протиставляється Якову («хромому»), як «тіло» — «душі». Але в християнській ересі Іоакима Флорського, що встановлює відповідність між старозавітними і євангельськими персонажами, Яков, співвіднесений з Христом, стає уже символом

«тілесності», тобто семантика «хромоти» виявляється інверсованою.

Таким чином, враховуючи сказане, слід мати на увазі, що механізми культурного обміну можуть ґрунтуватися на можливості переоцінки компонентів, які входять в новий контекст, і передбачають можливість трансформації трансльованого тексту.

Розглянемо тепер, хто виступає «ініціатором гріха». Згідно з арабською версією, і «душа» і «тіло» прагнуть гріха, але користуються послугами «розуму», який у даному випадку етично нейтральний. У єврейській і давньоруській версії ініціатива йде від «сліпця». При цьому варто зазначити: інтерпретація сліпоти у єврейській і давньоруській версіях відмінні: якщо у єврейській версії «сліпець» = «тілу», «хронець» = «душі», і це інтегровано у всьому масиві біблійної символіки, то в давньоруській інтерпретації, зокрема в перекладенсму Франком тексті із «Прологу новгородської Софійської бібліотеки», «сліпець» = «душі», «хронець» = «тілу».

Не можна не звернути увагу і на залучені Франком до досліджуваного матеріалу типологічно близькі сюжети із «Гумаюн-наме» і «Панчатантри». В легенді із «Гумаюн-наме» він встановлює зв'язок «сліпоти» — «жезла» — «змії» — «смерті», вбачаючи в ньому паралель «жезлу Мойсея». Що стосується індійської казки, то вона становить особливий інтерес, дозволяючи глибше зрозуміти письменницькі мотивації зв'язків «сліпоти» — «шлюб» — «змії» — «отрути» — «прозріння». І якщо текст із «Панчатантри» не дає додаткових свідчень про композиційну структуру «Притчі про сліпця і хромця», звернення до нього мотивоване прагненням вченого розглянути максимально повний ряд корелюючих зі сліпотою символів.

В індійській казці зрадлива дружина хоче отруїти «сліпого» чоловіка «змією», запропонованою замість «риби», але отруйні пари, що йдуть від їжі, роз'їдають більша на очах, і чоловік прозріває.

Якщо поєднати всі розглянуті тексти, матимемо ряд символів, які особливо цікавили Франка і використовувались ним у літературних обробках. Саме таким виступає зв'язок «риби» і «змії», зафіксований письменником у ряді російських легенд (див., наприклад: «Хмельницький і ворожбит»). Франко, зокрема, відзначає, що «повідка про те, що деякі риби мають у собі отруту, була широко розповсюджена в середніх віках і лишила свій слід у французькому слові „poisson“, що значить і риба, і отрута» [1, т. 31, с. 171]. Йому був відомий зв'язок «риби» з «багатством» («Оповідання про чоловіка, що позичив богу»), «змії», «багатства» і «внутрішньої сліпоти» («Притча про захлапність» і аналіз цього сюжету в статті «Притча про гадюку в домі»).

Ця символіка іноді простежується навіть у реалістичних творах Франка «побутового» характеру. Глибоко символічна, на нашу думку, поява «риби» («головатиці») у вузловому за своїм драматизмом пункті оповідання «Як Юра Шикманюк брів

Черемош», де виразно простежуються і «жадоба», і «внутрішня сліпота», і навіть зіткнення національних психологій гуцула і єврея-шинкаря. Ймовірно, і в даному випадку Франко оперував визначеною символікою, хоча не завжди реконструював відповідну для неї схему.

Таким чином, як ми уже зазначали, реконструйована із давніх текстів символіка упорядковувалась у письменника в імпліцитну структуру, яка потім — свідомо чи підсвідомо — проявлялась в його художній творчості.

А тепер звернемось до літературної обробки притчі, що становить собою зразок свідомого експериментування.

В цілому вона слідує тексту давньоруської притчі з тим нововведенням, що «сліпець» і «хромець» продали виноград і розділили виручку. Трансформація здійснюється в сцені розслідування господаря і покарання злочинців. Сліпець — ініціатор злочину, разом з тим він прагне у всьому звинуватити хромця. Вирок господаря на перший погляд парадоксальний: сліпець поведив себе розумніше і від того його провина зменшена. Хромець повинен віддати сліпцю свою частину виручки і назавжди залишитись у господаря. Сліпцю, таким чином, дістається вся виручка, і крім цього господар влаштовує йому весілля:

«В дворі тут дівка є, що носить воду;
Давно вже ласиться вона на твою вроду,
Її за жінку ти візьмеш у нагороду.
Вона тобі дасть раду і розраду,
А ти, не бачачи її ні спереду, ні ззаду
Стерегтимеш її, як мого винограду»

[1, т. 3, с. 373].

«Сліпець» у Франка, як і в арабській та єврейській версіях, символізує «тіло». Таким чином, встановлюється первісна символіка «тіла» і «душі», ініціатором гріха стає «тіло», йому ж дістаються і всі матеріальні блага. «Душу» господар назавжди залишає у себе. А далі — суттєве доповнення: жінка, що носить воду — один із значних біблійних символів, аналіз якого заслуговує на окрему статтю. Як правило, він означає «вінчання» або «смерть». Очевидно, читачеві не важко здогадатись, як покористається «сліпець» земними благами, взявши собі таку дружину.

Але і в даному випадку не поспішатимемо робити висновки, враховуючи, що притча як жанр, заснований на алегорії або текстовій метафорі*, допускає багаточисельні інтерпретації, по-

* Ми розрізняємо алегорію і текстову метафору: в алегорії присутні два смисли: «буквальний» і «алегоричний», тобто зберігається можливість вибору між двома інтерпретаціями, тоді як у метафорі «буквальний» смисл витісняється на користь «метафоричного», і текст піддається обов'язковій переоцінці. Відзначимо, що середньовічна християнська екзегеза резервувала метафору для світських («поетичних») текстів, передбачаючи алегоричне прочитання для текстів біблійних.

в'язані з послідовним зміщенням базових символів. Здійснена Франком переробка давньоруського тексту дає істотні можливості для ще однієї її інтерпретації, на цей раз співвіднесеної з серією євангельських притч «про талант», де у того, хто має мало, «відніметься», а багатому — примножиться. Удавана «аморальність» цієї трактовки зникає, якщо врахувати, що в конфесіональній християнській символіці «багатство» виступає метафорою «вчення», «знання істини» (див. притчі про гірчичне зерно, про закваску фарисейську та ін.). Тоді «суд», який чинить господар, може трактуватись і як протиставлення «істинних» (духовних) і «мнимих» цінностей.

До речі, цікаво, що, приступаючи до вивчення джерел Кирилової притчі, Франко звертає увагу саме на цей тематичний корпус: «Вже в передмові до просторого оброблення нашої притчі*, — пише він, — маємо один інтересний уступ; говорячи про важність навчання, автор каже: «Про се стрічаємо в Євангелії притчу, де сказано: всякий книжник, що навчився царства небесного, подібний до домовитого мужа, що зі своїх скарбів виносить старе і нове. Коли ж..., догоджаючи зі славолюбства великим, нехтує з гордошів багатьма меншими, на сміхається над ними, ховаючи дар господній, не даючи його правдивим торговцям, щоб подвоїти царське срібло, т. є. душу людську, то господь, бачачи його гордий ум, відбере від нього талант, бо він сам гордим противиться, а покірним дає благодать» [1, т. 35, с. 310].

Можливість такої додаткової інтерпретації притчі знаходить підтвердження в багатому контексті парабол письменника, що примикають до визначеного смислового ряду («Оповідання про смертну трубу і чотири скриньки», «Оповідання про однорічних царів» і особливо хронологічно близькі «Притча про сіяння слова божого» та «Притча про двох рабів»).

Очевидно, Франко, як це простежується в його досить своєрідній «моралі» до притчі:

«А виклад сеї притчі? Вибачайте!
До власних діл і змагань прикладайте
І як вам випаде, так викладайте»

[1, т. 3, с. 374].

прекрасно усвідомлював функціональний зміст такої багато-значності не лише в художньому, але і в історико-культурному плані. Численність можливих інтерпретацій в рамках нашої культурної традиції не лише надає текстові художньої глибини, але й експериментально моделює умови, за яких він набуває міжкультурного значення.

1. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986. 2. Энциклопедический словарь (издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон). Спб., 1890—1906.

* Тут Франко має на увазі її третю редакцію, вперше надруковану у виданні Калайдовича «Памятники российской словестности XII в.» [1, т. 35, с. 305, 310].

Стаття надійшла до редколегії 22.03.90

**«Тій формі й зміст най буде відповідний...»
(змістовність ритміко-інтонаційної
структури політичної лірики І. Франка)**

Динамічний, розмаїтий світ політичної лірики І. Франка функціонує у змістових рамках ритміко-інтонаційної структури, у специфічній словесно-поетичній формі, що втілює ідейно-художній задум митця. Ритміка, метр, інтонаційно-синтаксична організація вірша, рима, строфіка, взаємодіючи з лексичним матеріалом, утворюють внутрішню єдність, комплекс виражальних засобів, які не тільки реалізують готовий зміст, а й привносять у поезію неповторний додатковий смисл. При цьому кожен із версифікаційних елементів визначається і корегується насамперед авторською ідеєю, загальним контекстом твору, куди «повинно входити тільки те, що стосується вияву й вислову якраз даного визначеного змісту, бо ніщо не повинно бути зайвим» [2, с. 24].

Естетичне сприйняття феномена Франкового вірша починається із відчуття ритму, який «мовби сигналізує, що формуюча діяльність розпочалась, і моментально настроює нас на певний лад» [1, с. 199]. Саме через системне фонічне поєднання окремих слів у цілісні поетичні сегменти, завдяки своєрідному ритмічному рухові віршованих образів відбувається емоційне осягнення художньої ідеї твору. Вирішальне значення для еквівалентного відтворення ліричних переживань, думок, настрою поета має вибір відповідної мелодики, метричної схеми вірша. І. Франко, за спогадами В. Щурата, «ніколи не засідав до писання віршів з пером у руці над папером. Коли наросла гадка, коли назріла до вислову, він мусив мати рух. Ідучи вулицею чи ходячи по кімнаті, висвистував собі наперед різні строфічні мелодії, щоб знайти відповідну форму. Знайшовши, вкладав у неї слова, мугикаючи їх під ніс, так довго, поки не одержав співної стрічки одної, другої, третьої, четвертої, поки ціла строфка, як говорив, не починала співати» [7, с. 177].

Так, очевидно, із скандуючого, ударного, урочистого ритму, заданого чотиристопним хореєм, народжувався революційний «Гімн» — пролог до Франкової політичної лірики. Максимально пірихізований перший рядок, що різко відрізняється від решти тексту, підкреслює надзвичайну важливість обраної теми, настроює на незвичне, інтригуюче звучання вірша:

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю, —
Він живе, він ще не вмер.

[8, т. 1 с. 22].

Далі об'єктом зображення у творі стають «гальмівні сили» («попівські торттури», «тюремні царські мури», «війська муштровані», «гармати лаштовані», «шпійонське ремесло»), що чинять шалений опір відродженому духові. Утворюється тимчасова антитеза поступальному розвиткові революційного руху, але вона тут же спростовується заперечною анафорою «ні». Вчнякає коротка пауза — і знову появляється інверсійна теза «Він не вмер, він ще живе!», підсилена окличною інтонацією. Тим самим замикається внутрішнє мале композиційне кільце. Повернутий рядок одержує вже зовсім інше змістове забарвлення. Тепер він виражає ідею незламності духу, прискорюючи еволюцію образу Вічного революціонера. Крім того, кожному дециму обрмовують сильні чоловічі закінчення, які служать інтонаційним регулятором мелодики гімну. Поруч з точними, граматичними римами смислові (революціонер — не вмер), неточні (бою — волю, живе — йде, завзяття — добувати), різнорідні (ремесло — не звело, скрізь — сліз, роздасться — нещастя, сила — спинила) рими також суттєво впливають на ритміко-інтонаційний лад твору, викликають складні асоціації, націлюють на активне сприймання вірша.

Завзяте, енергійне звучання властиве і першому політичному посланню І. Франка «Товаришам із тюрми», написаному тристопним анапестом. Ця поезія, що має й іншу назву — «На зорі соціалістичної пропаганди», емоційно заряджає читачів, пробуджує в них відчуття могутньої сили, здатної вирвати людину з-під влади старого світу. Недаремно слова послання «Обриваються звільна всі пута, що в'язали нас з давнім життям...» диктували мелодію революційної пісні і передавали піднесений душевний стан автора, про що Франко писав невдовзі після звільнення з першого тюремного ув'язнення в автобіографічному оповіданні «Моя стріча з Олексою» [Див.: 8, т. 15, с. 42—43]. Таким чином, вибір ударного ритму вірша йшов паралельно з формуванням його бойового, запального змісту.

У веснянці «Гримить!..» вже перша, емпатично наповнена коротка фраза, «наче в музиці, задає тон усьому творові» [3, с. 225] — «Гримить!». За допомогою сильних чотириударних амфібрахічних ритмів поет малює величну панораму близької бурі. Алітероване «р» відтворює гуркіт грози, що прокочується рядками вірша і матеріалізується на початку та в кінці кожної строфи в подвійній кільцевій анафорі. «Кільце повторюваних слів служить зовнішньою ознакою деякого внутрішнього кільцевого руху, повернення наприкінці твору до тієї теми, від якої рух починається» [4, с. 503]. У веснянці симетричні не тільки обидві строфи, але й відповідні рядки кожної з них, що створює ілюзію паралельного світовідчуття, підсилює експресію напруженого чекання жаданого оновлення природи і суспільства.

За протилежним художнім принципом побудована веснянка «Вже сонечко знов по лугах...». Тут змістовим контрастам вірша відповідає характер ритмомелодики, в основі якої лежить

чергування тристопного усіченого амфібрахія і тристопного анапеста з жіночими римами та кількома спондеями. Широку, розлогу картину весняного дня доповнює явище асонансу: із 36 голосних звуків першої строфи майже половина (16) — голосних «о». Цю мелодійну співзвучність довершує наростаючий ритмічний «гул» за рахунок подовження парних рядків на два склади:

Вже сонечко знов по лугах
Почале весняную роботу;
І знов по широких полях
Полились ріки людського поту.

[8, т. 1, с. 27].

У другій строфі все начебто зберігається: і ритміка, і ритм, але інтонації вже інші — зникає перевага голосних звуків. На зміну приходить алітерація «т», «х», вповільнюється темп звучання, і зоровий образ «худоба худа шкандибає» постає як слуховий. У третьому, заключному, катрені збільшується насиченість веснянки звуками, що відтворюють багатоголосу гаму життя природи і людини. Отже, буденна, на перший погляд, панорама звичайного весняного дня містить в собі «надінформацію», приховує внутрішні глибинні можливості, закладені в картинах природи.

Уже на прикладі циклу «Веснянки» можна побачити, наскільки різноманітна метрична «карта» Франка-поета, який у кожному творі використовує оригінальну, властиву саме даному ліричному переживанню, ритмомелодіку вірша. Звідси — широка амплітуда метричних структур. Дослідник легко виявить і «чисті», різної стопності хореї, ямби, дактилі, амфібрахії, анапести, і хоріямб, і комбінації амфібрахія з анапестом. Але в тому-то й полягає секрет майстерності митця, що «він уміє з метою увиразнення змісту накладати на канву стереотипних розмірів найрізноманітніші ритмічні візерунки, в творення яких включаються і власне ритмічні, й словесно-виразові, й інтонаційні елементи образності» [5, с. 39].

Поезія „Semper idem!“ розгортається як пульсуюча шкала емоцій, закликів, образних асоціацій. Кожна думка автора гранично стисла і точна. Короткими безособовими реченнями Франко ніби спішить викласти свою програму боротьби. Рвучкий тристопний хореї, усічений у парних рядках трьох перших катренів, переходить у наступних двох строфах у повний триакцентний розмір, формуючи при цьому владні, рішучі інтонації, підсилені лексичною та синтаксичною анафорами і рокочучою звуковою інструментовкою. У алегорії «Човен» довгий восьми-стопний цезурований хореї разом із суміжним римуванням і каталектичною клаузулою створює хвилеподібний ритмічний малюнок вірша, що відображає бентежний настрій ліричного героя перед важкою, небезпечною дорогою:

А хто знає, може, в бурю іменно спасешся ти?
Може, іменно тобі ся вдасть до цілі доплисти!

[8, т. 1, с. 66].

Проблему вибору життєвої позиції Франко вирішує також у вірші «Нехай і так, що згину я...». Ритмічні коливання, викликані чергуванням поривчастих чотири-, три-, двостопних ямбів, вдало передають розбурхані почуття поета, який укотре вже опинився на роздоріжжі перед лицем смертельної небезпеки. Тут виразно проявляються змішані інтонації болю, досади, упертості, впевненості, рішучості продовжувати «чесне, праве діло».

Ритмічні коливання можуть співвідноситися зі змістовими контрастами, як у поезії «Наймит», де різностопний ямб увиразнює авторську думку, збагачує емоційну наснаженість твору. Але ще цікавішим явищем у віршуванні є вплив позаметричних елементів на функціонування однотипних розмірів, що не тільки індивідуалізує ритмомелодику, а й надає поезії додаткового змістового забарвлення. Зокрема, у вірші «На суді» чотири-стопний ямб, маркований окремими пірихіями, формує інтонації живої, добре аргументованої ораторської промови. Цьому сприяють численні переноси (енжамбемани), що усувають ритмічну монотонність і дозволяють головні емоційні вузли концентрувати в римах, а нову думку тісно пов'язувати з попередньою. А ось у посланні «Милосердним» звертає увагу насамперед суцільний потік поширених питальних речень і рідкісне для чотиристопного ямба чергування чоловічих і дактилічних клаузул. Це вже зовсім інша мовленнєва тональність, що відбиває збуджений настрій «оскорбленого, униженого», але гордого і незалежного ліричного героя — пролетаря.

Аналогічну тему Франко розкриває у поезії «Ви плакали фальшивими сльозами...». Його не дивують лицемірство, удаване милосердя галицьких буржуазних фарисеїв, тому тон поета зовні спокійний, стриманий. Розмовні інтонації, п'ятистопний ямб, іпостасований пірихіями, в комбінації з енжамбеманами і впровадженою у вірш «чужою» свідомістю створюють враження безуспішного діалогу двох сторін з діаметрально протилежними поглядами на життя.

П'ятистопний ямб поет використовує і у політичній пародії «Хлібороб». Але тут головну роль у формуванні змісту відіграє лексична наповненість твору. Контрастне співставлення фальші й істини ідейно знищує ілюзорний світ українських лібералів, зриває з них маски народолобців. Кожну строфу вірша охоплює «кільчастий ланцюг» (В. Жирмунський). Однак зовнішньо тотожні синтаксичні анафори «Гей, хто на світі кращу долю має?» звучать зовсім по-іншому на початку і в кінці строф. У першому випадку — захоплено, хвалебно, у другому — з неприхованою іронією, глумливо і в той же час трагічно.

Усі ознаки класичної октави (п'ятистопний ямб, римування АБАБАбвв) притаманні поезії «Товаришам». Традиційна структура вірша, здавалось, повинна настроїти читачів на спокійний, розмірений лад, рівне, інтимне співпереживання. Проте автор розриває канонічну оболонку твору численними переносами, наскрізною алітерацією «р», ретельно інтонуючи при цьому

кожне слово. Тому послання тримає всіх у постійному емоційному напруженні, бо аж у коді (хвості) строф узагальнюються провідні ідеї вірша.

Художньо осмислюючи кардинальні проблеми буття, Франко часто вдавався до ускладненої ритмічної інтерпретації поетичного переживання, до дванадцяти-, тринадцятискладових ямбічних розмірів. В алегорії «Беркут» важкий, повільний ритм шестистопного ямба з суміжними жіночими римами несе неясне відчуття тривоги. Але коли вибухає ненавистю серце ліричного героя, з'являються сильні чоловічі клаузули, що утворюють емоційний пік твору — «твар — цар»:

Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!
За те, що в груді ти ховаєш серце люте,
За те, що кров ти п'єш, на низьких і слабих
З погордою глядиш, хоч сам живеш із них;
За те, що так тебе боїться слабша твар;
Ненавиджу тебе за теє, що ти цар!

[8, т. 1, с. 63].

Композиційний секрет «Каменярів», на думку І. Франка, полягає в тому, що спочатку ця поезія викликає «пригноблююче», а потім «освободжаюче враження». Таке напівконтрастне сприйняття тексту досягається, крім змістовних елементів, ще й «важкою» ритміко-інтонаційною конструкцією вірша, його шестиакцентним ямбічним оформленням. «Відповідно до основного настрою, — відзначав поет, — поемка написана довгими тринадцятискладовими віршами, т(ак) зв(аними) александринами, і строфами, з яких кожна зложена з п'яти віршів, римованих по схемі абааб, причім а має женські, а б мужеські рими. Все то несвідомо, працею поетичної творчості, обчислене на те, щоб під час читання строфи змушувало читача в середині строфи заперти дух, а при кінці відітхнути свободніше. При всій оздобності стилю (*stylus ornatus*) я старався висловляти думки і малювати картини якнайпростіше і найясніше, не насилуючи ані складні, ані язика» [8, т. 39, с. 12].

Захопленість митця спонтанним потоком ліричної свідомості інколи призводить до втрати чітко окреслених строфічних контурів вірша, що надає йому ознак легкості, невимушеності, достовірності. В «Ідилії» об'єктивно безпристрасна, майже позбавлена емоцій манера авторської оповіді, плавні, повільні, спокійні інтонації, зумовлені фольклорним характером поетичної мови, численні інверсії та переноси, астрофічна будова, повна відсутність рим створюють ілюзію співучасті в зображених подіях, підкреслюють враження автентичності діалогів, наближають ритміку твору до верлібру. А в «Рідному селі» астрофізм, вільне розташування рим, розмовні інтонації шестистопного ямба сприяють розвиткові теми, формують сумний, глибоко інтимний лад поезії.

Але Франко, який все життя намагався «против рожна перти, против хвиль плисти», все ж таки віддавав перевагу як

змістовим, так і ритмічним контрастам. Тому у багатьох віршах поет охоче послуговувався хоріямбом, що давало змогу інтонувати окреме слово, різко ламати усталену ритмічну течію твору. Так, за допомогою хоріямба у посланні «Корженкові» авторові вдалося донести до читача аритмію бурхливих почуттів, поклик збунтованого духу. В одному з ранніх політичних віршів — «Думка в тюрмі» — метричний різнобій поєднується з питальною інтонацією катрена, відтворюючи таким способом внутрішній, повний тривоги і нерозуміння власної вини, стан ліричного героя-в'язня:

За що мене в пута скували?
За що мені волюшку взяли?
Кому я і чим завинив?
Чи тим, що народ свій любив?

[8, т. 1, с. 43].

Залежно від міри поетичної схвилюваності, об'єкта чи суб'єкта ліричного переживання Франко збагачує обрану метричну схему додатковими версифікаційними засобами. У поезії «Анні П.» рваний ритм хоріямба приглушується наспівними фольклорними інтонаціями, численними словесними повторами, винесеними, як правило, у закінчення рядків, що пом'якшує серйозність теми, збуджує лагідні, співчутливі емоції.

Подібно до хоріямба позаметричні наголоси теж істотно впливають на злагоджений ритмічний механізм віршованого тексту. Акцентуючи початкові склади майже кожного другого рядка послання «Сідоглавому», Франко створює тим самим додаткові інтонаційні паузи, підвищує ритмічну експресію вірша, різко відтінює головні дійові особи. Цілком позитивна поза контекстом синтаксична анафора «Ти, брате, любиш Русь» перетворюється у свою пряму протилежність, підсилену їдкою, іронічною інтонацією. До речі, різного роду анафори відіграють певну роль у формуванні ритмічного малюнка твору і служать своєрідним змістовим акумулятором. Зокрема, повтори заперечних часток у поезіях «Не винен я тому, що сумно співаю...», «Не покидай мене, пекучий болю...» сприяють сильнішому вираженню ліричного чуття автора, породжують ефект співпереживання. Зовсім інше завдання має строфічна анафора у вірші «Місяцю-князю!..». Вона цементує синтаксичну конструкцію і визначає тематичну єдність твору. У поезії «Вій, вітре, горою...» функцію анафори бере на себе імператив дієслова. Форми наказового способу (вій, заплач, розвій, зморозь, втиши) утворюють градацію і позначають смислові акценти у цій поетичній медитації. Анафора «створює враження наростання ліричного хвилювання, кумуляції невиразних і все зростаючих емоційних впливів, як би спрямованих в одну точку» [4, с. 454]. Ритмічна модель вірша «Вій, вітре, горою...» (двостопний амфібрахій, близьке до тернарного римування аааБвввБ, нашарування паралельних співставлень) сприймається як сумна народна пісня. Поет наче прагне стримати свої почуття, притишити

біль власних невдач, позбутися ілюзій. Такий меланхолійний ліричний настрій проникає і в поезію «Мій раю зелений...», яка написана майже одночасно з попереднім твором (13—14 березня 1880 р.). То ж не дивно, що в ній зберігається майже ідентична ритмічна структура вірша. Двостопний амфібрахій, укорочений в останньому рядку катрена, незвичайне напівкільцеве римування (аааБвввБ) формують плавні, заколисуючі інтонації, доповнюють ідилічну картину поетичної мрії митця.

Дещо несподіваним здається використання такої ж короткої трискладової стопи у сатиричних жанрах. Обидві строфи у поезії «Ми оси, ми оси!..» — це, власне, ритміко-інтонаційні періоди із двома складнопідрядними з'ясувальними реченнями, семантичне наповнення яких збільшується в міру наближення тематичної розв'язки твору. Ритмічне алітераційне звучання двостопного амфібрахія з нерівномірним чергуванням чоловічих і жіночих клаузул нагадує політ осиною рою, що зненацька пікірує у кінцівках періодів на зазначені поетом соціальні цілі критики:

Ми оси, ми оси!
Хто любить приноси,
Хто любить чуже
До себе горнути,
Хто голих стриже,
Хто вміє тягнути
З робучих людей
Остатню свитку,
Сирітських дітей
Здирає, як липку,
Хто надто турбуєсь
Сусідським добром,
Нехай нас пильнуєсь,
Бо тьмо жалом!

[8, т. 1, с. 99].

Проте двостопні розміри у політичній ліриці Франка все-таки рідкісне явище, оскільки вони не могли відтворити складний, багатогранний світ почуттів, переживань, настроїв поета-революціонера. Значно ширші можливості має довший метро-ряд. Ось, наприклад, у вірші «Не винен я тому, що сумно співаю...», наче «журливі переливи дзвонів, що плывуть над просторами повитої сумом країни» [6, с. 65], проступають чотири-стопні амфібрахічні цезуровані рядки, спаровані з короткими діямбами, оздоблені алітерацією звука «с». У них мовби матеріалізується глибока туга митця, який прагне наперекір обставинам вирватися з полону меланхолії, повернутися до колишніх вогненних берегів своєї творчості.

Особливої уваги заслуговують дактилічні вірші, коли наголошуються початкові склади кожного рядка. У поезії «Всюди нівечиться правда...» сильні, переконливі ритми укороченого тристопного дактиля і чоловічі римовані закінчення (аБвБ) підкреслюють зростаючу впевненість автора у неминучій перемозі на землі святої правди. А у «Гадках над мужицькою скибою»

навпаки: широка дактилічна тональність вірша, озвучуючи картину величі природи, перетворюється у надривні, повні здивування інтонації пристрасного монологу-звертання поета до рідної землі, до свого народу. І, наче різкий удар батога, питальна анафора «чом», перекликаючись із закінченнями парних рядків, прискорює ритмічний рух твору.

Не менш цікаві версифікаційні явища відбуваються при чергуванні дактилічних стоп. Для прикладу розглянемо поезію «Сльозами личенько ти не вмивай...». Тут у вільній варіації секстини через ритмічні перебої вчувається схвильованість, прихована гіркота почуттів розчарованого героя. Укорочений чотиристопний дактиль перших двох рядків, у чоловічих римах яких (ти — вести) зосереджена ударна сила вірша, несподівано переходить у двостопний з дактилічними клаузулами (широю — вірою — парою) — гнів, роздратування автора змінюються ніжністю і смутком. Але в останньому рядку ритмічна течія поезії знову змінюється. Тепер уже укорочений двостопний дактиль вказує на серйозність, важливість тону, повертаючи читачів до попередньої рими (ти — вести — нести), до центральної ідеї твору. Тим самим підтверджується думка О. Чичеріна, що «рима, виявляється, не що інше, як очікуване і тому особливо виразне знаходження внутрішньої форми слова. При цьому і на значній відстані одне від одного слова взаємодіють і взаємно підривають одне одного» [9, с. 43].

У пошуках нових художніх засобів вираження Франко сміливо втручався навіть у таку заповідну форму вірша, як сонет. У «Тюремних сонетах» поет ніби не ламає стародавні канони: традиційний розвиток теми, той же класичний п'ятистопний ямб, майже не порушено порядок римування, але мелодика цієї чотирнадцятирядкової строфи зовсім інша, ніж у попередніх сонетярів. Автор зміщує смислові акценти в сторону емоційної напруженості слова. В результаті основне функціональне навантаження у віршах циклу одержують цілі інтонаційні блоки іменників. Саме в них розпалюються почуття поета, що спалахують у заключному терцеті замість «гармонії любови». А у «Вольних сонетах» громадянська проблематика настільки важлива, що розгортання теми не затухає у другому катрені, і всупереч законам форми переноситься у терцети, де вибухає завдяки своєрідному ритмічному членуванню висхідними, окличними інтонаціями, руйнуючи попутно сонетні замки («Вам страшно тої огняної хвилі...», «В снах юності так сквапно ми шукаєм...», «Смішний сей світ! Смішніший ще поет...», «Пісня будущини» та ін.).

Франко умів переносити у свої твори приховані ритми різноманітних життєвих явищ. Це особливо наглядно проявилось у «Галицьких образках». Гіркі думи, марні питання ліричного героя («В шинку») поет передає за допомогою чотиристопного ямба з нерівномірним чергуванням чоловічих і жіночих рим з односкладовими анакрузами — «останньою твердинею вільного тонізму» (В. Жирмунський). А ось аналогічну життєву ситуа-

цію («Михайло») відтворюють ритмічні контрасти: чотириударний хорей змінюється у парних рядках катренів укороченим триакцентним розміром, внаслідок чого основна смислова вага припадає на ікти (сильні місця), викликаючи при цьому навіть відхилення від норм орфоепії. Ритміку поезії «Великдень» визначають, крім власне зображальних засобів, широкий діапазон послідовно римованих співзвуч (від двох до п'яти), неоднорідна метрична схема з переважанням анапеста, а також поділ рядка на два різних мовленнєвих відрізки, що належать обом учасникам діалогу. Надривні, передсмертні інтонації найкоротшого образка «Максим Цюник» створює лексична анафора «дев'ять», навколо якої формуються головні змістові моменти вірша. Численні переноси, характерні для повільних, «довгих» ритмів, мовби гальмують швидкий темп чотиристопного хорея, і здається, що все життя нещасного спресоване у дев'яти його останніх годинах. Але як хочеться автору розтягнути час у поезії «Баба Митриха», щоб бідолашна мати діждалася свого сина «з далекого краю». Жалісний стогін умираючої підсилюється відповідним лексичним та ритмічним оформленням (тристопний амфібрахій). І чується її нерівне, уривчасте дихання, утруднена вимова слів. Ще більш трагічно сприймається смерть дитини («Галаган»). І тут ритм твору виражає часову «модель» того, що трапилося: чотиристопний хорей з чоловічими закінченнями, пірихіями, анакрузами підкреслює раптовість, несподіваність, алогічність загибелі маленького героя. Заданий ритмічний рух, що супроводжує схвильовану розповідь розпаленого швидким бігом Івана і тривожно-питальні інтонації сполошеної матері, послаблюється відтак інтонованими паузами, які фіксують не лише втрату темпу, але й відображають погіршений стан хлопчика. І перш ніж перейти до розв'язки, поет різко міняє в передостанній строфі метричну структуру вірша. Та виживуть, підростуть, подорослішають діти з образка «Журавлі» і, мов «птахи ті блудні», покинуть батьківський дім. У цьому творі алітераційний рефрен «Круцю, круцю, журавлі, ваша мати на воді!» служить важливим ритмічним компонентом вірша і повинен, за задумом автора, відтворити не тільки політ журавлиного ключа, а й складні, повні турбот і труднощів, круги людського життя. Коли в «Галицьких образках» домінують авторські роздуми про «корені лиха», поет використовує трискладові метричні конструкції: дактиль («Гадки над мужицькою скибою»), амфібрахій («Гадки на межі»), анапест («В лісі»).

1. Гачев Г. Д. Развитие образного сознания в литературе // Теория литературы: Основные проблемы в историческом освещении. М., 1962. 2. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: В 4 т. М., 1968. Т. 1. 3. Горький М. Собрание сочинений: В 30 т. М., 1954. Т. 26. 4. Жирмунский В. Теория стиха. Л., 1975. 5. Сидоренко Г. К., Сулима М. М. Високе мистецтво вірша // Рад. літературознавство. 1976. № 8. 6. Сидоренко Г. К. Від класичних нормативів до верлібру. К., 1980. 7. Спогади про Івана Франка. К., 1981. 8. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986. 9. Чичерин А. В. Иден и стиль. М., 1968.

Стаття надійшла до редколегії 17.04.90

І. О. ДЕНИСЮК, проф.,
Львівський університет

Франки в гостині у Косачів на Волині

Географія подорожей Івана Франка не надто простора. Дрогобич—Львів—Прага—Будапешт—Відень—Київ—Одеса... Це основні її контури. Була, щоправда, ще одна мандрівка до Італії. Зате Галичину — Бойківщину, Львівщину, Гуцульщину, Тернопільщину — письменник переміряв власними ногами. Сусідня Волинь — колись органічна половина єдиного державного утворення Галицько-Волинського князівства — була тоді вже за кордоном російсько-австрійським й інтенсивних зв'язків з Галичиною не мала. Але дух великого Каменяра витав над цими землями. «Волинь незабутня, країна славутня» зі своєю давньою «українською вдачею» (Олена Пчілка) оживала в уяві Франка-вченого: і древній Володимир, де християнство було прийняте раніше, ніж у Києві, а, отже, і раніше, виникло письменство, і старий Луцьк, де певний час жив Іван Вишенський, а також Острог як центр книгодрукування й Ковель — місце постання знаменитої «Палей ковельської».

З Ковеля раз-у-раз приходили листи від невтомної Пчілки — матері Лесі Українки. Саме біля цього містечка в тихих лагідних лісах поліських розташувалось маленьке село Колодяжне — всього 50 хат, якому в кінці XIX — на початку XX ст. судилося стати найбільшим і найяскравішим літературним осередком на Волині. Це був родинний оседок сім'ї Косачів, що поряд з Лисенками й Старицькими належала тоді до «найукраїніших» і найкультурніших. Є своя закономірність у тому, що родини Франків і Косачів тяжіли до себе. Михайло Драгоманов, за образним висловом Франка, тримав у своїй руці нитки від усіх міст України. Ця літературна династія ставала осередком всеукраїнської культури. З Женеви та з Софії щоденно летіли й розліталися «по всіх українках» листи Драгоманова-громавержця, що його називали сумлінням народу. Олена Пчілка вела відкритий дім у Києві, у Колодяжному, у Гадячі. Письменники, художники, композитори постійно гостювали у Косачів. На своєрідні Афіни перетворювалося тихе Колодяжне, особливо влітку. Тут не затихали палкі дискусії в домі Ко-

сачів, лунали акорди фортепіанної музики, зринали пісні. До найбільших атракцій Колодяжного належав «наїзд» Франків.

Як виникло знайомство обох родин — галицької й волинської? Усе почалося з приїзду Михайла Драгоманова до Львова. У 1876 р. він побував на університетській лекції професора Омеляна Огоновського й познайомився з його студентами — Михайлом Павликом та Іваном Франком, розпочав з ними листування. Відкривши для себе Галичину й Буковину, Драгоманов з великим ентузіазмом розповідав киянам про цей край та його людей. За це захоплення Житецький прозвав його Михайлом Галицьким. Від свого брата Олена Пчілка дізнається про Франка й Павлика. Вона підтримує перший революційний журнал — «Громадський друг», який ці бойові хлопці заходилися видавати. Присилає їм гроші й перекладену статтю про чиншовиків зі своєю передмовою. Статтю при арешті Франка забрала поліція, а передмова до неї Олені Пчілки «Чиншова справа» була надрукована у «Молоті» в 1878 р. А 2 січня 1879 р. Франко сповіщає Ольгу Рошкевич про те, що він познайомився з подружжям Косачів у Львові особисто. «Щодо жєнщин, які тут бували, то скажу тобі ось що: 1) Ольга Косачева, Драгоманова сестра з чоловіком. Баба дуже приємна, хоч не зовсім хороша і не зовсім мені подобалась. Ми балакали досить — о літературі і пр.» [3, т. 48, с. 138]. Адресатка — Франкова наречена — була надто заздрісною, і він змушений був «очорнювати» своїх знайомих жіночої статі... А в дійсності Ольга Косач була жінкою надзвичайної вроди. У 80-х роках, працюючи в редакціях «Світу», «Зорі», письменник листується з нею у літературних справах. Якось Ольга Петрівна написала другові свого брата теплішого, як звичайно, листа. Франко був зворушений. «Ваш щирий лист таким якимось теплом повіяв на мене, що мимоволі отворилось серце і полились слова» [3, т. 48, с. 563]. Шукала поради сестра у друга свого брата, як покращити долю Михайла Драгоманова, який тяжко захворів і перебував у злиднях. Франко схвилювано писав Олені Пчілці: «...Віддавна я привик уважати в нім другого батька (першого я мало затямив), духовного батька» [3, т. 48, с. 660]. Радив тепер, аби Драгоманов переїхав в Галичину. Одночасно кореспонденти вели мову про літературу, про Пчілчині твори, що їх вона посилає до «Зорі». А між рядками Франкового листа — несміливі натяки на «одну особу». Ту особу Пчілка знає — це киянка Ольга Хоружинська, з якою, будучи в столиці, Франко познайомився. Нарешті відважується він при «вродженій у неї нехиті до переписки» (у неї — це в Ольги Хоружинської) попросити Олену Пчілку «сказати щирий суд про сю особу»: «Погляньте Ви своїми жіночими очима і скажіть опісля так, як би своєму синові по щирості сказали» [3, т. 48, с. 597]. Ольга Петрівна поглянула. Придивилася пильніше до молоденької Олі, бо ж раніше рідко з нею зустрічалася й мало знала про неї. І що ж відповість вона нетерплячому й жадаючому інформації женихові? «Отсе тепер, — пише Пчілка Фран-

кові, — під час мого пробування в Києві, ми таки добре пізналися з нею. Отже, скажу Вам, — се золото не дівчина! Она просто очарувала мене! Яка она мила, щира, добра, симпатична, і до того як она розвилась за сі два роки, як пройнялась ідеєю українства! (...) Але ж тепер она навіть вродою здавалась мені кращою. Не розумію, як могла мені перше подобатись її сестра, панна Саня! Та «Олеся» ж далеко краща! Очерти лица в Олені далеко тонші, виразніші, вся постать зграбніша! А врода, — як собі хочете, — богацько значить! Отже, думаю я, що в панні Олесі знайдете Ви собі не лише хорошеньку милу, а ще до того й змисленну дружину — спільницю ваших думок, переконань і праці. — А се тепер велика річ... Ви говорили колись о шлюбі як о причалі, де можна гоїть рани душі, здобуті на ідейнім бойовищі» [1, ф. 3, оп. 1608, од. зб. 230]. Така Пчілчина характеристика Ольги Хоружинської на терезах вагання нареченого заважила остаточно. Сестрі Драгоманова — цій мудрій, розсудливій жінці з великим життєвим досвідом і щирим серцем — Франко вірив беззастережно. Цілком слушно академік М. Возняк називає Пчілку Франковою свахою. Цю роль вона виконала з великим тактом. Свої почуття з приводу виходу заміж Ольги висловила вона у присвяченому їй з нагоди дня шлюбу вірші-експромті. Досі він не публікувався. Наведемо його повністю.

ПАНІ ОЛЕНІ ФРАНКОВІЙ

З коханцем серцем поєднавши,
У щасті спільнім потопавши,
Згадайте інколи і нас,
Друзів прихильних тут до Вас!
Нехай далека та країна,
Куди Вас повезе дружина,
Нагадає країну другу,
Де Ви зросли, серце оддали Ви другу,
Де Ви зросли, де Ваша думка
З добром кохалась, як голубка.
Де перші були враження
Рідного краю і служення
Україні Ваше почалось,
Всім серцем чулим пройнялось!
Подаймо руку на прощання!
Та не прощаємось зовсім!
Назавжди любее пріяння
До Вас у серцеві моїм!
Згадайте інколи і нас —
Друзів прихильних тут до Вас, —
З коханцем серцем поєднавши,
З ним в щастю спільно потопавши.

Олена Пчілка.

4 мая — день, котрий Ви будете пам'ятати завжди» [1, ф. 3, оп. 1606, од. зб. 55].

Олена Пчілка у листах не любила ставити дат. Але під цим віршованим посланієм день четвертого травня відзначила, сказав би Катулл, білим каменем. Щоправда, все-таки не подала

року — 1886-го, року одруження Франків. Ще перед шлюбом вона запрошувала молоде подружжя після весілля до себе в гості на Волинь, про що дізнаємось з Франкового листа до Михайла Драгоманова: «Олені Пчілці низенько кланяюсь і дочку її (хоч незнакому мені особисто, але знакому по письмам) поздоровляю. Її запросини пробути кілька день в Колодяжнім дуже мене врадували, і я радо на се згоджуюсь, тим більше, що багато дечого буду мав з нею поговорити» [3, т. 49, с. 46].

Олена Пчілка дала не лише напрочуд гарну характеристику Ользі Хоружинській, а й Іванові Франку. Писала йому: «...Моя повага до Вас далеко ще більша, ніж Ви взагалі можете думати, не чувши від мене ніколи про се. Перш усього Ви не знаєте, що я Вас яко письменця ставлю вище всіх наших пишучих, як в Гал(ичині), так і в Україні. Ви талановитіші всіх. Отже, одного сього було досить, — бо я завжди одрізняю загальні заслуги чоловіка від його особистої вдачі і не одну людину поважаю за її заслуги, — не вважаючи на її несимпатичну вдачу чи поведіння. Але ж що приходитьсь до Вас, яко вельми поважаного письменця й товариша праці, стоїть у повній гармонії з поважаннем таки Вашої власної вдачі, Ваших особистих черт і поведіння. Завше нічого тільки доброго я о Вас не чула і завше ніяк інакше, як тільки з найбільшою теплотою о Вас думала, та не спогадувала чи то в розмовах з ким, чи в своїй думці» [1, ф. 3, оп. 1602, од. зб. 839]. Це була найвища оцінка письменницького таланту Франка. І знаменно, що походила вона від людини з роду Драгоманових, який відзначався особливою вимогливістю й правдомовством.

Тоді, у травні 1886 р., молоде подружжя в Колодяжне не поїхало. Подалося до Львова розпалювати своє нове родинне вогнище. Мине п'ять років, поки здійснилася мрія Олени Пчілки гостювати Франків у себе в Колодяжному. У 1891 р. Лесина мати наполегливо запрошує Ольгу та Івана Франків приїхати до неї з дітьми. Перед тим, по дорозі на Відень і додому звідти, вона разом з Лесею Українкою зупинялась у цій майже вже спорідненій сім'ї у Львові. Тоді ж вона і запросила господарів такої прихильної до неї й Лесі хати приїхати на Волинь. З дальших листів дізнаємось про певні деталі побуту Косачів у їхньому поліському гнізді. «Ні о яких «стісненнях», про які Вам може хто говоритиме, не думайте: живемо цілком «на лоні природи» свого хутору, — простору, поміщення — скільки хочеш, всякого молока і «плодів земних» далєбі нікуди дівати! — Одно тільки раджу Вам: не набирайте багато нарядів, ні собі, ні дітям, бо ми ходимо так просто, яко може й не думаєте» [1, ф. 3, оп. 1616, од. зб. 193]. Леся Українка теж з великою жагою чекає цих незвичайних на Поліссі гостей. «Вже то, певне, така моя доля, — жалілась Ользі Франко, — що як тільки приїде до нас на літо хтось цікавий, то я мушу втікати десь так, де мені зовсім не хочеться, як би от тепер у ту Євпаторію. Приїздіть до нас хутчіш, аби я могла хоч розмовитись з Вами про все як слід» [2, т. 10, с. 90]. І вона дає дружині Франка,

відповідаючи на її питання, ряд порад практичного характеру, — як їхати, що брати з собою. На вокзал у Ковель по гостей Косачі вишлють коней. Їхати треба через Радзивилів, де необхідно чекати на поїзд дві години. Потім — пересідка у Здолбуніві. Леся цей шлях добре знала, бо ж недавно сама ним поверталася з Відня й Львова додому. Молоко для дітей можна захопити з собою пропарене — не зіпсується. Служницю не конче треба брати з собою, «бо в нас було би кому доглянути Ваших дітей», зрештою, як собі Ольга Федорівна захоче. Від трьох літ до чотирьох за дитячий квиток платиться 1/4 його вартості для дорослих. Ольгу Федорівну дуже втішила нагода провести літо на селі, лякала її лише нелегка дорога з такими маленькими дітьми. А їх було вже троє, і найстарший хлопчик лічив собі не більше чотирьох років.

У Ковелі Франки мали бути 18 травня за старим стилем. Прибули у суботу. Ще застали Лесю Українку. Саме їй, мабуть, доручили батьки вітати дорогих гостей, бо самі змушені були на короткий час поїхати до Києва. Довгий лист Івана Франка до Михайла Драгоманова про «наїзд» його сім'ї на Волинь містить у собі багату інформацію про цю знаменну зустріч двох родин. «Приїхавши в Колодяжне, ми не застали дома ані Ольги Петрівни, ані Петра Антоновича, тільки самих дітей. Обое приїхали тільки в понеділок» [3, т. 49, с. 277]. Була, отже, нагода для розмов Лесі Українки з Іваном Франком, бо ж її батьки, повернувшись з Києва, засипали гостей столичними новинами.

У Колодяжному Франко пробув тиждень. Улюбленим місцем родинних бесід у селитьбі Косачів був стіл під велетенським семистовбурним каштаном, обвішаним лямпіонами. Про що точилися розмови тут, на волинсько-поліській землі, сто років тому з Франком? Про це частково повістує вже згаданий лист. Петро Антонович Косач давав широку інформацію про громадське життя в Києві. Він належав до так званої «Старої громади». Викладав, отже, своєму львівському гостеві зміст розмов старогромадівців, їхні погляди на актуальні питання суспільно-культурного життя, висловлював і свої особисті міркування. Саме він привіз Франкові гроші (250 крб.) від Миколи Ковалевського, мецената української культури, на журнал «Народ». Розповідав «старий Косач» (так його звичайно звали) про роботу киян над словником української мови, про підготовку видання творів Шевченка, торкався питань діяльності НТШ. Сипав Петро Антонович числами так, що навіть Франко зі своєю геніальною пам'яттю не зміг всього вдержати в голові. Але запам'ятав, що в дискусії з Барвінським Житецький поставив 35 питань, Антонович — 18, Михальчук — 10... Франкові ж Антонович передавав через Косача «принципальні закиди» стосовно «Народу»: «Пощо ви поставили в програмі раціоналізм, а не толеранцію? Пощо ви поставили соціалізм, коли наш мужик індивідуаліст?» Як же реагував на це Франко? «На перше я відповів, — пише він Драгоманові, — що ставити в програмі

толеранцію для нас значило би згори зложити оружжя перед єзуїтським католицизмом (признав рацію). Ставити індивідуалізм для мужика-пролетарія або халупника — се просто безсумнісно, а соціалізм поставили ми як науковий принцип, а не як практичну, детально оброблену програму, противно, наша програма економічна має в собі дещо таке, що не зовсім годиться з теперішнім розумінням соціалізму в соціально-демократичних партіях європейських» [3, т. 49, с. 28].

Ось на такому рівні велася розмова Франка з старшими Косачами у ті літні поліські вечори й ранки. Ну, а Леся, двадцятирічна Леся Українка, яка вже давно друкувалась у журналах, хоч не мала ще жодної збірки поезій, та Леся, яка приголомшила недавно Павлика своєю ерудицією так, що він назвав її геніальною жінкою, — чи ж мовчки прислухалася вона до цих бесід? Про що говорила вона з «цікавим гостем» під час відсутності батьків? Тільки через років дванадцять озветься відлуння її «нескінченої розмови» з Франком тоді у Колодязному. Її продовжить Леся Українка в новорічну ніч у Сан-Ремо, пишучи предовгу епістолу Франкові. Лист цей стосувався літературних вражень і проблем. Зокрема Українку дуже глибоко вразили Франкові вірші «Із дневника». «Так от, при Ваших віршах я згадала собі, як давно колись, ще в Колодязному, Ви розповідали мені план одної драми, що здався мені надзвичайно цікавим і оригінальним, потім елементи з нього я пізнала в «Кам'яній душі» і щиро призналась Вам, що від плану я більше сподівалася. Ви сказали, що дійсно мусили «скрутити голову» планові через незалежні від Вас причини: «умови моєї роботи... умови мого життя... умови нашої сцени...» Що ж я могла на те сказати? Але мені було жаль того плану із «скрученими головами», як чогось рідного [2, т. 12, с. 13]. Отже, виходить, Франко вів з Лесею Українкою глибокий і специфічно-письменницький діалог, коли навіть задумами своїх ненаписаних творів ділився з нею. З свого боку, він знав усі публікації цієї літературної сім'ї, з якою постійно співпрацював. У гумористичній поемі «Вандрівка русина з Бідою» з теплою усмішкою згадав трьох авторок Пчілчиної школи. В оберемку творів, що їх двигав редактор «Зорі» Лукич, є

Від Кенира сто дві байки,
Ще й від Пчілки, Лесі, Чайки,
Зірки, Дарки, Монтаря,
Дрозда, Щогля й Комаря...

Під псевдонімом «Зірка» виступала в «Зорі» сестра Лесі Українки Ольга. Незабаром після повернення до Львова Франко заходився видавати першу поетичну книжку Лесі — «На крилах пісень». З особливою інтенсивністю закурсували листи між Колодязним і Львовом. Колодязненських поетес Франко жартома сумарно називав Пчілками.

А крім інтелектуальних розмов у свій колодязненський тиждень, не минув нагоди Франко половити раків у косачівському

ставку. Можливо, теж ходив по лісах за грибами. У кожному разі писав потім до Пчілки з жалем, що не міг покинути редакцію і приїхати знову до Колодяжного по родину, «хоч Ви самі знаєте, як приємно провів я там тиждень часу, про котрий і досі з радістю згадую» [3, т. 49, с. 309]. У Львові Франко готувався до іспиту перед захистом докторської дисертації.

Дружина з дітьми залишалася на лоні поліської природи до кінця теплого сезону — повернулася до Львова лише 6 вересня 1891 р. Олена Пчілка того літа двічі їздила в Крим — возила хвору Лесю, повернулася було додому, а потім одержала телеграму, що її дочка захворіла на тиф — помчалась її рятувати. Перевезла Лесю на дністровський лиман біля Одеси й повернулася до своїх львівських гостей у Колодяжне. Без Лесі Українки й Олени Пчілки пані Франкова нудьгувала. Вона вже звикла проводити літо в Карпатах, полюбила гори. «По правді сказати, — писала Пчілці, — околиці Ваші, найбільше в сторону млина, роблять дуже неприхильне враження. Після наших мальовничих гірських країн Ваша рівнина та ще й болотяна действує пригноблююче, а ще найбільше як обгорнуть навколо тумани, а тут ще нема любої Пані, Ольги Петровни, до розмов! Їй богу признаюсь, що я так останніми днями привикла до Вас, що лишитись на хвилинку без Вас було мені дуже прикро... Як чоловіку буває потрібна вода (а найбільше після чогось солоного), так мені була мила, пожадана Ваша присутність» [1, ф. 28, № 1436]. В іншому листі називає вона Пчілку «найліпшою жінкою в світі».

І зовсім не нудьгували у косачівській садибі та поза її межами Франкові діти. Цілими днями перебували вони на свіжому повітрі, водячи за собою свою маму. Хлопчики, малі бешкетники, розважалися бійками з косачівською малечею. Тарас Франко згадуватиме, що мати йому нагадала якимось, як то він тоді в Колодяжному побив Дору Косачівну. Франкових дітей Косачі жартівливо називали «лисами». Про цю дитячу баталію писала й Леся Українка: «Тішуся я, що вдома все гаразд, сподіваюся, що Дроздові бойові рани досі вже загоїлись. Одначе, як бачу, «закордонні брати» завзяті!» [2, т. 10, с. 94]. З Колодяжного мати прислала Лесі фотокартку, на якій поруч з косачівськими дітьми є хтось і з «франківців». «Твій лист із портретом одержала вчора. «Гетьманство» вийшло добре, тільки в Уксуся мордочка вийшла далеко кругліша, ніж вона є, а й в Микося губи якимось стулені і вираз такий, який буває у нього під час слухання казки. «Лис» просто як живий і настоящий «шпортеман» [2, т. 10, с. 98—99]. Очевидно, згаданий «лис» був у спортивному одязі. На жаль, не збереглися фотографії Франка та його сім'ї, зроблені у Колодяжному, а Юрій Косач згадував, що вони були. Він теж висловив припущення, що Франко побував тоді й у Запрудді, що поки що не підтвердилося якимись доказами.

До дружини приходили Франкові листи зі Львова. Він тишився, що діти здорові, повідомляв про львівські новини, писав

про безнадійне становище Драгоманова. Просив запитати родичів дружини, чи можна йому приїхати до Києва. І дивувався: «Невже ви там так і не ходите по гриби?»

А Київ був стривожений і Франка «не приймав». «До Ольги Петрівни, Вашої сестри, — писав Драгоманову, — прийшла вість від Комарова з Одеси, буцімто в Києві Новицький — жандарм — тягав до допросу Трегубова і Кониського по поводу того місця в моїй автобіографії, де сказано, що кияни дали мені на видавництво газети 300 руб. Звісно, нічого їм Новицький не зробив, але страху все-таки напустив, так що Трег[убов] навіть до моєї жінки в Колодяжному не осмілювався ані разу написати, а тільки переказував їй часом дещо через Петра Антоновича» [3, т. 49, с. 296—297].

Пані Франкова була не з лякливих. Вона не без іронії пише Олені Пчілці, що її сестра Саня не приїхала тоді в Колодяжне «через переполох, котрий зробився коло них з приїздом фамілії нашої в Росію». У Києві навіть стояла варта, чи Франко не їде, «а він (таке страшидло!) тим часом спокійненько ловив раків в Кол[одяжному]» [1, ф. 1, № 1436].

А проте Франки недооцінювали небезпеку й даремно іронізували над переполохом своїх київських родичів. Були суворо попереджені й Косачі за зв'язки з закордонними «ворогами». І коли пізніше Ольга Федорівна виявила бажання знову приїхати до Косачів у Колодяжне, то Олена Пчілка з гіркотою писала, що ніхто ж не повірить, що це «родственное свиданье»: «Але ж як звісно, з вашого пробування у нас вийшла ціла «історія». Прийшлося формально об'яснятися. Начальство прямо сказало тоді, — «так смотрите, берегитесь, я вас предостерегаю». Отож і страшно, щоб тепер прямо не сказали: «Ну я ж вас предостерегал, что если эти сношения будут продолжаться, то плохо будет». І далі іронізувала: «Ви і осібно я — ще не здаємось страшними, а вкупі при наших «свиданьях» — багато бачать страшного. Що се не есть чиясь тільки вигадана боязнь, о тім свідчать спогадані найреальніші слова перестороги найвищого начальства киевского з powodu вашого невинного гостювання у мене з маленькими дітьми» [1, ф. 3, оп. 1612, од. зб. 313—314]. Політичні обставини, таким чином, не давали можливості зближення двох літературних родин у такій мірі, як вони цього прагнули. Все ж, незважаючи ні на що, їхні дружні особисті та творчі контакти продовжувались. Леся Українка всього вісім разів була у Львові й кожен раз не оминала домівки Франків. Вже смертельно хвора, в останній рік свого життя, посилає вона свій поетичний триптих — «Казку про велета» — до ювілейного франківського збірника. А в історію української літератури увійшла із знаменною каменярьською атестацією: «чи не одинокий мужчина на всю соборну Україну». Олена Пчілка писала реферат про Франка для якогось публічного виступу (у недокінченому вигляді зберігається в її архіві). Схвильоване привітання Франко і Грушевський послали їй у зв'язку з тридцятирічним ювілеєм. Вони шанували Пчілку не лише як

письменницю, а й як виховательку дітей-літераторів і громадян в дусі національної свідомості.

Вертаючись до епізоду колодяжненського літа у контактах обох родин, нагадаємо Франковий лист — подяку Олені Пчілці: «Пишу цей лист ще під свіжим враженням оповідань моєї жінки про ту безконечну, справді материнську турботу і терпеливість, з якою Ви, зайняті своїми власними клопотами і гризотами, піклувалися ще й моєю сім'єю через усе літо. Я не в силі описати Вам, як глибоко зворушили мене ті оповідання і завстидали не трохи: я добре тямлю, як мало я заслужив на таку Вашу добрість, хоч запевняю Вас, що в моїм поважанні Ви все стояли високо, обіч Вашого брата, а мого найліпшого приятеля. Та все вже якась така фатальність, що я завсігди мушу робити прикrostі та клопоти тим, котрим найбільше завдячую» [3, т. 49, с. 289]. І в листі до Михайла Драгоманова виражав також почуття вдячності його сестрі «за гостину і за правдиву материнську чулість до наших дітей, котрі особливо в останні часи причинили їй багато гризоти тим, що в Колодяжнім багато дітей хорувало на дифтерит» [2, т. 49, с. 297]. Яким світлим ореолом оточений тут образ Олени Пчілки і який він далекий від того фальшивого її образу, що його намагалась витворити очорнювальна критика! Відтворений вище епізод колодяжненського літа — це маленьке віконце, яке дає нам можливість заглянути у життя двох заслужених перед українською літературою родин, в атмосферу їх людяності й духовності.

1. Відділ рукописів інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.
2. Українка Л. Зібрання творів: У 12 т. К., 1975—1979.
3. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986.

Стаття надійшла до редколегії 07.05.99

Р. Д. ГОРАК, доц.,
Львівський медичний інститут

Втеча

Коли саме Іван Франко повернувся з Криворівні після короткого відпочинку влітку 1914 р., точно невідомо. Зі спогадів тамтешнього пароха О. Волянського [2, с. 500], І. Франко мав би виїхати 19 або 20 серпня, але, як твердить М. Чайківський [2, с. 508], мусив ще зупинитись у Ворохті, бо через початок війни поїздом до Львова було дістатись важко.

З вересня 1914 р. Львів був зайнятий царськими військами під проводом генерала Брусилова. По місту почались повальні ревізії та арешти українських діячів. Мародерство набрало таких жахливих розмірів, що тодішній член Думи П. Мілюков назвав дії царської армії в Галичині «міжнародним скандалом». Поповзли чутки, що обшук був і в помешканні І. Франка. По-

всюди говорили, що його хату пограбовано, а п'яна солдатня сильно пошкодила бібліотеку, використовуючи книжки як папір для цигарок. Це обурило українську громадськість. Свого часу, коли Франкові було особливо сутужно з грошима, керівництво НТШ звернулося до нього з проханням відпродати їй цю книгозбірню, однак Франко відмовився від такої пропозиції, хоч опісля заповів її Товариству. Чутки настільки широко розійшлися, що невдовзі газета «Діло» змушена була повідомити, що ніякого обшуку у Франка не було, а тільки в першу ніч окупації Львова в його будинку було розквартировано 200 солдатів. Нарешті, й сам Франко спростував ці чутки в листах до рідних. «Наш дім цілий і невшкоджений, раз лише ночували в нім москалі (коло 200) і шкоди не зробили, ревізії жодної не було, тільки злодії покрали дещо убрання», — писав він синові Тарасу [1, т. 50, с. 431]. Зрештою, І. Франко й сам дивувався, чому його не турбують, як інших. «Тутешня власть, — писав він 27 травня 1915 р. швагрові Є. К. Трегубову, — досі лишає мене в спокою, крім одної тривоги — солдатського постою в моїм домі (коло 200 людей) у першу ніч окупації Львова» [1, т. 50, с. 426].

Крім цього лиха, пов'язаного з війною, на Франка насунулось ще й інше. Різко загострилась хвороба дружини. «Час від мого повороту з Криворівні, — писав він 4 грудня 1915 р. криворівнянському газді Василю Якібюку, в якого відпочивав перед початком війни, — аж до зими вона провела в ненастаннім змаганні довести мене або до божевілля, або до голодової смерті й довела до того, що я цілий місяць мусив прожити в чужім домі, а коли через її недбальство злодії обікрали наш дім (покрали, на щастя, лише дещо з мужської одежі), я вернув додому й віддав її до Кульпаркова» * [1, т. 50, с. 433].

Цей лист повний гіркоти й болю. Можливо, це, з одного боку, спричинилося до того, що не часто він фігурує в дослідженнях франкознавців, однак, з другого боку, через відсутність таких досліджень почали поширюватися найрізноманітніші плітки, які потягнулись до наших днів **.

Вперше цей лист був опублікований Д. Лукіяновичем у статті «Останні два роки Івана Франка в його власних листах» у «Львівських вістях» від 6 квітня 1944 р., хоча, як зазначено у коментарі до цього листа в п'ятдесятитомнику творів І. Франка [1, т. 50, с. 643], вперше цей лист з'явився у двадцятитомному виданні ***.

З листа І. Франка синові Тарасу від 15 серпня 1915 р. [1, т. 50, с. 430] відомо, що Ольга Франко була відправлена на лікування 17 грудня 1914 р.

І. Франко опинився в дуже скрутному становищі. Не володів руками. «Я цілий місяць мусив прожити в чужім домі», —

* Заклад для душевнохворих у Львові.

** Див.: Дискусія на сторінках газети «Франкова криниця» з приводу повторного перейменування міста Івано-Франківська.

*** Франко І. Твори: У 20 т. Т. 20. С. 626—627.

признається, він Василю Якібюку, але не напише про це Є. К. Трегубову. Пояснювати щось В. Якібюку не було потреби. Він знав, що І. Франка потрібно годувати, як малу дитину. Ольга цього через хворобу не могла.

Отже, причина втечі з дому на цілий місяць зрозуміла. Нез'ясованим залишалось тільки, коли це сталося (вересень, жовтень чи листопад) і що це за «чужий дім». Можливо, таких питань не виникло б, коли б свого часу упорядники спогадів про Івана Франка [2] не робили отих свідомих «незначних скорочень» у статтях, опублікованих у цьому збірнику. Саме таким «незначним скороченням» були піддані спогади Володимира Охримовича [2, с. 232—238], передруковані зі збірки «Спомини про Івана Франка», випущені бібліотекою «Нового часу» у 1926 р. Був випущений такий епізод: «Востанне бачив я Франка в пізній осені 1914 р., в часі російської інвазії у Львові, коли то Франко утік зі свого дому перед нервовими нападами своєї жінки і мешкав якийсь час в камениці свого шкільного товариша судового радника Райхерта, котрий дав йому одну порожню кімнатку в своїй камениці при вул. Курковій, 25. А що я тоді мешкав при вул. Курковій (де й тепер живу) і щодня переходив каменицю Райхерта, тож зчаста відвідував Франка. Він інтересувався біжучими військовими подіями і тримав сторону центральних держав та надіявся на розвал Росії. Тоді подарував мені свої дві свіжо видані книжки: «В наймах у сусідів» і „Wielka utrata“.

Про проживання Франка у Райхерта згадує в своїх спогадах, написаних незадовго перед смертю, і С. В. Щурат, син Василя Щурата. Жили в той час Щурати на цій самій вулиці в будинку під номером 43 (зараз вул. Лисенка, 45; під теперішнім номером 49 жив В. Охримович). Через те, що на той час товариство НТШ та його бібліотека були закриті, І. Франко зчаста заходив до В. Щурата позичати деякі необхідні для роботи книжки. Навіть одного разу здибав на вулиці вітчима В. Щурата, урядовця університетської бібліотеки М. Семкова, і той поскаржився на важкі часи. Зима на носі, а він, от, без чобіт. Австрійські гроші знецінилися, а нових нема звідки взяти. Франко дав йому 25 рублів і пояснив, що дали йому гроші російські офіцери, серед яких є багато українців.

І хоч тепер стало відомо, що мешкав І. Франко у свого шкільного товариша Райхерта, однак ні в спогадах В. Охримовича, ні С. Щурата не зазначено, коли саме це було. З них відомо тільки одне: була пізня осінь.

Ясність вніс Д. Лукіянович. На основі листування І. Франка та розмови з тоді ще живими учасниками подій, він встановив, що перебрався Франко до Райхерта на початку листопада і жив там до середини грудня 1914 р. Окрім цього, Д. Лукіянович повідомив наступне: «Франко харчувався тоді у Зигмунтовської, що жила при вул. Павлінів, не так далекої від Куркової. Отоді зродилась у Франка думка запросити вдову з дітьми собі в допомогу».

Згідно з адресною книгою за 1914 р., Целіна Зигмунтовська, «вдова при цісарсько-королівському судовому уряднику», жила на вул. Герінга, 10 (зараз вул. Харківська). Звідки тоді Д. Лукіянович взяв вул. Павлінів (зараз вул. Ніжинська)? Обидві вулиці справді одна біля другої — може, він помилився? Ні. Д. Лукіянович користувався вірною інформацією.

Справа в тому, що він якимось чином через Івана Труша у 1926 р. дістав від Ц. Зигмунтовської колекцію листів Івана Франка, писаних до неї у різні роки. Кількість тих листів та їх подальша доля на сьогодні невідома. Відомо лишень, що з цього приводу 23 травня 1926 р. в НТШ відбувся «гоноровий суд» над Лукіяновичем під головуванням В. Щурата, бо «підсудний» навідріз відмовився публікувати їх. Судді визнали рацію Д. Лукіяновича, бо листи були «не до опублікування». Ця подія, зрозуміла річ, не була зафіксована ні в «Хроніці НТШ», ні в її записках.

Зафіксував її лише Василь Щурат у своїй записній книжці, але так ніколи і не використав цього у своїх статтях про І. Франка.

Згідно з адресною книгою м. Львова за 1914 р., на Курковій вулиці під номером 25 справді мешкав судовий радник Райхерт на ім'я Йозеф. Правда, будинок № 25 не був його власністю. Як зазначено, у маєткових книгах, цей будинок у 1898 р. збудував Абрагам Уріх разом з братом Давидом і Хаймом Бунтом [4, ф. 2, оп. 1, спр. 7352, арк. 8]. У 1900 р. кам'яниця стала власністю Адама Гавзнера [4, ф. 2, оп. 1, спр. 7352, арк. 35], а у 1906 р. — власністю Якоба Сільберштейна, сина дрогобицького рабина та шкільного товариша Франка і Шимона Фрея [4, ф. 2, оп. 1, спр. 7352, арк. 37]. Саме в 1906 р. в тому будинку замешкав Йосиф Райхерт, ім'я якого, як і його брата Філіппа, у франкознавстві відоме. Про братів згадує і сам Франко у «Споминах з моїх гімназійних часів», які вперше були опубліковані журналом «Жите» у 1912 р. «Ученики дрогобицької гімназії в другій половині 60-х і першій половині 70-х рр., — писав І. Франко, — поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили у своїх родинях і переважно не мішалися до кружкового життя. Позамісцеві жили на квартирах (станціях) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих квартир творилися між ними кружки. Де жило кілька учеників на одній квартирі, там до них не раз сходилися товариші інших квартир, що жили одинцем. У таких кружках велися оживлені розмови; в менших кружках, зійшовшись по два або три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім читав голосно, а інші слухали. Таким способом я з товаришем Йосифом Райхертом (німецьке написання прізвища Reichert. — Р. Г.), сином німецького колоніста, в вищій гімназії читав драми Шекспіра, Шіллера та Гете. З його старшим братом Філіппом, що з Самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній квартирі в домі боднаря Карпака» [1, т. 39, с. 50].

З цього уривка спогадів можна здогадатись, що Й. Райхерт був не просто одним із сотні знайомих Івана Франка.

Я. І. Ользовий документально підтвердив, що справді І. Франко був на квартирі разом із Ф. Райхертом і з топографічною точністю встановив, що будинок боднаря Корпака знаходився тоді на розі колишніх вулиць Жупної (зараз вулиці Революції) та Боднарської (зараз вулиці Седова) [5]. Був то маленький будиночок під гонтою, а напроти нього стояла старовинна колона, яку називали «фігурою» і про яку не раз згадував І. Франко.

З Йосифом Франко познайомився і заприятелював ще до гімназії. Було це у 1866 р., у другому класі нормальної школи отців Василіан у Дрогобичі. З класних журналів цієї школи, які сьогодні зберігаються в музеї Івана Франка у Львові, можна дізнатись, що мав тоді Йозеф Райхерт 11 років, був німцем, римо-католиком, а народився в Кенігсау. Ще з цих же журналів можна довідатись, що був середнім учнем і через хворобу пропустив багато занять.

Кенігсау — це теперішнє село Рівне коло Меденич. Це була доволі пізня німецька колонія, яка виникла з приходом у Галичину австрійського панування. Належала вона до Стрийського повіту і межувала із ще однією колонією під назвою Йозефберг, селом Більче та Кавсько. В одній із старих монографій про німецькі колонії у Східній Галичині сказано, що в Кенігсау було 80 дворів та 400 мешканців, яких автор монографії ганить за безгосподарність.

Першим з Рейхертів, що поселились у Кенігсау, був Бернард Райхерт. Згідно з Йосифінською метрикою з 1788 р. [6, ф. 19, оп. 14, арк. 21, 27, 33, 49], мав він свій будинок та був господарем «на 12 моргах поля». Його син Філіпп на час складання Францісканської метрики у 1820 р. вже мав 15 моргів поля і добрий шмат пасовища [6, ф. 20, оп. 14, спр. 144, арк. 66]. Поле та пасовище в 1853 р. успадкував його син Георг, батько Франкових товаришів. Георг Райхерт помер у 1868 р., незабаром померла і мати, а тому Самбірський суд назначив для братів опікуном Фердинанда Рейхерта, батькового брата [6, ф. 146, оп. 1, спр. 4792, арк. 222]. Було тоді Йосифу Райхерту 13 років. Франко втратив батька ще раніше.

Після закінчення нормальної школи обидва стають учнями Дрогобицької гімназії, саме в цей рік, коли була відмінена тілесна кара та замість навчальної німецької мови була запроваджена польська. Зрештою, у Йосифа з німецької мови завжди була посередня оцінка.

Ще раніше, у 1866 р., до цієї ж гімназії вступив старший брат Йосифа — Філіпп.

Метричні книги, де йдеться про виникнення колонії Кенігсау, не збереглись, проте метричні дані братів Райхертів відомі з книги результатів екзаменів учнів Дрогобицької гімназії, яка також зберігається в музеї Івана Франка у м. Львові. Йосиф Райхерт народився 23 травня 1854 р. і навчався у Дрогобицькій

гімназії з 1868 по 1875 рр., тобто разом з І. Франком. Був середнім учнем, а на випускному екзамені з математики дістав погану ступінь, тому екзаменаційна комісія 28 липня 1875 р. визнала його за «недозрілого» і дозволила складати екзамен з математики тільки через рік.

Більше пощастило братові. Про нього у книзі сказано, що він також народився в Кенігсау, 14 лютого 1850 р. Від першого до п'ятого класу навчався у Дрогобицькій гімназії. У п'ятому класі завалив математику, тому змушений був перевестися у Самбірську гімназію. Успішно закінчивши 1871/72 навчальний рік, Філіпп знову повертається до Дрогобича і разом з Франком винаймає помешкання у боднаря Корпака. Було це в 1872/73 навчальному році.

Про невдачу, яка спіткала Йосифа Рейхерта на випускному екзамені з математики, відомо також з листа Івана Франка до Ярослава Рошкевича, писаного десь на початку липня: «Що ж до офіційної частини, то з твого дозволу маю повідомити, що... Райхерт-старший отримав перший, а Райхерт-молодший — другий ступінь (як бачиш вони помінялися ролями) й велять кланятись тобі» [1, т. 48, с. 35].

Математика не давалася братам. Особливо Йосифу, який у гімназії навчався, як і Франко, безкоштовно. За перше півріччя восьмого класу Йосиф також дістав погану оцінку, а це означало, що в наступному півріччі йому доведеться за навчання платити. Питання про платню було навіть винесене на засідання педагогічного колективу гімназії, про що тодішній директор гімназії 20 лютого 1875 р. змушений був повідомити Шкільну раду у Львові. Педагоги захищали братів, особливо Йосифа, говорили, що вони гарно поводять себе, старанні, сироти, мають «свідоцтво бідності», яке не тільки звільняє їх від плати за навчання, але й дає право на всілякі пільги. Дійшло до голосування і вчителі наполягли на тім, щоб брати й надалі навчалися безкоштовно, але Шкільна рада була невблаганна. Вона скасувала рішення педагогічного колективу і зобов'язала братів платити за навчання [6, ф. 178, оп. 3, спр. 243, арк. 65—69].

В архіві Шкільної ради, звідки взята ця інформація, зафіксована ще інша справа, яка торкається братів Рейхертів і про яку, зрештою, оповів сам Франко у вищезгадуваних спогадах з гімназійних часів. «Коли ми, — писав він, — перейшли до вищої, т(о) зн(ачить) до п'ятої класи, поспробував тодішній перший прем'янт Антін Шіллер зав'язати позашкільний гурток товаришів без відома учителів та директора. Після умови ми зішлись на одній квартирі числом більше як 20, Шіллер отворив зібрання гарною промовою в польським язичі, висловлюючи в ній задачу займатися в хвилях, свободних від шкільної науки, лектурою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок постояв недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а по тім не сходився більше та не

полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жадних записок. На однім засіданні кружка я прочитав початок свого оповідання, якого потім не продовжав» [1, т. 39, с. 51].

«Кружок» справді не полишив по собі ніяких слідів, але даремно Франко вважав, що справа з отим таємним товариством не була відома директорів гімназії. Більш того, про існування гуртка тодішній директор гімназії Тома Баревич повідомив Шкільну раду. Остання порадила шановному директорів залучити учнів до корисної праці. При кінці навчального року Тома Баревич звітувався, що гурток вже не існує, а учнів вдалося залучити до... вирощування квітів у вазонках [6, ф. 178, оп. 3, спр. 232, арк. 87—94]. Нагляд за всіма вазонками доручено вести учневі шостого класу Амброзію Полянському. Директор серед гімназистів за це піклування про кімнатні квіти дістав назву «Фікус», а про догляд за вазонками часто згадують друзі Франка по гімназії. В архівах Шкільної ради не виявлено справи, яка б дала відповідь, чи постраждав за організацію гуртка Антін Шіллер. В кожному разі він успішно закінчив разом з Франком гімназію. Народився Антін Шіллер у Тисьмениці 2 травня 1854 р. [6, ф. 618, оп. 2, спр. 1477, арк. 15]. Батько його був касовим контролером. Після закінчення гімназії А. Шіллер поступив на правовий факультет Львівського університету, який закінчив у 1880 р. [4, ф. 26, оп. 15, спр. 68, арк. 103]. Цей шкільний товариш Франка заслуговує на добру згадку вже хоча б тим, що разом з друзями, яких організував у гурток, уперше чув публічне читання мабуть першого оповідання Франка. Чули це читання і брати Райхерти.

Отже, 1875 р. для Йосифа Райхерта був втраченим. Він їде до Львова і в березні 1876 р., як свідчить «Справозданє дирекції ц. к. гімназії Академічної у Львові», успішно складає екзамен з математики і дістає атестат зрілості.

Восени цього ж року і Йосиф, і Філіпп стають студентами правового факультету Львівського університету [5, ф. 26, оп. 15, спр. 63, арк. 103]. У загальному каталозі студентів про братів Райхертів сказано, що їх опікуном є Фердинанд Райхерт, рільник з Кенігсау. Живуть брати разом: вулиця Коперника, 34. За цією адресою до кінця свого навчання в університеті буде жити Філіпп, а Йосиф у літньому семестрі 1877/78 навчального року переїхав на вулицю Стрийську, 21 [4, ф. 26, оп. 15, спр. 65, арк. 109], де жив до закінчення університету. Справи з навчанням у нього йшли добре і навіть згідно з рішенням університетського сенату від 23 листопада 1880 р. він був звільнений від плати за навчання. Абсолюторіум Йосифу Рейхарду було вручено 4 червня 1881 р. [4, ф. 26, оп. 15, спр. 68, арк. 96].

Філіпп Райхерт залишив навчання у 1878 р. [4, ф. 26, оп. 15, спр. 65, арк. 104], провчившись лише шість семестрів. Згідно з «Шематизмом уряду Галичини та Лодомерії», у 1882 р. він посів скромну посаду аскултанта Вищого крайового суду у Львові, але в 1883 р. помер Фердинанд Райхерт, опікун, і він

змушений був покинути роботу в суді та повернутись додому, де зайнявся сільським господарством. Помер він у 1904 р.

Після закінчення університету повертається в Кенігсау й Йосиф. Потрібно було привести до ладу запущене господарство, яке опісля залишилося старшому братові. У 1885 р. Йосиф Рейхерт стає авскультантом золочівського суду, а відтак переходить працювати у Сколе до 1899 р. У цьому році він стає суддею і дістає скерування на роботу в Борщів на Тернопільщині, де в 1902 р. він стає радником повітового суду. У 1904 р. його переводять на посаду радника Вищого крайового суду у Львові. Невдовзі його призначають начальником Третього відділу, чи, іншими словами, начальником відділу кадрів суду. Його ім'я часто зустрічалось у пресі. Він мав репутацію доброго юриста. Як і на кожного працівника суду, на нього також була заведена особиста справа, яка сьогодні зберігається в архівах.

З тих, хто починав з Франком свій шлях у життя, на той час багатьох не було в живих, багато було поза Львовом, інші втекли від фронту. Йосиф Райхерт з тих давніх друзів у Львові залишився лишень один. Був то єдиний товариш, який пережив з ним нормальну школу, гімназію. З ним вони читали драми Шіллера, Шекспіра й Гете. З ним мріяли, малювали майбутнє, а в гуртку Антона Шіллера дали собі руки й клятву для цього майбутнього. Що з тої клятви вийшло? Як пройшли вони життя і вже стали на тій порі, коли незабаром воно закінчиться?

Отой, майже болючий сентимент до дитинства, туга за друзями з молодечих літ далися чути вже у 1912 р., коли Франко опублікував свої спогади з гімназійних часів. У 1913 р. він майже без змін переносить їх у вступ до збірки «Рутенці», а в перших рядках нарису «Молода Русь» цей сентимент, щирий, але з дозою скептицизму, настільки виразний і відчутний, що стає буквально разючим. У цьому ж році, коли святкувалося його сорокалітню письменницьку діяльність і преса почала проявляти до його особи гостре зацікавлення, він зробив усе, щоб його навчання в школі отців Василіан не було темною плямою у його житті. Для нього — це найприємніші спогади. З перспективи часу, в порівнянні з тим, що робило з ним життя опісля, це була світла пляма. В пошуках отого світла, отих світлих спогадів, він згадував Йосифа Райхерта, сина німецького колоніста, якого доля винесла на верхні щаблини суспільства, яке дало йому право судити і розпоряджатися долями багатьох людей.

Вони, можливо, обидва відчули бажання скласти один перед одним звіт з прожитого.

Можливо, й сам Йосиф Райхерт шукав Франка. Він, з нагородами та незаплямованою біографією австрійського чиновника, залишився сам. Обидві дочки повиходили заміж і виїхали зі Львова. Перед самою війною померла дружина Антоніна-Марія з роду Кіларських (Книга померлих костьолу Св. Антонія у Львові, с. 103). Сталось це 13 серпня 1914 р.

Тепер обидва ходили на Личаків. Він, Франко, до сина Андрія, а Йосиф — до дружини. У Йосифа уже не було роботи. Йшла війна зі своїми правами, які не передбачені австрійськими параграфами.

У цій втечі Франка до свого товариша все було логічним. Він не захотів йти до своїх близьких знайомих, щоб не бути їм тягарем. Йосиф — зовсім інша справа. Він уже випробуваний товариш і далекий від світу, в якому обертається Франко. Його дім — «чужий» для Франка. Звідси не винесуться плітки.

Але невсипущий Денис Лукіянович роздобуває листи Франка до Целіни Зигмунтовської і в своїй статті, друкованій у «Львівських вістях», оповіщає, що Франко «харчується» не в Райхерта, а в Целіни Зигмунтовської, яка жила неподалік. В чому ж справа? Невже Райхерт настільки самотній та бідний, що навіть не міг тримати служницю? Важко навіть припустити, що могло бути саме так. Напрошується сама по собі відповідь, що Франко втікав з дому, щоб бути поблизу Целіни, в яку увірувало львівське міщанство, аби опісля допикати Франка, звинувачуючи його в «аморальності». Подумати тільки: втікає з дому, залишаючи напризволяще хвору дружину, віднаходить свою «коханку» і приводить її у свій дім, а дружину відправляє на Кульпарків. В яких тільки варіантах не обговорювалась ця втеча Франка, скільки на основі її було сплетено пліток, чуток. Але Денис Лукіянович їх не спростував.

Ідучи за логікою тих пліток, природним було б те, що Франко втік би не до свого товариша, а просто до Целіни Зигмунтовської. Але, мабуть, цього не можна було, бо вдова дуже дбала за опінію. Але ж забула вона про цю ж опінію, коли з дітьми поселилась в домі Франка! І нарешті, звідки Д. Лукіянович у 1944 р. взяв адресу Ц. Зигмунтовської: вул. Павлінів? Згідно з адресними книгами, Целіна Зигмунтовська, починаючи десь з 1910 р., міняла мешкання щороку, завжди вибираючи дешеві квартири на околицях Львова. Вулиця Павлінів в ніяких офіційних документах, пов'язаних з Целіною, не зафіксована. Отже, цю адресу Д. Лукіянович міг дізнатись тільки з листа Франка до неї, писаного саме в цей час. Про що йдеться в листі? Тільки про одне: Франко шукав допомоги. Він не хотів, не міг дозволити собі, щоб його навіть такий близький товариш, як Йосиф Райхерт, годував його. Навіть щоб це робила його служниця. Була, очевидно, та межа у відносинах, яку він переступити не міг. Не хотів, щоб його товариш бачив його немічність. Вибору не було. Не міг він звернутись ні до Щуратів, ні до Охримовичів, які жили поруч. Не хотів, щоб вони, близькі йому люди, були свідками його муки. Хотів бути подалі від усіх.

Франко не втікав з дому. Мусив піти, щоб дати дружині спокій. Був свідком того, що робила з нею хвороба. Розумів, що вступитись з хати буде для неї і для нього найкращим виходом. Думав, що хвороба відступить, як це бувало раніше.

Але хвороба прогресувала. Дружина вже потребувала серйозного спеціального лікарського догляду.

Знав, що в Йосифа Райхерта надовго не залишиться. А що буде, коли дружину змушений буде віддати на лікування і нікого при ньому не залишиться? Сини на фронтах, дочка в Києві. Знайомі, друзі? І вони щоденно будуть дивитись на його муки, безпомічність? Окрім того, знав, що саме про його хворобу теревенять по Львову злі язики. Зрештою, куди подітись навіть сьогодні від тих спогадів сучасників Франка, що, відвідуючи його, опісля дезинфікували руки та одяг.

Целіна Зигмунтовська погоджується бути при ньому. Очевидно, саме тоді й написав він їй листа на вулицю Павлінів.

Йосиф Райхерт, який дав тимчасовий притулок Франкові, не набагато пережив свого товариша. Він помер 28 жовтня 1918 р. Захворівши запаленням легень (Книга померлих костюлу Св. Антонія, с. 214). Про його смерть повідомив «Кур'єр Львовські» 31 жовтня цього ж року. Хоронили його на Личаківським цвинтарі. Могила не збереглася.

Перечекавши рік смутку по дружині, Йосиф Райхерт восени 1915 р. одружився з поштовою маніпулянткою дирекції пошт та телеграфів у Львові Софією Сокаль, яка була набагато молодша за нього — 1879 р. народження. По смерті Йосифа Райхерта вона як вдова з листопада 1918 р. почала отримувати високу пенсію. Згідно з даними фінансової палати їй по чоловіку залишилось два великі будинки в Дубині біля Сколе [6, ф. 161, оп. 2, спр. 52184], які стали причиною судових суперечок між нею та дочками. У 1931 р. вона вдруге вийшла заміж за Станіслава Маркля, інженера-хіміка однієї з львівських фірм, і з будинку на вулиці Курковій, 25 перейшла мешкати на вулицю Леона Сап'єги, 37, про що згадується у документах фінансової палати. Остання згадка про неї відноситься до 1936 р. Була бездітна. Яка доля спадку, що дісталась Софії Сокаль після Йосифа Райхерта, з'ясувати, на жаль, не вдалося. У тому числі нічого невідомо про долю бібліотеки Йосифа Райхерта. Навіть невідомо, чи існувала переписка між ним та Франком.

По цій дружбі між Франком та Йосифом Райхертом тільки й залишилось отих пару згадок про «втечу» Франка та фотографії учнів Франкового класу Дрогобицької гімназії, де серед інших стоять досі ніким не розпізнані Йосиф Райхерт та його брат Філіпп. Ще юні і повні віри у життя.

1. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1977—1985. 2. Іван Франко у спогадах сучасників. Львів, 1956. 3. Спомини про Івана Франка // Бібліотека «Нового часу». Львів, 1926. № 7. 4. Львівський обласний архів (ДАЛО). 5. Радянське слово. 1987. 25, 28 квіт. 6. Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові.

Стаття надійшла до редколегії 14.05.90

Співробітництво Івана Франка з «Товариством історичним» у Львові

Вагомий і плідний внесок Івана Франка у розвиток української і світової культури, вихід української літератури та науки на всеслов'янську та світову арену, поглиблення між-слов'янських зв'язків. У своїй багатогранній діяльності Каме-няр невтомно популяризував на рідній ниві здобутки світової культури, прагнув співпраці з представниками всіх народів.

Франкознавці вже ретельно дослідили його стосунки з польськими письменниками, вченими, журналістами, політичними діячами. Але навіть у ґрунтовних працях, зокрема присвячених І. Франку як історичному діячеві, майже зовсім невисвітленою залишається цікава сторінка біографії вченого — його співпраця з „Towarzystwem Historycznym“ («Товариством історичним») у Львові (1887—1897 рр.) [1, с. 158—159; 9].

Цей невивчений епізод взаємин Івана Франка з польськими діячами науки і культури є часткою великого періоду праці письменника у польських виданнях, головним чином у редакції польської газети „Kurjer Lwowski“. Переїшовши туди під тиском життєвих обставин у травні 1887 р. і розпочавши «...експериментоване з працею на двох загонах...» [16, с. 158], І. Франко, очевидно, хотів увійти в середовище польських істориків, філологів, етнографів. Так, у 80—90-х рр. XIX ст. він стає членом ряду польських наукових товариств: «Наукової читальні», Народознавчого товариства, «Товариства прихильників освіти», «Кола наукового», а також і «Товариства історичного» [6, с. 149, 183; 12, с. 105—107; 23, 1894, № 63, с. 3—4]. У їх діяльності вченого приваблювала можливість контакту з багатьма провідними польськими науковцями, фахового обговорення тих чи інших питань, поширення серед наукової громадськості власних здобутків, ідей і поглядів.

«Товариство історичне» (тепер — «Польське товариство історичне») утворилося у Львові 14 жовтня 1886 р. На той час такі наукові осередки існували вже у багатьох країнах світу. Так, на Україні діяли «Историческое общество летописца Нестора» в Києві, «Историко-филологическое общество при Харьковском университете» історичні товариства в Одесі і Ніжині [14, т. 4, с. 455—456; 17, т. 13, с. 482—488].

У Львові зумів створити власну історичну школу видатний польський медієвіст, директор Бернардинського архіву, професор Львівського університету Ксаверій Ліске (1838—1891). Саме з ініціативи його учнів і було засноване «Товариство історичне» [22, с. 4—5].

У головному другому параграфі статуту товариства відзначалося, що «метою товариства є збудження і підтримання розвитку історичних наук, з особливим висвітленням історії Черво-

ної Русі» [22, с. 4]. Члени товариства захищали загальнопольські інтереси, активно полемізували з окремими працями російських і німецьких істориків [21, с. 15—18].

Та все ж у період до першої світової війни «Товариство історичне» не ставало на шовіністичні позиції, об'єднуючи об'єктивних і солідних дослідників: вищезгаданого Ксаверія Ліске (першого і дожиттєвого голову товариства), професорів Львівського університету Освальда Бальцера (1858—1933), Тадея Войцеховського (1838—1919), Людвика Фінкеля (1858—1930), Людвика Цвіклінського (1852—1942) та інших [19, с. 58, 150, 210, 413, 863; 20, с. 136—144, 205—208, 245—246, 273]. Загалом у ці роки до товариства належало близько 200—300 науковців, серед яких були вчені з Варшави, Берліна, Мюнхена, Парижа, Києва, Риги і т. д. [18, с. 21].

Оскільки «Товариство історичне» діяло у Львові — місті взаємодії багатьох культур, — з товариством від початку існування співпрацювали видатні українські вчені: Михайло Грушевський, Кирило Студинський, Юліан Целевич, Олександр Колесса, Мирон Кордуба та ін. На жаль, внесок «Товариства історичного» у розвиток української історіографії досі не досліджений [21, с. 16; 22, с. 7].

Відразу з часу заснування діяльність була в основному спрямована на видавництво друкованого органу — „Kwartalnika Historycznego“ («Квартальника історичного»), що швидко здобув високе реноме серед істориків багатьох країн Європи і виходить донині у Польщі. „Kwartalnik“ був присвячений передусім історичній критиці і бібліографії.

В перші четвер або суботу після п'ятнадцятого числа кожного місяця в залах університету відбувалися наукові засідання «Товариства історичного». На них хтось виголошував доповідь, тоді її обговорювали і вирішували назрілі питання. У засіданнях брало участь, як правило, близько 30 осіб, дискусії проходили дуже жваво. Тексти найбільш вдалих і важливих доповідей публікувалися в „Kwartalniku Historycznym“.

На засіданні 18 лютого 1888 р., на якому з доповіддю про цікаву пам'ятку польського права „*Lomolium Cracoviense*“ (1437 р.) виступив О. Бальцер, вперше взяв участь у дискусії Іван Франко [24, 1888, № 2, с. 350—351]. На наступному засіданні 17 березня 1888 р. І. Франко розпочинає обговорення доповіді М. Мазановського про видатного польського письменника, засновника «української поетичної школи» А. Мальчевського [24, 1888, № 3, с. 526]. 17 листопада 1888 р. І. Франко обговорює доповідь А. Прохазки про князя Романа Сангушка [24, 1889, № 1, с. 179—180], а 18 грудня того ж року — доповідь В. Маргоша «Селянські стосунки на Русі у XV столітті» [24, 1889, № 2, с. 379]. Отже, у 1888 р. Іван Франко чотири рази брав участь у дискусіях (всього у тому році відбулося вісім наукових засідань). Більшу активність на засіданнях проявив лише тодішній віце-голова товариства Т. Войцеховський, який завжди був головоючим.

У наступному, 1889 р., Іван Франко 14 грудня бере участь у дискусії над доповіддю Ф. Паппе «Сколе і Тухольщина» [24, 1890, № 1, с. 218]; 19 березня 1892 р. — Л. Пшисецького «Роздуми над становищем історії в новітній системі знань» [24, 1892, № 3, с. 689] 21 січня 1897 р. — О. Колесси «Відносини літературної творчості обох руських племен у найдавнішому періоді» [24, 1897, № 2, с. 478—479]. Як бачимо, обговорювані І. Франком доповіді стосувалися не тільки історії України, а й історії польської літератури, польського права тощо, що є ще одним свідченням його глибокої ерудиції.

Особливо цікавим було обговорення доповіді А. Прохазки «З історії Брестської унії», що відбулося 31 жовтня 1896 р. У ній стверджувалося зокрема, що польські королі постійно опікувалися православною церквою («глибоко занепадою з самого початку...») і прагнули її розвитку. Князя Данила Галицького польський історик схарактеризував як послухного васала татар; позитивний наслідок польсько-українських взаємин того часу вчений вбачав у «...цивілізації, мечем і плугом польським в глибину степів чорноморських посунуто...» і т. д. [24, 1896, № 3, с. 522—577].

У звіті, вміщеному в „Kwartalniku Historycznym“ вказувалося, що у своєму виступі І. Франко «...обговорював головні її [доповіді] моменти, а саме: загальний цивілізаційний фон, де доповідач не зовсім об'єктивно поділив світло і тіні між сходом і заходом, далі погляд доповідача на історію Русі, де також неслухно зідентифіковано південну Русь з північною, переоцінено вплив татар і не зовсім об'єктивно оцінено візантійські впливи. Потім опонент (І. Франко. — О. С.) обговорював точку зору доповідача на саму Брестську унію, доходячи до думки, що ні для Польщі, ні для Русі, ні для прогресу цивілізації взагалі ця унія не була такою корисною, як би здавалося з виступу доповідача» [24, 1897, № 1, с. 255]. Згодом Іван Франко, надаючи значної ваги цьому питанню, вмістив текст свого виступу в газеті „Kurjer Lwowski“ у статті «Дві унії» [23, 1896, № 329, с. 1]. Викладені у ній погляди вченого поки що не отримали глибокої історіографічної оцінки.

Також ще не введені, або зовсім недавно ввійшли в сучасний науковий обіг оригінальні наукові праці Івана Франка, прочитані ним як доповіді на засіданнях «Товариства історичного». Вони (як і праці його наукових опонентів) потребують уваги нинішніх дослідників і зваженого критичного розгляду. Тому в цій статті обмежимося короткими повідомленнями про зміст виступів І. Франка.

21 травня 1892 р. Іван Франко виголосив доповідь на тему «Характеристика руської літератури XVI—XVIII вв.». У ній він прорецензував новий том «Історії літератури руської» О. Огоновського, подав свою періодизацію історії української літератури, висловив чимало цікавих думок про Люблінську і Брестську унії, значення української літератури і науки для розвитку російської тощо [24, 1892, № 3, с. 690—691]. Праця І. Фран-

ка (одна з перших польсько-мовних характеристик української літератури XVI—XVIII ст.) мала велике наукове і громадське значення. Повідомлення про виступ вмістили львівські газети «Діло», «Зоря», „Kurjer Lwowski“ [2, с. 2; 8, с. 240; 23, 1892, № 146, с. 5], а сама доповідь була надрукована у № 4 „Kwartalnika“ за 1892 р.

У серпні 1893 р. газета «Діло» вмістила статтю І. Кокорудза «По виході нового тому «Історії літератури» проф. д-ра Омеляна Огоновського» [7, с. 2]. Автор статті спрямував свою увагу лише на критичну оцінку І. Франком праці О. Огоновського, розглянувши її головним чином з партійно-політичних позицій, і стверджуючи, що ця «критика»... зайшла до „Kwartalnika“ з — радикального табору». Звичайно, рецензія мала негативний характер.

А 27 жовтня 1894 р. праця І. Франка обговорювалася на засіданні українського студентського товариства «Ватра». Студенти і запрошені гості (М. Грушевський, К. Студницький, В. Коцовський) по-різному відгукнулися про «Характеристику»: одні різко негативно (наприклад, О. Макарушка у головній доповіді), інші — схвально. Так, «др. К. Студинський підніс заслугу д-ра Франка, що він освідомлює наших сусідів в їх таки бесіді про наше жите, а відтак що він перший сильніше замаркував вплив протестантизму на розвій літератури руської в XVI віці» [5, с. 818—841].

У жовтні 1894 р. І. Франко запропонував працю «Характеристика руської літератури XVI—XVIII вв.» і ще дві інші «Світлому Збору Професорів університету у Львові» з проханням надати йому на їх підставі права читати лекції з української літератури й етнографії [10, с. 144]. Комісія у складі М. Грушевського, А. Каліни і Т. Войцеховського так оцінила цю роботу в звіті до міністерства культів і освіти: «Автор накреслює вірно сильними штрихами картину руської літератури цієї епохи... При цьому необхідно ще раз підкреслити його об'єктивність і безсторонність, коли він не допускає політичних впливів на себе й дошукується внутрі різних тенденційних тверджень завжди правильної середньої міри» [10, с. 159].

26 травня 1894 р. Іван Франко виголосив на засіданні «Товариства історичного» доповідь «Причинок до історії Брестської унії 1596 року» [24, 1894, № 3, с. 575—576]. У ній він схарактеризував відомий полемічний твір «Пересторогу» як історичне джерело і літературну пам'ятку. Вчений висловив припущення, що «Пересторога» була написана у 1600—1605 рр., і її автором був відомий львівський братчик Юрій Рогатинець.

Ця доповідь викликала жваву дискусію присутніх на засіданні істориків щодо значення церковної унії і також стала помітною подією в житті «Товариства історичного». Вона була надрукована у № 1 „Kwartalnika Historycznego“ за 1895 р. під заголовком «З історії Брестського собору 1596 р.», а в наш час увійшла до 46 тому зібрання творів письменника [15, т. 46, кн. 2, с. 193—219]. Нова історична праця І. Франка знову ж

отримала декілька рецензій, критичний розбір яких виходить за межі теми нашої статті.

19 січня 1895 р. Іван Франко виступив ще з однією доповіддю — «Про Іпатія Потія як церковного письменника» [24, 1895, № 2, с. 404]. У ній вчений детально розглянув біографію володимирського єпископа Іпатія Потія і його літературні твори: листи, історико-полемічні, трактати і проповіді.

Протягом 1888—1889 рр. Іван Франко особливо активно співпрацював з редакцією „Kwartalnika Historycznego“ і вмістив на сторінках цього видання 15 рецензій та праць, присвячених здебільшого українській тематиці (більшість з них паралельно появилися в інших тогочасних виданнях, а нині увійшли до 27 тому зібрання творів письменника). Взагалі у той час „Kwartalnik“ досить жваво реагував на появу таких робіт. Так, у ньому друкувалися рецензії М. Гоздави, Й. Лінниченка, Ю. Третяка та інших на праці М. Грушевського, О. Огоновського, Ю. Целевича, І. Шараневича, А. Петрушевича, С. Качали; огляди української політичної і наукової преси.

Рецензовані І. Франком роботи стосувалися етнографії українського населення Карпат, Волині, Покуття, Запоріжжя (матеріали С. Рокоссовської, опрацьовані І. Коперницьким „Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu“ [24, 1888, № 2, с. 268—273]; „Pieśni górali beskidowych z okolic Rabki“ [24, 1889, № 2, с. 262—263] і „O góralach ruskich w Galicyj“ [24, 1889, № 4, с. 742—745] І. Коперницького; «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» Д. Яворницького [24, 1889, № 2, с. 332—333]; „Рокucie“ О. Кольберга [24, 1889, № 4, с. 740—741]); історії української літератури («Антін Любич Могилянський, його життя, його значення» К. Лучаківського [24, 1888, № 2, с. 276—277]: «Очерки из психологии славянского племени. Славянофилы» М. Здзеховського [24, 1888, № 2, с. 273—274]; «Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX стол.» М. П. Дашкевича [24, 1889, № 3, с. 551—554]; «Критико-биографический словарь русских писателей и ученых» С. О. Венгерова [24, 1889, № 1, с. 131—133]), фольклористики («Народная поэзия» Ф. І. Буслаева [24, 1888, № 2, с. 273]; «Объяснение малорусских и сродных народных песен» О. О. Потебні [24, 1888, № 3, с. 452—454]), географії («Географія Русі» Р. Заклинського [24, 1888, № 2, с. 275—276]).

Каменяр знайомив польських істориків з науковою діяльністю істориків зі Східної України, рецензуючи видання «Исторического общества летописца Нестора» [24, 1889, № 2, с. 333—334], історичний щомісячник «Киевская старина» [24, 1888, № 3, с. 451—452]. Вчений-енциклопедист подав навіть інформацію про паризький кварталник „Revue de l'histoire des religions“ [24, 1888, № 2, с. 341—342].

Рецензуючи роботи, які виходили друком у Петербурзі, Києві, Варшаві, Кракові, Львові, І. Франко вимагав від їх авторів об'єктивності, новочасності наукової методики, знання джерел

і праць попередніх дослідників, чіткої внутрішньої структури тощо.

Цікаво, що вже від грудня 1887 р. І. Франко прагнув залучити до співпраці з „Kwartalnikem Historycznym“ М. П. Драгоманова, у листах пропонуючи йому надсилати рецензії для журналу [15, т. 49, с. 133]. Так, 15 січня 1888 р. він писав: «Отсе був передучора з віце-редактором „Kwartalnika“ (очевидно, Л. Фінкелем. — О. С.) — просить Вас о рецензії. Між іншим, бажали б рецензії на бібліографію Левицького... Пожадані були б для них (для відділу заграничних публікацій) коротесенькі замітки о нових книжках по фольклору» [15, т. 49, с. 137]. Однак у „Kwartalniku“ так і не появились праці М. П. Драгоманова, хоча той і надіслав І. Франку рецензію на книжку О. Стодольського (О. Я. Кониського) «Етнографія Слов'янщини». Можливо, редакція часопису знехтувала нею через надмірно великий розмір [15, т. 49, с. 147—148].

Після 1889 р. у „Kwartalniku Historycznym“ не було жодної рецензії, написаної І. Франком. Певну ясність у це питання вносить аналіз взаємин між І. Франком і видатним польським етнографом і антропологом, професором Краківського університету Ізидором Коперницьким (1825—1891), що міг би стати темою окремої розвідки [4, с. 133—142]. Дружні стосунки обох науковців практично обірвалися наприкінці 1889 р., коли у № 4 „Kwartalnika“ з'явилася «трохи приостра» (за словами І. Франка) негативна рецензія на працю І. Коперницького „O góralach ruskich w Galicji“. Польський вчений почувся ображеним і надіслав у „Kwartalnik“ таку ж гостру відповідь на рецензію, яка була вміщена у розділі «Полеміка» [24, 1890, № 1, с. 218—221]. Поряд з нею опинилася „Krótka replika jako odpowiedź na recenzye, III tomu „Rokusia“...“ не менш заслуженого польського дослідника Оскара Кольберга, теж спрямована проти І. Франка [24, 1890, № 1, с. 221—223]. Очевидно, що з такою різкою реакцією двох широко відомих у польському середовищі вчених редакція „Kwartalnika Historycznego“, яку очолював К. Ліске, не могла не рахуватися.

А все ж з листа І. Франка до редакції „Kwartalnika“ (написаного 12 травня 1893 р.) відомо, що редакція замовляла у вченого рецензії на музикознавчі праці П. Бажанського. В свою чергу І. Франко надіслав до редакції рецензію на працю Ю. Третьяка «Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка», яка, проте, не з'явилася друком [3, с. 111—112]. Можливо, ці контакти були відновлені внаслідок того, що з березня 1891 р. (після смерті К. Ліске) редакцію очолив професор О. Бальцер.

Як бачимо, інтенсивність співробітництва І. Франка з «Товариством історичним» не була, та й не могла бути сталою. Не забуваймо, що водночас він вів титанічну письменницьку, політичну, журналістську, видавничу діяльність. Та й тогочасна наукова діяльність І. Франка звичайно ж не обмежується лише працею у львівському «Товаристві історичному»: вчений здобув докторський ступінь у Відні, прагнув посісти посаду доцента

кафедри української літератури і етнографії Львівського університету, брав участь у роботі інших наукових осередків.

Все ж І. Франко був щиро зацікавлений в успішній діяльності «Товариства історичного». Його непокоїло зокрема те, що на наукові засідання приходило загалом мало людей. 25 жовтня 1890 р. Іван Франко виступив на загальних зборах товариства про поліпшення організації наукових засідань, зазначивши, що «...з метою пожвавлення засідань Товариства, збудження більшого зацікавлення було б добре, якби виділ окрім відчитів більш спеціальних постарався про організацію бесід на більш загальні теми. Такі бесіди не вимагали би від науковців такої великої підготовки, як відчити» [23, 1890, № 298, с. 1—2]. Цю пропозицію підтримали Т. Войцеховський, О. Бальцер, В. Абрагам. Проте через малу активність більшості членів товариства, цей задум не вдалося здійснити. Цікаво, що на початку ХХ ст. через складність підготовки доповідей значно скоротилася кількість наукових засідань і товариство переживало період занепаду [18, с. 23]. Отже, І. Франко пропонував слушні заходи для пожвавлення його діяльності.

Будучи у 1887—1897 рр. членом редакції польської газети „Kurjer Lwowski“, Іван Франко регулярно вміщував у ній статті про загальні збори, щомісячні наукові засідання «Товариства історичного» (у яких подавав зміст доповідей і дискусій); інформував про вихід у світ нових номерів „Kwartalnika Historycznego“, томів „Materiałów Historycznych“, звітів товариства.

Коли 17—19 липня 1890 р. у Львові відбувався другий з'їзд польських істориків, організований «Товариством історичним», І. Франко широко висвітлив хід засідань і зміст виголошених рефератів на сторінках „Kurjera Lwowskiego“ у двох великих статтях: „Drugi zjazd historyków polskich“ і „Po zjeździe historyków“. На з'їзді було прочитано реферат К. Ліске про організацію наукової праці у провінційних містечках шляхом утворення гуртків, в яких могли б працювати й історики-аматори. І. Франко з ентузіазмом підтримав цю ідею, вбачаючи у ній засіб пожвавлення усього провінційного життя [23, 1890, № 204, с. 1]. У жовтні 1891 р. в статті „Towarzystwo Historyczne“ він знову повернувся до цього питання і повідомив про заснування перших гуртків у Дрогобичі, Чорткові, Бучачі і Перемишлі [23, 1891, № 294, с. 5—6].

Всього в „Kurjeri“ з'явилося 28 статей про «Товариство історичне», які точно належать, або приписуються Івану Франкові [11, с. 188—199]. У своїх повідомленнях І. Франко постійно заохочував читачів „Kurjera“ до ознайомлення з виданнями товариства. На його думку „Kwartalnik Historyczny“ був виданням, «...яке справжню честь приносить нашому місту і університетові...» [23, 1890, № 8, с. 5]. «Всі праці, вміщені в „Kwartalniku“ (за дуже небагатьма винятками), окрім наукової точності написані доступно і жваво і трактують, як правило, про справи так важливі і цікаві, що ознайомлення з ними має бути справою не тільки зацікавлення, а й обов'язку кожної освіче-

ної людини», — писав І. Франко в одній зі статей [23, 1889, № 1, с. 6].

Співпраця українського вченого з «Товариством історичним» обірвалася раптово, після опублікування 8 травня 1897 р. у віденському журналі „Die Zeit“ статті І. Франка «Поет зради». Незважаючи на значний науковий і громадський авторитет, І. Франка виключили з «Товариства історичного». Щоправда, на сторінках „Kwartalnika Historycznego“ про це не було жодної згадки. Окрім того, і після припинення співробітництва, у „Kwartalniku“ з'являлися об'єктивні і зважені рецензії видатного історика культури, професора Берлінського університету Александра Брюкнера (1856—1939) на наукові праці І. Франка, його видавничу діяльність в Науковому товаристві ім. Шевченка [24, 1899, № 2, с. 304—306; 1899, № 3, с. 582—592; 1901, № 3, с. 350—352; 1908, № 1, с. 1—15]. Рецензуючи другий том «Апокрифів і легенд», А. Брюкнер відзначив, що «...щойно з праці Др. Франка нам видно надзвичайне багатство і значення на Русі літератури апокрифічної...» [24, 1901, № 3, с. 351]. А в рецензії на працю «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах» рецензент, шкодуючи з приводу недослідженості історії політичної сатири і памфлету в Польщі, зауважив, що «...одну картку з історії тої «підпільної» літератури нам відкрив др. Франко у згаданій вище праці і прислужився історії польської літератури...» [24, 1899, № 3, с. 583].

Як бачимо, сумлінна наукова праця, глибока ерудиція, об'єктивність І. Франка здобули йому високе наукове реноме серед польських вчених.

Участь Івана Франка у роботі «Товариства історичного» (як і в інших польських наукових осередках чи в редакціях польських газет) була важливим фактором і тодішнього українського суспільно-культурного життя. Українська громадськість жваво реагувала на Франкову діяльність, проте, неоднозначно оцінювала її. Як писав І. Франко, «...деякі земляки вважали, а може, й досі ще вважають мою працю в тих інших чужомовних публікаціях, коли вже не відступництвом від справи та письменства рідного народу, то що найменше страченим часом...» [15, т. 39, с. 259]. Все ж Каменяр мав повну слушність, стверджуючи: «оглядаючися своїми споминами в ті часи... я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я власне в ті часи зробив, здається мені, далеко більше, ніж котрий-будь із наших найвидніших діячів того часу» [15, т. 39, с. 259].

Ця думка стосується і взаємовигідного співробітництва Івана Франка з «Товариством історичним». Воно надало солідну трибуну і місце у відомому виданні для праць І. Франка у той час, коли він тільки утверджувався як історик культури в науковому світі. Вчений мав можливість вести полеміку з польськими авторами на сторінках видання, доступного польському читачеві, що мало безумовно велике значення.

З другого боку, Іван Франко був активним і корисним членом «Товариства історичного», він немало прислужився до поліпшення його діяльності у той час. Співпраця українського вченого з польським науковим товариством, спричинилася до об'єктивного висвітлення та популяризації української історії і культури серед польської громадськості, а також до українсько-польського зближення.

1. *Вєрвєс Г. Д.* Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70—90-х років XIX ст. К., 1957.
2. В львівському «Товаристві історичнім» // *Діло*. 1892. № 107.
3. Два невідомі листи Івана Франка (подали Ф. М. Неборячок і Т. І. Пачовський) // *Укр. літературознавство*. 1970. Вип. 11.
4. *Дей О. І., Мороз М. О.* З діяльності Івана Франка як фольклориста (із листування Івана Франка та Ізидора Коперницького) // *Укр. літературознавство*. 1968. Вип. 5.
5. Замітки про розвідку д-ра Ів. Франка „Charakterystyka Literatury ruskiej XVI—XVIII w.“ // *Правда*. 1894. Т. 23. Вип. 70.
6. Іван Франко: Документи і матеріали 1856—1965. К., 1966.
7. І. К[окорудз]. По виході нового тому «Історії літератури» проф. д-ра Омеляна Огоновського // *Діло*. 1893. № 178.
8. Ко[цовський]. Новий поділ літератури українсько-руської // *Зоря*. 1892. № 12.
9. *Кравець М. М.* Іван Франко — історик України. Львів, 1971.
10. *Мороз М.* Документи, зв'язані з габілітацією Івана Франка у Львівському університеті в 1894—1895 роках // Іван Франко: Статті і матеріали. Львів, 1962. Зб. 9.
11. *Мороз М. О.* До питання атрибуції творів І. Франка в газеті „Kurjer Lwowski“ // Питання текстології: Іван Франко. К., 1983.
12. *Мороз М.* «Огнище духовного життя»: Сторінка громадської діяльності Івана Франка // *Жовтень*. 1983. № 8.
13. *Мороз О., Мороз М.* Матеріали до бібліографії критичної літератури про Івана Франка (1875—1938) // Іван Франко: Статті і матеріали. Львів, 1962. Зб. 9.
14. Українська радянська енциклопедія. К., 1977—1985.
15. *Франко І. Я.* Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986.
16. *Франко І.* Русько-польська згода і українсько-польське братанє // *Літературно-науковий вісник*. 1906. Т. 33. Кн. 1.
17. *Энциклопедический словарь* (издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон). СПб., 1890—1906.
18. *Barwiński E.* Towarzystwo Historyczne 1901—1914 // *Kwartalnik Historyczny*. 1937. N 1—2.
19. *Encyklopedia popularna*. Warszawa, 1983.
20. *Finkel L., Starzyński S.* Historya Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894. Cz. 2.
21. *Maternicki J.* Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego“ w dziejach historiografii polskiej // *Kwartalnik Historyczny*. 1988. N 1.
22. *Papéc F.* Towarzystwo Historyczne 1886—1900 // *Kwartalnik Historyczny*. 1937. N 1—2.
23. *Kurjer Lwowski*. 1887—1897.
24. *Kwartalnik Historyczny*. 1887—1908.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.90

Бібліографія

М. Л. БУТРИН, доц.,
Український поліграфічний інститут

Франкознавство за 1988 рік

Твори І. Я. Франка

Франко І. Я. Зів'яле листя: Лірична драма/Пер. на груз. мову Р. Чідачави; Післямова Д. Павличка. — Львів: Каменярь; Тбілісі: Сабчота Сакартвело, 1988. — 195 с. — Укр. і груз.

Франко І. «Розвивайся, лозо, борзо...» // Барвінок. — 1988. — № 8. — С. 36.

Франко И. Шука. Пер. с укр. // Сов. Союз. — 1988. — № 10. — С. 40—41.

Франко І. «Як почувеш вночі край свого вікна...» // Комс. прапор. — 1988. — 16 квіт.

Література про життя і творчість І. Я. Франка

Азаров В. «Криниця та з живою чистою водою» (З укр. сторінок А. Ахматової) // Літ. Україна. — 1988. — 2 лют.

Про переклади А. Ахматової з І. Франка.

Баб'як П. «Тільки І. Франко озвався до мене» // Вільна Україна. — 1988. — 9 груд.

Взаємини І. Франка і Б. Грінченка.

Білоцерківець Н. Пророк і художник (Образ митця в творчості Т. Шевченка й І. Франка) // Укр. мова і літ. в школі. — 1988. — № 3. — С. 3—10.

Борсдін В. Іван Франко — текстолог, редактор «Кобзаря» // В сім'ї вольній, новій. — К., 1988. — Вип. 4. — С. 59—67.

Борсдін В. С. Франко — текстолог, редактор Шевченкового «Кобзаря» // Рад. літературознавство. — 1988. — № 3. — С. 34—39.

Вигодованець Н. І. «Повість временних літ» у науковій інтерпретації І. Я. Франка // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 43—49.

Гальперін Ф. Пророцтво селянина // Рад. освіта. — 1988. — 20 трав.

З біогр. І. Франка.

Гольденберг Л. Рец. // Рад. літературознавство. — 1988. — № 4. — С. 73—75. — Рец. на кн.: Мороз М. О. Іван Франко: Бібліографічний покажчик. 1956—1984. — К.: Наук. думка, 1987. — 421 с.

Горак Р. Той наперсток рідної землі // Жовтень. — 1988. — № 9. — С. 115—116.

Діяльність дочки І. Франка Ганни по вшануванні пам'яті письменника серед укр. емігрантів Канади.

Горинь В. І. Іван Франко і світова культура // Філософ. думка. — 1988. — № 1. — С. 11.

Про наук. симпозіум у Львові.

Гошовська В. А. Прогресивні українські діячі і газета „Prasa” // Рад. літературознавство. — 1988. — № 10. — С. 60—64.

Діяльність І. Франка, М. Павлика, Й. Данилюка, С. Подолинського у газеті.

- Гришаєнко Н. И. Народный вождь — новый социально-психологический тип личности в художественной прозе И. Франко: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Киев. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. — К., 1988. — 19 с.
- Гузар З. П. Оповідання І. Франка «Полуйка» (до питання про роль художньої деталі) // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 49—53.
- Гуць М. Ватрослав Ягич та Іван Франко: (До 150-річчя з дня народження В. Ягича) // Укр. мова і література в школі. — 1988. — № 12. — С. 69—72.
- Дутко В. І. До питання про розповсюдження творів І. Я. Франка в Росії (кінець ХІХ—початок ХХ ст.) // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 81—92.
- Дудко В. Постигая его гений // Радуга. — 1988. — № 2. — С. 151—153. — Рец. на кн.: Погребенник Ф. П. Іван Франко в рос.-укр. літ. взаєминах. — К.: Дніпро, 1986.
- Загайська Г. М. Твори Горація у перекладах І. Франка // Іноземна філологія. — Вип. 91. Питання класичної філології. — № 23. — С. 72—77.
- Казмиряк Г. Д. Суспільно-політичний рух в Росії першої половини ХІХ ст. у творах І. Я. Франка // Вісник Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство. — 1988. — Вип. 30. — С. 8—12.
- Ковба Ж. М. Книгознавчі аспекти діяльності І. Франка // Поліграфія і видав. справа. — 1988. — Вип. 24. — С. 138—142.
- Ключковський Б. Г. Афористичні висловлювання в поезії Івана Франка в порівнянні з їх російськими перекладами // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 32—42.
- Ковальчук О. Г. І. Франко про місце дум у процесі розвитку української літератури // Кобзарські традиції в укр. фольклорі і творчість Є. Х. Мовчана: Тези доп. і повідом. обл. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю від дня народження Є. Х. Мовчана. — Суми, 1988. — С. 16—17.
- Корнійчик В. С. Образотворча функція простору у громадянсько-політичній поезії Івана Франка // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 9—18.
- Кричко В. Іван Франко на Стрийщині // Вільна Україна. — 1968. — 27 серп.
- Круковская А. М. Иван Франко — критик и пропагандист русской литературы: (Опыт историограф. и литературовед. анализа соц. культуры) // Вопросы истории и историографии соц. культуры. — К., 1988. — С. 127—133. — Рукопись деп. в ИНИОН АН СССР № 35387 от 29.08.1988.
- Крутикова Н. Е. Роман Чернышевского «Что делать?» в эстетике и творчестве И. Франко // Чернышевский и литература народов Советского Союза. — Ереван, 1988. — С. 184—201.
- Куткобець К. Т. Сюжетна лінія Олімпії Торської в «Основах суспільності» (до питання майстерності образу) // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 53—67.
- Ласло-Куцюк М. Роздуми над одним віршем Івана Франка // Всесвіт. — 1988. — № 5. — С. 163—164.
- Леськів С. Батько Великого Каменяра // Жовтень. — 1988. — № 5. — С. 135—136.
- Лозинський І. Гімн, що тіло рве до бою // Жовтень. — 1988. — № 8. — С. 115—116. — Рец. на кн.: Франко І. Я. Вічний революціонер: Мовами народів світу. — 3-тє вид. доп. — Львів: Каменяр, 1986. — 182 с.
- Микитась В. Л. Іван Франко як дослідник давньої української літератури. — К.: Наук. думка, 1988. — 320 с.
- Мазепа Н. Р. Автор і герой: (Франкіана Д. Павличка) // Рад. літературознавство. — 1988. — № 1. — С. 20—26.
- Монік Є. Відкритий на всі сторони світу: (виступ поета Є. Моніка на міжнар. симпоз. «Іван Франко і світова культура». Львів, верес. 1986) / Пер. з фр. Я. Кравець // Жовтень. — 1988. — № 8. — С. 111—112.
- Мороз М. Іван Франко и «Славянский кружок» // Львов. правда. — 1988. — 24 июля.
- Мостовая Л. Б. Русско-украинские литературные традиции в сказках И. Франко (к проблеме аллегории) // Вопросы лит. народов СССР. — 1988. — Вип. 14. — С. 148—156.

Нагорная Н. М. Проблема русско-украинских литературных взаимодействий в теоретической концепции Ивана Франко // Вісник Київ. ун-ту. Літературознавство. — 1988. — Вып. 30. — С. 3—8.

Нечипорук А. Т. І. Франко про реакційну суть буржуазно-міщанської моралі // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 67—72.

Огриза Г. І. До творчих взаємин Уляни Кравченко з Іваном Франком // Укр. мова і літ. в школі. — 1988. — № 12. — С. 57—58.

Огриза Г. Зігрита Франковою увагою // Жовтень. — 1988. — № 8. — С. 113—114.

Про У. Кравченко

Остапик І. Д. Іван Франко і Литва: (До постановки проблеми) // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 92—99.

Паляниця Х. В. Творчість братів Гонкурів в оцінці Івана Франка // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 99—104.

Панько Т. І., Міщенко Л. І., Чугайов В. П. Радянське франкознавство: Деякі підсумки і перспективи розвитку // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 3—9.

Погрібний А. Листування Бориса Грінченка з Іваном Франком // Рад. літературознавство. — 1988. — № 12. — С. 31—42.

Полек В. Т. Матеріали ювілейного року // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 117—126.

Потупейко М. Франковими стежками // Дніпро. — 1988. — № 2. — С. 138—140. — Рец. на кн.: Іваничук Р. Шрами на скалі. — Львів, 1987. — 213 с.

Пронишин О. С. Єдність змісту і форми народної пісні в інтерпретації Івана Франка і Філарета Колеси // Кобзарські традиції в укр. фольклорі та літературі і творчість Є. Х. Мовчана: Тези доп. і повід. обл. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю від дня народж. Є. Х. Мовчана. — Суми, 1988. — С. 17—20.

Пронишин О. С. Проблеми творчої індивідуальності письменника в епістолярній спадщині Івана Франка і Ольги Кобилянської // Творчість Ольги Кобилянської у контексті укр. та світов. літератури: (До 125-річчя з дня народження письменниці): Тези доп. і повід. респ. наук. конф. 24—26 листоп. 1988 р.). — Ч. 1. Літературознавство. — Чернівці, ЧДУ, 1988. — С. 80—81.

Пушик С. Конкурс на проект пам'ятника І. Я. Франку продовжено // Жовтень. — 1988. — № 9. — С. 132.

Пам'ятник у м. Івано-Франківську.

Садова Л. П. Проблеми літературної критики в епістолярній спадщині І. Я. Франка // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 24—31.

Сеник Л. Т. Філософські мотиви «Зі'ялого листа» Івана Франка // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 18—24.

Сердюченко В. Л., Пронишин О. С. Роман М. Г. Чернишевського «Що робити?» в житті Івана Франка // Рад. літературознавство. — 1988. — № 5. — С. 62—66.

Серман І. Б. Твори Роберта Бернса у перекладах Франка і Маршака // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 104—109.

Сиваченко М. Є. Оповідання І. Франка «Сморгонська академія» (текст — коментар — заголовок) // Рад. літературознавство. — 1988. — № 8. — С. 51—60.

Скоць А. І. Іван Франко і Львівський університет // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 109—116.

Ткачук М. П. Творчість І. Тургенєва в оцінці І. Франка // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 72—80.

Українське літературознавство: Респ. міжвідомчий наук. збірник. —

Львів: Вища школа, 1988. — Вип. 50, Іван Франко. Статті та матеріали. — 134 с.

Хома В. І. Вчитель Каменяра // Народна творчість та етнографія. — 1988. — № 5. — С. 92—93.

**Про І. Г. Верхратського.
Іван Франко в художній літературі
та мистецтві**

Бурлаков С. Каменяр / Пер. с укр. А. Ратнера // Дніпров. правда. — 1988. — 21 июня.

Олесь О. Франкові: Вірш (Олесь О. Журба і надія: Вірші). Публ. Р. Радішевського. Мал. Т. Дідули // Жовтень. — 1988. — № 12. — С. 2—5.

Павліха І. Іван Франко в Бібрці читає поему «Мойсей»: Вірш // Комс. прапор. — 1988. — 26 листоп.

Павлюк І. У Франка: Вірш // Ленінська молодь. — 1988. — 30 серп.

Петренко М. Франків хліб нам на щодень: Вірш // Жовтень. — 1988. — № 2. — С. 5—6.

Стельмах Б. Франкове подвір'я // Жовтень. — 1988. — № 6. — С. 4.

Серветник-Юрчук Л. С. Пісня з Криворівні: Листівка. — К.: Мистецтво. — 1988. — Лист.

Зображено І. Франка серед гуцулів.

Пам'ятні місця Івано-Франківщини: Комплект / Фот. В. Кримчак, Р. Якименко, Б. Міндель; Авт. тексту М. Зінковський. — К.: Рад. Україна, 1988.

Аркуш: Погруддя і літературно-меморіальний музей І. Франка.

Маркітан Л. Унікальна колекція // Друг читача. — 1988. — 21 лип.

Про каталог «Іван Франко в ілюстрованій листівці».

Львів: Комплект фотолістівок / Фот. Р. Якименко; Авт. тексту А. Шемет; Упоряд. О. Радченко. — К.: Рад. Україна, 1988.

Пам'ятник І. Франкові у Львові.

Львів: Комплект листівок / Фот. Є. А. Дерлеменко. — К.: Мистецтво, 1988. — Текст укр., рос., англ., фр. і нім. мовами.

Пам'ятник І. Франку у Львові.

Безпалків Р. Портрет Івана Франка // Жовтень. — 1988. — № 4. — С. 3 обкл.

Шульц Бруно. Іван Франко та Уляна Кравченко // Жовтень. — 1988. — № 9. — С. 135.

Малюнок.

Кос-Анатольський А. Ой, ти дівчино, з горіха зерня / Вірші І. Франка // Комс. гарт. — 1988. — 6 лют.

Надененко Ф. Н. Романси: Для голосу в супроводі ф-но. — К.: Муз. Україна, 1988. — 128 с.

Зі змісту: Розвійтеся з вітром; Твої очі / Слова І. Франка.

Хронікальні матеріали

Літературно-мистецьке свято з нагоди 132 річниці від дня народження І. Франка у Франковому гаї біля рідного села письменника (Нагуєвичі) // Жовтень. — 1988. — № 11. — С. 130.

**Бібліографічні посібники
з франкознавства**

Бутрим М. Л. Франкознавство за 1985 рік // Укр. літературознавство. — 1988. — Вип. 50. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 126—132.

Франко І. Гімн / Пер. Н. Гілевича, К. Цвірка, А. Шабуневича // Братерство 86: Літ. зб. — Мінськ: Мастац. літ., 1986. — С. 309—312.

Франко І. «Не винен я тому, що сумно співаю...»; «Чому не смієшся ніколи?»; «Безмежне поле в сніжному завою...»; «По довгим тяжким отупінню...» Вірші / Пер. з укр. М. Лутік // Література шіарта. — 1986. — 4 верес. — Молд.

Франко І. Україні: Вірш / Пер. Р. Мурад. // Иилдиз. — 1987. — № 5. — С. 32—33. — Крим-татар.

Поезия съветските нгроды / Пер. от рус. — София: Нар. култура, 1987. — 543 с. — Болгар.

Є твори І. Франка.

Franko I. Sixtusi madoonna: Bipi / Ford. Varga Erzebet // Irodalmi szemle. — 1986. — N 10. — S. 911. — Угор.

Franko I. Ze szczytów i nizin. Tł. z ukr. i ros. — Warszawa: Współpraca, 1987. — 7 s. — Поль.

Амирян С. «Бороться — значит жити!»: К 130-летию рождения И. Франко // Комунист. — (Єреван). — 1986. — 7 авг.

Білецький Ф. М. Традиції І. Франка — сатирика в памфлетах Я. Галана // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 16—23.

Велетен у царстві людської культури // Нове життя. — 1986. — № 34. — С. 4—5.

Про творчість І. Франка.

Гнатюк В. Привіт Іванові Франкові // Нове життя. — 1986. — № 27. — С. 5.

Гнатюк М. І. Традиції І. Франка в сучасній українській літературній критиці // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. — Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 39—45.

Голомб Л. Г. І. Франко про образ-характер в українській ліриці кінця XIX—початку XX ст. // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 23—31.

Губар О. І., Регушевський Є. С. Талант «свіжий та самородний» (І. Я. Франко про самотність, художню майстерність Ю. Федьковича) // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 51—57.

Драч І. Іван Франко у революційному Києві 1905 року // Дукля. — 1986. — № 6. — С. 25—26.

Денисюк І. О. До проблеми новаторства новелістики І. Франка // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 32—38.

Іллук М. Пам'яті Каменяра // Дукля. — 1986. — № 5. — С. 60—61.

Кирдан Б. П. К вопросу о фольклоризме И. Я. Франко (На материале драмы «Украденное счастье») // Фольклорные традиции в русской и советской литературе. — М., 1987. — С. 112—132.

Кундрат Ю. Видатний письменник і громадський діяч: До 130-річчя з дня народження І. Франка // Веселка. — 1986. — № 24. — С. 5.

Кица О. П. Традиції І. Франка в літературно-критичній творчості Миколи Бажана // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 45—50.

Лаурушас Й. Симпозіум, присвячений І. Франку // Пяргале. — 1987. — № 3. — С. 186—188. — Литов.

Мальцовська М. Друга франківська конференція // Дружно вперед. — 1986. — № 8. — С. 18.

Мартинів В. У вінок Каменяреві: На честь І. Франка // Нове життя. — 1986. — № 28. — С. 5.

Мороз М. Іван Франко: К 130-летию со дня рождения // Кн. обозрение. — 1986. — 22 авг. — С. 15.

Мельничук Б. І. І. Франко і деякі питання розвитку історико-біографічної поеми в українській радянській літературі: (на матеріалах поемної

- Франкіани) // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 57—63.
- Нечипорук А. Т. І. Франко про колективізм як морально-етичний принцип робітничого класу // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 12—16.
- Пашук А. І. І. Франко про суспільний розвиток як діалектичний процес // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 3—12.
- Погребенник Ф. П. Перекладачі І. Франка слов'янськими мовами (матеріали до біо-бібліографічного словника) // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 107—116.
- Полек В. Т. Мовами народів світу // Друг читача. — 1987. — 9 квіт. — Рец. на кн.: Вічний революціонер: Мовами народів світу. — 3-тє вид., доп. — Львів: Каменяр, 1986. — 182 с.
- Пустово Ф. Д. Культура Київської Русі в оцінці І. Франка // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 88—97.
- Рибак О. З. Роль І. Франка в утвердженні демократичних засад жіночого руху в Галичині // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. — Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 98—106.
- Роман М. Іван Франко і словацька література // Дукля. — 1987. — № 1. — С. 36—41.
- Роман М. Монографія про Івана Франка // Дукля. — 1987. — № 2. — С. 72—73.
- Рудий І. Поборник слов'янського братерства // Нове життя. — 1986. — № 51. — С. 2.
- Скоць А. І. Сатирична поема І. Франко «Ботокуди» // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 70—81.
- Скрипник П. І. Твори І. Я. Франка і загальноросійський визвольний рух кінця XIX—початку XX ст. // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 63—70.
- Статеева В. І. Питання літературної мови в листах І. Франка // Укр. літературознавство. — 1986. — Вип. 46. Іван Франко. Статті та матеріали. — С. 81—88.
- Bařina D. Spisovatel' — Bojovník // Rol'nicke nov. — 1986. — 25 sept. — S. 5. — Словацьк.
- Berezovská L. Ivan Franko a Karel Havlíček // Českoslov rusistika. — 1987. — N 2. — S. 60—65. — Чеськ.
- Wewlly M. Franko a Ševčenko // Sloven. pohl'ady. — 1987. — N 6. — S. 151—152. — Словацьк.
- Wewlly M. Pat'desiat zväzkov Ivana Franka // Pravda. — 1987. — 18 mar. — S. 5. — Словацьк.

ЗМІСТ

ПУБЛІКАЦІЇ

Мороз М. О. З науково-природничої спадщини Івана Франка	3
Гнатюк М. І. Спогади М. Грушевського про І. Франка	10

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Куца О. П. Іван Франко проти теорії літератури для «домашнього вжитку»	39
Франко З. Т. За бортом п'ятидесятитомника	49
Білецький Ф. М. І. Франко про взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного начал в сатирі	65

ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ, КОНЦЕПЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Мельник Я. І. Поет будущини (деякі спостереження над категорією майбутнього в поезії Івана Франка)	74
Бондар Л. П. «Коли екстремі ся стрічають» (студія над Франковою новелою «Хома з серцем і Хома без серця»)	85
Ткачук М. П. Художній час у бориславському циклі І. Франка	96
Мейзерська Т. С., Мейзерський В. М. «Притча про сліпця і хромця»: символіка «сліпоті» у творчості І. Я. Франка	104
Корнійчук В. С. «Тій формі й зміст най буде відповідний...» (змістовність ритміко-інтонаційної структури політичної лірики І. Франка)	110

КОНТАКТИ

Денисюк І. О. Франки в гостині у Косачів на Волині	120
Горак Р. Д. Втеча	128
Середа О. В. Співробітництво Івана Франка з «Товариством історичним» у Львові	138

БІБЛІОГРАФІЯ

Бутрин М. Л. Франкознавство за 1988 рік	147
---	-----

Сборник научных трудов

Министерство высшего и среднего
специального образования Украины
Львовский ордена Ленина государственный
университет им. Ивана Франко

УКРАИНСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Иван Франко. Статьи и материалы

Республиканский межведомственный
научный сборник

В Ы П У С К 56

Издается с 1966 г.

Львов. Издательство «Свит»
при Львовском госуниверситете

Адрес редколлегии:

290000 Львов, ул. Университетская, 1.
Университет, Институт франковедения

Львовская областная книжная типография.
290000 Львов, ул. Стефаника, 11.

(На украинском языке)

Художний редактор О. М. Козак
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректор О. А. Тростянчин

ИБ № 78

Здано до набору 06.09.91. Підп. до друк. 25.02.92.
Формат 60×90/16. Папір друк. д. масов. вироб.
Умовн. друк. арк. 9,5. Умовн. фарбо-відб. 9,87.
Обл.-вид. арк. 10,32. Тираж 600 прим. Вид. № 18.
Зам. № 2712.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

